

С
Асѣр
ырланды

Құйрығы жоқ, жалы жоқ —
Құлан қайтіп күн көрер?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ —
Жылан қайтіп күн көрер!?

АСАН ҚАЙҒЫ

Асқар таудың өлгені —
Басын мұнар шалғаны...
Қара жердің өлгені —
Қар астында қалғаны.
Өлгенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Әлімнің хаты өлмейді!

БҰҚАР ЖЫРАУ

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай...
Ерлердің ісі бігер ме?!

МАХАМБЕТ

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Әс Ғасыр Жырланды

*XV ғасырдан
XX ғасырдың бас кезіне дейінгі
қазақ ақын-жырауларының
шығармалары*

ЕКІ ТОМДЫҚ

АЛМАТЫ «ЖАЗУШЫ» 1989

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Әс Ғасыр Жырланды

БІРІНШІ ТОМ

АЛМАТЫ «ЖАЗУШЫ» 1989

11616

111.16116
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

Редакция алқасы:
С. Қирабаев, К. Найманбаев, М. Базарбаев, С. Мұратбеков,
Р. Бердібаев, С. Иманасов, М. Каратаев.

Құрастырушылар:
М. Мағауин, М. Байділдаев

Жауапты шығарушы
М. Байділдаев

Пікір жазған
профессор Х. Сүйіншілиев

Б 48 Бес ғасыр жарлайды: 2 томдық./Құрастыр. М. Мағауин,
М. Байділдаев.— Алматы: Жазушы, 1989.— Т. 1.— 384 бет,
суретті.

1984—1985 жылдары 3 том болып жарық көрген «Бес ғасыр жырлайды» кітабы халыққа кең тарап кеткен еді. Оқырмандардың сұранысына орай бұл кітап енді 2 том болып, толықтырылып қайта басылып отыр. Бірінші томда Асан Қайғыдан бастап Біржан салға дейін белгілі ақын-жыраулар мұрасы қамтылды.

Б 4702250105—119 117—89
402(05)—89

ISBN 5—605—00358—5 (т. 1)
ISBN 5—605—00454—9

© «Жазушы» баспасы, 1984.
© «Жазушы» баспасы, 1989.

БЕС ҒАСЫР БЕЛЕСТЕРІ

Қазақ поэзиясының, қазақ жазба әдебиетінің түп тамыры қадым замандарға барып тіреледі. Дәуіріне сай дамыған мәдениеті, төл жазуы болған бабаларымыз ілкі орта ғасырлардың өзінде (V — VIII ғас.) мәңгі өлмес мұралар жасады. Ғылымда «Орхон-Енисей жазулары» аталатын, түркі тайпаларының байырғы қоныс-мекендерінде көне түркі жазуымен тасқа қашалып қалдырылған бұл тамаша ескерткіштер қазір адамзат мәдениетінің даму тарихындағы ең елеулі мұралардың бірі саналады. Орхон-Енисей жәдігерлерінің мазмұн байлығы, ой тереңдігі және таза көркемдік қасиеттері көне түркі тайпаларының арасында сөз өнерінің жоғары өреге жеткендігін айғақтайды. Ержүрек қолбасы Күлтегіннің, білікті мемлекет қайраткерлері Тонүкүктің құлпытасына қашалған жазулардағы көптеген көркем бейнелер, қанатты сөздер, ұтқыр тіркестер қазақ тілінде күні бүгінге дейін қолданылады.

Түркі қағанаттары құлағаннан (VIII ғас.) соңғы жерде түркі әлеміндегі әдеби өмір орталығы тікелей қазіргі Қазақстан жеріне — Жетісу мен Сыр бойына ауысады. Өзіндік сипатқа ие дала мәдениетімен қоса қала мәдениеті де өркендейді. Осы кезеңде бірталай түркі тайпаларының ислам дінін қабылдауына байланысты, бұған дейін кеңінен қолданылып келген руна жазуын және ғылымда ұйғыр жазуы деп аталатын екінші бір көне түркі жазуын араб жазуы алмастыра бастайды. Өлкенің әкімшілік, экономикалық және мәдени орталықтарына айналған ірі қалаларда маңына оқымыстылар, діндар ғұламалар топтасқан үлкен мешіттер салынады, мектептер, медреселер ашылады. Дәл осы кезеңде қазіргі қазақ жерінен мұсылман әлемінде «мұғалім әс-сани» — мәшһүр Аристотелден соңғы екінші ұстаз атанған Әбунасыр әл-Фарабидың өсіп шығуы кездейсоқ емес-ті. Және Отрардан қанаттанған ұлы ғалым жапанда өнген жалғыз бәйтерек болып қалған жоқ. Сол көне күндерде жасаған, шығыста кеңінен танылған астроном әрі математик Аббас Жауһари, филолог Ысқақ әл-Фараби, географ Жанақ әл-Қимақи сияқты оқымыстылар отандық білім мен мәдениеттің биік өресін танытады.

Бұл дәуірде жасалған әдеби мұралардың дені өлкеде ешқашан толастамаған қырғын соғыстар кезінде жойылады, енді біразы уақыт шаңы астында із-түзсіз жоғалады. Ал біздің заманымызға жеткен үлгілердің ішіндегі ең көнесі, әрі көлемдісі — 1069 жылы жазылған атақты дидактикалық шығарма — «Құтадғү білік» — («Құтты білік»). Поэма авторы Юсуф Хас Хаджиб Шу алқабындағы Баласағұн қаласының тұрғыны еді. Екінші бір елеулі ескерткіш — Түркістан қаласынан шыққан софы ақын Қожа Ахмет Яссауидың (1166 жылы өлген)

«Диуани хикмат» («Дана уағыздар топтамасы») атты өлеңдер жинағы. Қыпшақ диалектісінде жазылған Яссауи өлеңдері өз кезінде сахардағы көшпенділер арасына кеңінен тарады.

Бұдан соңғы ғасырларда жасаған, қазақ әдебиеті тарихына белгілі мөлшерде қатысы бар ақын-жазушылардың ішінен Хакім-Ата (XII ғасыр) мен Ғали (XIII ғасыр), Дүрбек пен Сейф Сарайи (XIV ғасыр) есімдерін атауға болады. Махмұд Қашғари жазған түркі тілдерінің сөздігі «Диуани лұғат-ат-түрік» (1074) және қыпшақ (құман) тілінің сөздігі «Кодекс куманикус» (1303) сияқты ескерткіштер де көне дәуірдегі қазақ поэзиясы, қазақ фольклоры туралы мол мағлұмат, құнды деректер береді.

Атап айту керек, сөз болып отырған V—XIV ғасырларда туыстас түркі тайпалары әлі айқын ұлттық жікке бөліне қоймаған еді. Әр түрлі тарихи, саяси және қоғамдық жағдайлардың әсерімен туыстас рулар бірде өзара қосылып, бірде қайта ыдырап, сапырылыса көшіп жатты. Міне, осының бәрі әдеби шығармалардың сыр-сипатына, тіліне әсер етпей қойған жоқ. Біздің заманымыздағы түрколог ғалымдар ескіден жеткен мұралардың көпшілігінің қазіргі түркі халықтарының қайсысына нақты тиесілі екендігін дәл басып айта алмайды. Бұл мүмкін де емес. Сондықтан орта ғасырлардан қалған түркі ескерткіштері қазіргі қазақ, татар, өзбек, қырғыз, ноғай, түркмен т. б. туыстас халықтардың бәріне ортақ әдеби мұра, солардың бәрінің де әдебиетінің басы болып есептеледі.

* * *

XIII ғасырдың алғашқы жартысында бүкіл Дәшті-Қыпшақ ұлан-асыр Шыңғыс хан империясының бір бөлігіне айналып, Жошы ұлысы (орыс жылнамаларында Алтын Орда) атала бастады. Жаулаушылардың құрамындағы монғол тектілерден түркі тектілер әлдеқайда басым еді. Қанша қырылғанымен, жергілікті түркі тілді халық та біржола жойылып кетпеген. Осының нәтижесінде, Жошы ұлысындағы монғолдардың үлес салмағы шамалы ғана болып шығады. Араб тарихшысы әл-Омаридың айтуынша көп ұзамай-ақ монғолдар түркі тайпаларының арасына сіңіп, жойылып кетеді. Бүкіл ел қайтадан қыпшақтанады. Қыпшақ тілі мемлекет тіліне айналады, қалың бұқара ғана емес, Шыңғыс ұрпағы хан-сұлтандар да өздерін қыпшақ санайды. Сөйтіп, ақыр түбінде жетіске жеткен жаулаушылар емес, жауланушылар болып шығады.

Алайда XIII ғасырдың аяқ кезінің өзінде-ақ Алтын Орданың негізін салушы Батудың ағасы Орда-Ежен ұрпақтарының иелігіндегі Дәшті-Қыпшақтың шығыс бөлігі дербес саясат жүргізуге тырысады. Және көп ұзамай, Көк Орда (ілісіндегі әдебиетте жаңсақ «Ақ Орда») деген атпен ту көтеріп, сөз жүзінде Алтын Ордаға тәуелді болғанымен, іс жүзінде дербес мемлекет ретінде өмір сүре бастайды. Сырдариядан Түменге, Тарбағатайдан Жайыққа дейінгі кең байтақ даланы иемденген, астанасы ежелгі Сығнақ қаласында болған бұл жаңа ұлыстың халқы өзбек-қазақ, немесе жай ғана өзбек, я қазақ аталады.

1428 жылы атағы Алтын Орданың өзін тігіреткен Барақ хан өлген соң ұлыс билігі Жошының кіші ұлы Шейбанның ұрпағы Әбілқайыр ханның қолына өтеді. Хандықтағы саяси күрес біржола ушығады. Әбілқайырға қарсы оппозиция басында Орда-Ежен — Барақ ұрпақтары Керей мен Жәнібек сұлтандар тұрады. Бұл күрес ақыры Әбілқайыр мемлекетінің екіге жарылуына әкеп соғады. 1456 жылы Керей, Жәнібек сұлтандар өз жағындағы руларымен бірге Жетісуға

қоныс аударады. Моғолстанмен шектес жерде, Шу өзені бойында құрылған жаңа хандық қазақ атымен аталады.

Құрамында екі жүз мыңдай ғана халқы бар, жері де біршама шағын Қазақ Ордасы біраз күш жинап, өзінің саяси жағдайын нығайтқан соң, бұрынғы Көк Орда жерін түгел қайтып алу жолындағы күресін бастайды. Көршілерімен жүргізілген сәтті соғыстар нәтижесінде және әр түрлі қолайлы тарихи жағдайлардың әсерімен айналасы елу жыл ішінде қазақтар Жоңғар Алатауынан Еділдің төменгі ағысына, Сырдариядан Есілге дейінгі аралықтағы кең байтақ территорияның бірден бір қожасына айналады. Жердің кеңеюі және осы кезде ыдырап, кері кете бастаған Ұлы Орда, Маңғыт (ноғай) ұлысы, Сібір хандығы мен Моғолстан шегіндегі тұтас рулардың, әртүрлі топтар мен жеке адамдардың жаппай миграциясы нәтижесінде XVI ғасырдың бас кезінде Қазақ Ордасындағы халықтың саны бір миллионнан асады. Бұл — қазақтардың жаңа жерлер жаулап алуы, жергілікті халықты ассимиляциялауы нәтижесінде жүзеге асқан іс емес, ана тілі, ата салты, әдет-ғұрпы ортақ, туыстас рулардың өздерінің байырғы ата-мекен жерінде жаңа бір ұлыс құрамында қауымдасуы болатын. Белгілі совет этнографы С. А. Токарев тауып айтқандай, «Қазақ Ордасының құрылуы — бұрыннан қалыптасқан этникалық бірліктің енді саяси тұрғыдан көрініс табуы еді». Осы кезден бастап қазіргі Қазақстан территориясындағы, бұрын негізінен Көк Орда құрамында болып келген түркі рулары қазақ деген ұлттық есімге біржола атығады. Ендігі жерде қазақ атымен аталатын ұлттық мәдениет өркен жаяды. Жалпытүркілік ортақ арнадан бөлініп, қазақ халқының дербес әдебиеті қалыптасады.

Қазақ әдебиеті қазіргі Қазақстан жерін жайлаған тайпалар туғызған бай рухани қазынаның заңды мұрагері еді. Ол өзіне дейін ғасырлар бойы жасалған мол мұрадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, соны соқпақ-сораптар қалыптастыру нәтижесінде кемелденді.

Мұсылманшылықтың күш алуына байланысты бұл кезеңде көне түркі жазуы мүлде ұмытылған еді. Оның орнын араб жазуы басты. Шығыс тарихшыларының айтуынша, қазақтар өздерінің балаларын мектеп, медреселерде оқытатын болған. Халық арасынан сауатты, өз заманы үшін білімдер адамдар шығады. Жазба әдебиет нұсқасы деп танылуға лайық шежіре жинақтары, тарихи үлгідегі шығармалар жазылады. Бұл кезеңде туған еңбектердің көпшілігі жоғалған. Біздің заманымызға жеткен тарихи прозалық шығарманың үлгісі — Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты еңбегі (1601). Шежіре түркі тайпаларының көне тарихына шолу жасай келіп, XIV—XVI ғасырлардағы Қазақстан тарихына арнайы тоқталады, сахардағы саяси-әлеуметтік жағдай, қазақ елінің ішкі-сыртқы халі, көрші жұрттармен ара қатынасы, қазақ хандарының генеологиясы туралы құнды деректер береді. Автор өз еңбегін дәстүр бойынша, орта ғасырлардағы әдеби түркі тілінде жазғанымен, қазақ тілінің байлығын, оралымды, бейнелі тіркестерін кеңінен қолданған. Қазақ халқының мақал-мәтелдері, нақыл, ғақлия сөздері көптеп келтіріледі. Жинақтың шешендік сөз үлгісімен жазылған тұстарынан орта ғасырларда қазақ арасында дәстүрлі тарихи проза үлгісі қалыптасқандығы аңғарылады.

Сахарадағы рухани өмірдің өзіндік ерекшеліктері көп еді. Кең даладағы көшпенді тірлік, тұрмыстық-қоғамдық өзгешелік сөз өнерінің соны сыпатта қалыптасуына себеп болған-ды. «Өнер алды — қызыл тіл, ал тіл шұрайы өлең сөз» деп танылды. Халықтың рухани өмірінде жетекші орынға шыққан

поэзия әлденеше ғасыр бойы қазақ әдебиетінің жай ғана көшбасшысы емес, ең басты жанры қызметін атқарады.

Әлбетте, қазақ әдебиетінің ортақ арнадан оңаша жол тартқан алғашқы қадамдарының өзінен-ақ кемел өре, көркем келісімге жетуі заңды болса керек. Қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің алғашқы өкілдері, өз кезінде бүкіл Дәшті-Қыпшаққа даңқы кеткен Асан Қайғы, Қодан тайшы, Қазтуған жыраулар мұрасын біз жаңаның басы ғана емес, көненің жалғасы деп те қарауға тиіспіз. Бұлардың біздің заманымызға жеткен шығармаларынан Әбілқайыр ұлысындағы бүліншілік, қазақтар көтеріле көшіп, тәуелсіз ту көтерген қилы кезең көрінісі бедер тапқан. Сонымен қатар, халықтың өз кезіндегі елеулі тарихи оқиғаларға берген бағасы да танылғандай. Елге ұйтқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті.

Кейінгі ұрпақ әулие танып, аңыз кейіпкеріне айналдырған, ал Шоқан Уәлиханов «көшпенділер философы» атаған Асан Қайғы өз заманының үлкен ойшылы еді. Керей, Жәнібек хандардың ақылшы биі болған Асан қазақ руларының орда көтеруін жақтайды, қазақтар Шу, Сарысу бойына орналасқан соң ел іргесі берік, ағайын ұжымы күшті болуын үндейді. Өз өлең, толғауларында хандық үкіметті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды, Жәнібек ханды табысқа мастанбауға, елдің түбегейлі болашағын ойлауға шақырады. Феодалдық қоғамдағы әдет-ғұрып, мінез-құлық мәселелерін көтереді. Өзінің ақындық күшін туыстас руларды бір орталықты, қуатты мемлекет етіп ұйыстыру жолына арнайды. Біздің заманымызға жеткен толғауларынан Асанның қилы кезең табиғатын жыға танығаны, тіпті Алтын Орданың орнында пайда болған хандықтардың бәрінің құрып бітетініне дейін болжай алғаны көрінеді.

Сахара эпосын тудырушылардың бірі — ірі эпик, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы, әрі нәзік лирик болған Қазтуған өз артына өмір туралы, ата мекен, туған ел жайлы және әскери тақырыптағы сан алуан мазмұнды туындылардан құралған мол мұра қалдырады. Бұлардың дені сақталмаған. Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Жырау қиялының байлығы, суреттеу тәсілдерінің кемелдігі мен әсемдігі көне дәуірдегі қазақ поэзиясының биік өресін, өзіндік сыпатын танытады. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем тіркестерге бай, өр рухты толғаулары туған әдебиетіміздің тандаулы үлгілері қатарына жатады.

Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз өнернамалары айрықша әсер етті.

Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (1523 ж. өлген) шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің әр тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді, оның асқақ рухы, берік дәті, өмірлік мұраты танылады. Ойлы да сырлы Доспамбет толғаулары тақырыбы, мазмұны ғана емес, көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан алғанда да соны сыпатта.

Көне дәуірдегі қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі — Шалкиіз жырау (шамамен 1465—1560). Өзінің ұзақ өмірінде Дәшті-Қыпшақтың төрт бұрышын түгел шарлаған, заманының бірінші ақыны танылып, үлкен даңққа бөленген жырау бүкіл өмірін күрес үстінде өткізеді. Өз тұсындағы әміршілердің ешқайсысының да шашбауын көтермейді, турашылдығынан танбайды. Жырау туындылары көңіл пернесін дөп басар әсерлілігімен, кезегенін орып түсер өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, сұлу сазды көркемдігі, асау

серпімді қуатымен ерекшеленеді. Жыраудың ғасырлар көгінен өтіп, біздің дәуірге жеткен шағын көлемді, шымыр толғауларынан көне заман таңбасы — түз тұрғынының дүние танымы, адамдық табиғаты, мінез ерекшеліктері, моральдық, этикалық қағидалары айқын аңғарылады.

Қазақ халқы ерлік күреске толы күн кешкен XVII ғасырдан біздің заманымызға Жиёмбет, Марғасқа жыраулардың аттары жетті. Екеуінің де өмір жолы XIII ғасырдың алғашқы жартысында, Есім хан тұсында болған тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жыршысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа ұйысқан күшті феодалдық мемлекет құру туралы идеяларының ұраншысы қызметін атқарса, ел билеуші ірі шонжарлар әулетінен шыққан Жиёмбет жырау хан үкіметіне оппозицияда болады. Бұлардың екеуі де сөз өнерін жете меңгерген арқалы жыраулар еді. Марғасқа мен Жиёмбеттің біздің заманымызға жеткен санаулы ғана толғаулары XVII ғасырдағы қазақ поэзиясының сын-сыпаты, даму бағдары ежелгі арна, байырғы дәстүр ауқымында болғандығын танытады.

XVIII ғасырда әдеби өмір жандана түседі. Ғасырдың алғашқы ширегінде топандай басқан жоңғар шапқыншылығы және ақтабан-шұбырынды, алмағайып кезең, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер бұл кездегі қазақ поэзиясының идеялық бағыт-бағдарына, тақырып аясына айрықша ықпал етті. Ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да ақын-жыраулар өнернамасында өзінің көркемдік шешімін табады.

Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны әсіресе Ақтамберді жырау (1675—1768), Ұмбетей (1706—1778), Тәтіқара (XVIII ғасыр) шығармаларынан айқын көрінеді. Ақтамберді өз толғауларында жау қолында қалған жерлерді азат етер күнді аңсайды, ісі қазақ болып атқа қонуды, ойраттарға күйрете соққы беруді армандайды, жұртшылықты ерлікке үндейді, жауға тайсалмай шабуға жігерлендіреді. Бұл жыраулар өнернамасындағы отаншылдық, патриоттық сарындар XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясының бағыт-бағдарын, өзекті ойларын айқын танытады.

XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі — Бұқар жырау (1668—1781). Арқалы жырау, қабырғалы би Бұқар өз тұсындағы қазақ хандығының бас идеологы болады. Ісімен де, жырымен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Хандықтың нығаюы, хан үкіметінің берік болуы жолында күреседі. Өз шығармаларында Абылайды сырт жауларға қарсы күресте айрықша қайрат көрсеткен қайтпас батыр, ел қамын жеген көреген көсем ретінде бейнелейді. Алайда, ханға орынсыз бас ұрудан ада жырау қажетті жерінде ащы шындықты айтудан тайынбайды, оны сынау, шенеуге дейін барады. Сонымен қатар жырау өз шығармаларында Россиямен жауласпау, онымен тату көршілік сақтау керекін насихаттайды. Алайда, Бұқар патша өкіметінің түпкілікті мұратын да нақты пайымдаған еді.

Бұқар шығармаларынан жыраудың өзі өмір сүрген қилы заман келбеті айқын танылады. Хан-султандардың, ірі феодалдардың әр жүзде, тіпті, кейде жекелеген руларда өз билігін жүргізбек болған, ұлттық мүддеге қайшы, бақ-құмар саясаты, руаралық тартыстың күшеюі, заманның өзгеруіне байланысты адамдардың санасындағы құбылыстар — міне, осының бәрі де белгілі мөлшерде жырау өнернамасынан көрініс тапты. Бұқар қазақ қауымының ежелгі тұйықтықтан арлуға бет алғанын, көне патриархалдық қатынастар бұзыла бастағанын көреді, осының бәрі болашақта жүзеге асар түбегейлі өзгерістердің басы ғана екенін түсінеді. Алайда жырау мұндай құбылыстардың көбін ұнатпайды, оған

сенімсіздікпен қарайды. Тіпті, туған халқының болашағына күманданып, пессимизмге берілетін тұстары да бар.

XVIII ғасырдағы ақындар поэзиясының ең көрнекті өкілдері — Көтеш және Шал ақындар. Жарлы ортадан шыққан, өмір бойы жоқшылық тартып өткен Көтеш (1745—1818) өлеңдеріндегі негізгі сарын — кедейлік тақсиреті, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық. Ал Шал ақынның (1748—1819) біздің заманымызға жеткен мұрасы тақырыптық жағынан алғанда біршама бай. Бұлар: дін, этика, мораль мәселелері, байлық пен кедейлік, о дүние мен бұ дүние жайы сөз етілетін философиялық-дидактикалық үлгідегі туындылар, көшпенділердің күнделікті өміріне, шаруашылығына қатысты тұрмыстық өлеңдер, жеке адамдарға арналған эпиграммалар, арнау жырлар мен әр түрлі жағдайда туған экспромттар. Жан-жақтылығы, өмірге жақындығы, елгезектігі, жыраулар поэзиясында қамтылмаған жаңа тақырыптарға баруы Шал шығармаларының қазақ қауымының барлық саласына кеңінен тарауына ғана себеп болған жоқ, қазақ поэзиясының өрісін кеңейтті, қазақ топырағында реалистік дәстүрдің өркен жаюына септесер алғы шарттар жасады.

* * *

XVIII ғасырдың аяғында Қазақстан жерінің көпшілік бөлігі Россия құрамына енген еді. Қазақ даласына жаңа дәуір келді. Көне патриархалдық қатынастар шытынай сөгіліп, қазақ қауымы жаңаша құрыла бастады. Қазақ халқы орыс халқымен біржола тағдырласты. Еңбекші бұқараның ортақ тіл табысуының алғашқы бір айғағы — қазақтардың Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне атсалысуы еді.

Тынысы тарылған, өзінің шұрайлы қоныстарынан қуылған, патша әкімшілігінің, патшалық тәртіп жандайшаптарының зорлық-зомбылығына ұшыраған халық талай рет ашық қарулы күреске шықты. Бірақ бұл көтерілістердің бәрін де алдыңғы қатарлы европалық қару-жарақпен жасақтанған патша армиясы қанға бөктіріп, аяусыз басып отырды. Алайда, ешбір жаза, ешбір қысым халықтың көкірегін баса алмады.

Қалың бұқара көңліндегі мұң мен нала, ыза мен кек, арман мен мұрат көркем сөз арқылы мейлінше кең өріс тапқан еді. XIX ғасырда жасаған талантты ақындардың тұтас бір тобы ел тілегінің жоқшысы, күрес күндерінің ұраншысы, күрделі, қайшылықты заман шежірешісі болды. Бұл ретте жауынгер ақын Махамбет есімін алдымен атауға тиіспіз.

Махамбет Өтемісұлы (1804—1846) мұсылманша жақсы білім алған, орысша сауатты, көне қазақ поэзиясын, халық фольклорын жетік білетін адам еді. Өз тағдырына өкпелейтін реті жоқ-ты. Ішкі Орданың ханы Жәңгір оның ақылын да, дарыны мен білімін де қапысыз бағалады, сарайға жақын ұстады, тіпті өзінің мұрагеріне ұстаз — аталық етіп алды. Алайда Махамбет өзінің жеке басының ғана күйін шерткен адам емес-ті. Туған жұртының қасірет-мұңын, ой-арманын кеудесіне түйген ақын отты да өршіл жырларымен тек батыс аймақ ғана емес, бүкіл қазақ бұқарасының тілек-мүддесін жар етеді, патша қысымын, хан тәртібін әшкерелейді, халықты қарулы күреске үндейді. Жайықтың екі бетін бірдей шарпыған көтеріліс кезінде ақындық алымын да, ерлік қажырын да ұлы арман жолына қалтқысыз жұмсайды. Жауынгер серігі ел ағасы Исатай қаза тауып, көтеріліс қанға боялған күндерде жүрегі кілкімеген, жігері мұқалма-

ған, қайта серпілер, қапысыз соғар күнді аңсаған Махамбет өзінің өмірлік мұратын туған халқының тағдырынан бөлек алып қарамапты.

Махамбетпен 1839 жылы кездесіп, әңгімелескен белгілі орыс саяхатшысы әрі жазушы Е. П. Ковалевский: «Мен оны аса білімдар, орыс тіліне де жетік, сүйкімді жүзді, ер кейіпті, жайсаң жанды ізденімпаз адам, еліне шексіз берілген нағыз патриот, өз халқының ортасынан шыққан ардагер азамат ретінде таныдым», — деп жазады. Махамбеттің ақындық тұлғасы оның осы адамдық бейнесіне орайлас.

XIX ғасырдың орта үшегінде патша өкіметі қазақ даласын біржола игереді. Сыннан өткен «бөлшектеп ал да билік құр» саясаты күшіне енеді. Лүп еткен наразылық лебі шексіз қаталдықпен жанышталып отырады. Сонымен қатар, Россияның озық ойлы ұлдары қазақ халқын қадір тұтып, оның мұңын мұңдай бастаған еді. Мәселен, Герцен шығаратын атақты «Колокол» қазақ ауылдарын жайпаған жазалаушы экспедициялардың бірі туралы: «Көне өсиет соғыстары мен монғол шапқыншылығы дәуірінен бергі тарихта дәл осындай жиренішті, құтырған шапқын болған емес... Бұл қанды оқиға болашақта шежіреге енуге тиіс», — деп жазады. Бұл — бүкіл демократиялық Россияның пікірі болатын.

Патшалық тәртіпке үстеме ретінде қазақ даласында капиталистік қатынастар бой көрсете бастады. Ескі хандық, патриархалдық жол-жора күшінен айрылды, қауым мен қауым, адам мен адам арасындағы қатынас басқаша өріс тапты. Енді екі жақты езгіге түскен еңбекші бұқара біржола титықтады. Міне, осы, қайшылығы мол, күрделі кезең кейпі замана талабын қашанда жігі аңдайтын дарынды ақындар өнернамасында мейлінше кең көрініс тапқан еді. Қазақ поэзиясындағы осы жаңа бағыттың ең көрнекті өкілі — Дулат (1802—1871) болды.

Дулат қазақ халқының, бүкіл түркі халықтарының ескі шежіресінен жақсы хабардар, көне ақын, жыраулар мұрасын жете таныған, оның озық қасиеттерінен нәр алған кең тынысты ақын еді. Дулат жырларының күш-күдіреті оның көркемдік қуаты, мазмұн байлығымен қатар, замана келбетін бар бедерімен көрсете білген шыншылдығында. Көркем сөзді халыққа қызмет ететін қару деп ұғынған ақын өз шығармаларында заманының көкейкесті мәселелерін қозғайды. Бұлардың ең бастылары: патша өкіметінің қанаушылық саясатының мәнін ашу, халықты талан-таражға салып, езіп, жаныштап жатқан шенеуніктер мен ел шонжарларын сынға алу, жұрт тұлғасы саналатын, бірақ өз басының ғана күйін күйттейтін ірілерді, құдай атымен құрмет көретін, бірақ қу құлқынынан басқаны ойламайтын дін өкілдерін әшкерелеу. Екі жақты қанауға түскен қалың бұқара басындағы қиын кепті түсіне білген Дулат тығырықтан шығар жол таба алмайды. Бұл — ақын өнернамасында ашыну, түңілу сарындарының орын алуына себеп болды. Дулат ел басындағы мүшкіл халді тек патшалық тәртіп зардабы деп білмейді, қазақ қауымының өзінің де азғындауының нәтижесі санайды. Әйтсе де, туған халқының болашағынан күдер үзбеген ақын өзінің кейбір шығармаларында қазақ халқының өткен тарихына үңіледі, елін сүйген азамат қандай болуы керектігі жөнінде толғанады. Ақынның көңіл-күйі, табиғат лирикасы да сол дәуірдегі қазақ поэзиясы үшін жаңашыл сыпатта болды.

Осы күрделі кезеңде жасаған тағы бір талантты ақын Шортанбай (1818—1881) өз шығармаларында патшалық заманның шынайы келбетін, қайшылықты сыпаттары мен көлеңкелі жақтарын нақты тани білді. Және өзі көрген құбылыстар турасында көкейіндегісін ірікпей, ашық баға беріп отырды. Алайда, Шортанбай — патриархалдық-феодалдық қоғам перзенті, әрі жай ғана сахара қазағы емес,

мұсылманша жақсы білім алған діндар еді. Ақын өнернамасының өзіндік сыпаты осы ерекшеліктерден туындайды.

Заманының әлеуметтік қайшылықтарын жіті таныған ақын қалың бұқараны кенеусіз езгіге салып отырған патша ұлықтарын да, олардың ел ішіндегі жемтік-тестерін де аямайды. Бұлардың қорқаулығын, парақорлығын, надандық, пасықтығын әшкереleyді. Сонымен қатар Шортанбай жарлының ауыр тұрмысын жаны аши суреттейді, байлардың ашкөздігіне, рақымсыздығына қынжылады. Алайда, Шортанбай қазақ халқының мойнындағы салмақ, қазақ қауымындағы қайшылықтар тегіс патшалық саясат зардабы деп біледі. Ақынға жаңаның бәрі жат, өткеннің бәрі қасиетті көрінеді. Шортанбай көненің келмеске кеткенін де жақсы түсінген еді. Сондықтан ақын біраз өлеңдерінде үмітсіздікке беріледі, мистикалық-сопылық сарындарға бой ұрады. Шортанбайдың ұзақ өмір жолында толғаған барлық ой-пікірі, жан қиналысы бір-ақ ауыз сөзге: «Су түбіне кеттің, жұрт, тал табылмас қармарға!» — деген, ақын аузынан ажал сағаты соғар сәтте шыққан қатал үкімге тіреледі.

Дулат, Шортанбайлардың жасы кіші замандасы Мұрат ақын да (1843—1906) өз шығармаларында қазақ халқының өткені мен бүгінгісі туралы толғанады, қоғам өміріндегі өзгерістер суретін таңбалайды, елдің тірлік-тынысын байыптайды. Жері тарылған, қайраны таусылған қара жұрттың ауыр халін мұңды жырға қосқан Мұрат та үмітсіздікке, торығуға беріледі, тығырықтан шығар жол жоқ деп біледі.

Махамбеттен басталған өршіл поэзияның тасқа шабылып, майрыла келе мұндай күйрек кепке түсуі, әрине, сол кездегі тарихи жағдайлардың нәтижесі болатын. Алайда, кез келген этностың құралуы тек қоғамның даму заңы бойынша, қолайлы тарихи кезеңде ғана жүзеге асатыны сияқты, түбегейлі геноцид жүргізілмеген жағдайда, ең ауыр езгідегі халықтың өзінің өшуі біреу күнде, біреу ғасырда орындала салар шаруа емес. Ұлттық дербес санасы бар халық қашанда күрестің жаңа жолдарын, дәл осы кезең үшін ұтымды тәсілдерін іздестірмек. Ал сол бір, тайғақ болса да табан тірер жолды табу, айналма, айнымалы болса да жансәбил тәсілге машығу — этностың өміршеңдігіне тікелей байланысты. Намыс пен сана, қайрат пен жігер қазақ қауымын да соны сорапқа — кейін даңғылға айналар жаңа жолға бастауға тиіс еді. Замана талабы, өміршең ел мүддесі әдебиет пен өнер алдына өзгеше сыбаға тартты — рухани мәдениет жаңа арнаға түсуі, тың серпіліс жасап, кең өріске шығуы қажет болды.

* * *

Бұл кезде сахараға зеңбірек күркірінің соңың ала озық ойлы Россияның да даусы жеткен еді. Қазақ арасынан орысша білім алған, еуропалық мәдениетті үлгі тұтатын, сонымен қатар өз еліне адал қызмет етуді өмірлік мұратына айналдырған адамдар бой көрсете бастады. Олар туған халқының алдында жалғыз-ақ жол бар деп санайды: жаңа заманның өнерін, ғылым-білімін меңгеру қажет. Ол үшін ең әуелі орыс тілін үйрену, орыс хатына жетігу керек. Қазақтар сонда ғана алдыңғы қатарлы жұрттармен терезесі тең халыққа айналмақ, сонда ғана түнектен шықпақ. Сондықтан да қазақ зиялылары орыс атын жатырқамауға, орыс мәдениетінен нәр алып, орыс ғылымына қанығуға, сол арқылы адамзат қолы жеткен барлық рухани және материалдық байлық биігіне көтерілуге шақырады.

Бұл ретте ең алдымен Абылай ханның шөбересі, Омбы кадет корпусын бітірген патша армиясының офицері, ғалым, әрі саяхатшы Шоқан Уәлихановтың (1835—1865) атын атау ләзім. Орыстың ұлы жазушысы Ф. М. Достоевскиймен жаһаттас дос болған, өз заманындағы алдыңғы қатарлы орыс азаматтары: Петербург университетінің ректоры, ботаник профессор А. Н. Бекетовпен, саяхатшы ғалымдар П. П. Семенов-Тянь-Шанский, Г. Н. Потанинмен, ақын жазушылар А. Н. Майков, Я. П. Полонский, В. В. Крестовскийлермен достық қатынаста болған Шоқан өз заманындағы орыс қауымына Шығыс Түркістан өлкесін, Ыстықкөл алабын зерттеп, география ғылымына үлес қосқан саяхатшы ғалым ретінде ғана емес, қазақ халқының рухани мәдениетінің дарынды өкілі, оның жарқын болашағының кепілі ретінде де танылады. Шоқан қазақ қаһармандық эпосының озық туындысы «Едіге» жырын, қырғыз эпосы «Манастың» таңдаулы тарауларын қағазға түсірумен ғана шектелген жоқ, қазақ және қырғыз халықтарының тарихына, этнографиясына, әдебиеті мен мәдениетіне қатысты көптеген зерттеу еңбектер жазды: қазақ және қырғыз эпосы туралы, қазақ поэзиясы және оның даралық ерекшеліктері туралы өзінің құнын күні бүгінге дейін жоймаған көптеген зерделі пікір айтты. «Сіз өз қауымыңыздың ортасынан шыққан, еуропаша білім алған тұңғыш адамсыз... Бұл — сізге ерекше міндет жүктейді», — деп жазған еді Достоевский өзінің бір хатында Шоқанға.

Шынында, Шоқан тек қазақ халқының арасынан ғана емес, бүкіл Түркістаннан шыққан жаңа типтегі тұңғыш ғалым, бар жаңаның басы еді. Ол тағдыр өзіне жүктеген міндеттер үддесінен табылды, аз өмірінің ішінде қыруар шаруа тындырып кетті. Шоқан артында қалған мұра елеулі — бес том. Сол жоғары сапалы көп еңбекке ортақ өзекті идея: қазақтар — өз тарихы бар, өзіндік мәдениет жасаған, ақыл-ой, талант жағынан еуропалық алдыңғы қатарлы жұрттардың қайсысымен болмасын парапар, алайда бар болашағы алда тұрған халық, ал болашақ — мәдени өрлеу, өнер-білім арқылы ғана өз мұратын таппақ деген пікір.

Белгілі қазақ педагогы, ақын әрі жазушы Ыбырай Алтынсарин да (1841—1889) өзінің қоғамдық және әдеби қызметінде ағартушылық идеяларды жетекке алды. Әуелде орыс-қазақ мектептерінде оқытушы болған, кейін Торғай облыстық халық училищелерінің инспекторы қызметін атқарған Ыбырай сахарада дүниауи білім беретін оқу орындарын ашу, сөйтіп, жас ұрпақты жаңаша тәрбиелеу жолында күресті. Еуропалық үлгідегі сабақ орыс және қазақ тілдерінде қатар жүретін бұл мектептерде оқуға ұлдармен қатар қыздар да тартылды.

Ағартушылық-педагогтық көзқарасы К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой т. б. алдыңғы қатарлы орыс білімпаздарының игі әсерімен қалыптасқан Ы. Алтынсарин өз қарауындағы мектептерде оқудың діни бағытта емес, дүниауи бағытта жүруіне, ал шәкірттердің патша әкімшілігі мен жергілікті феодалдар мүддесіне емес, қалың бұқара мүддесіне қызмет ететін азаматтар болып шығуына күш салды. Бұл ретте ол қазақ шәкірттерін орыс тілін жетік білуге, сол арқылы орыс әдебиеті мен мәдениетін игеруге, еуропаның алдыңғы қатарлы ғылым-біліміне қанығуға шақырады. Ыбырай халық ағарту мекемелері саласындағы ықпалы мен беделін ғана емес, өзінің ғылыми және әдеби талантын да осы мақсат жолына жұмсайды.

Ы. Алтынсариннің әдеби мұрасы орыс графикасы негізінде қазақ тілінде басылған «Қазақ хрестоматиясына» («Киргизская хрестоматия», 1879) жинақталған. Ағартушы-педагог өзінің поэзиялық шығармаларында ғылым-білімнің қуатты күшін жыр етеді. Ең үлкен байлық — дүние де, мал да емес, білім; білім байлығы — адам мен адамды ғана теңестірмейді, халық пен халықты да

теңестіреді; әлем халықтары арасында терезесі тең жұрт болу үшін қазақтар да еуропа ғылымын м. дгеруі керек. Ыбырай өлеңдерінің түйінді сарыны, міне, осы. Осыған орай ақын қазақ халқын өрге бастырмай отырған ескі салттарды, діни соқырлықты сынға алады. Енді біраз өлеңдерінде Ыбырай туған өлкенің жомарт табиғатын жыр етеді. Сөйтіп, ақын Ыбырай қазақ поэзиясының идеялық деңгейін көтерумен қатар, оның тақырып ауқымын да кеңейте түсті.

XV ғасырдан XIX ғасырдың үшінші ширегіне дейінгі рухани өмірдің өзіндік бір ерекшелігі — оқшаулық, тұйықтық еді. Қазақ поэзиясы, негізінен өзінің көне дәстүрлерін үлгі тұту және одан ары дамыту жолымен ғана ілгерілеп отырды. Замана талабын, уақыт тынысын жіті аңдаған қазақ білімдарлары енді өнерде, ғылымда ғана емес, әдебиетте де батыс бағытына біржола ден қояды. Ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, орыстың және басқа да батыс жұрттарының биік өреге жеткен озық әдебиетінің абзал қасиеттерінің барлығын да бойға сіңіруге тырысады. Осының нәтижесінде қазақ әдебиеті айналасы елу жыл ішінде әлденеше ғасырлық даму жолын бастан кешіріп, жаңа сапаға ие болды. Қазақ поэзиясы түр, мазмұн жағынан ғана емес, тақырып тұрғысынан да өлшеусіз байыды. Проза, драматургия, әдебиет сыны сияқты жаңа жанрлар қалыптасты. Тарихи қысқа мерзімде қазақ әдебиеті өзінің озық үлгілері арқылы еуропа классикалық әдебиетінің өресіне жетті.

Міне, осы ұлы төңкерістің бәрі Абайдан (1845—1904) басталған еді.

Өзінің зор талантына орай, қазақ халқының ғасырлар бойы жасалған рухани мәдениетін санасына жинақтаған, көне тәжік-парсы, шағатай-түркі поэзиясының жақсы қасиеттерін бойына сіңірген, сонымен қатар орыс және батыс еуропа әдебиеті мен алдыңғы қатарлы ой-пікірінен тағылым алған Абай ұлы ақын, кемеңгер ойшыл, қазақ әдебиетінің ұлы реформаторы ретінде қалыптасты.

Қазақ топырағындағы сыншыл реализмнің өркенін жайған, туған поэзиясын биік өреге көтерген Абайдың жаңашылдық еңбегі терең мағыналы, сан салалы.

Қазақ поэзиясында бұрын, жалпы шығыс поэзиясындағы тәрізді, шын мәнісіндегі табиғат лирикасы болмайтын. Абай қазақ даласының дарқан табиғаты жан-жақты көрініс тапқан кемел туындылар жасады. Абай бейнелеген қыс, жаз, көктем, күз суреттері, көк шалғынды кең дала, күркіреген өзен, айлы түн, ызғырық боран — тек қазақ сахарасына ғана тән өзіндік бояулармен кескінделген және нағыз реалистік кейіпте.

Абай қазақ поэзиясындағы махаббат лирикасын да бұрын болмаған дәрежеде өрістетті. Абайға дейінгі қазақ ақындарының сүйіспеншілік тақырыбындағы жырлары қыздың сыртқы сұлулығын тамашалаудан аспайтын, ал қыздың өзі тек жігіт тілегінің объектісі ретінде, пассив қалыпта суреттелетін. Абай лирикасында әйел заты сүйе, күйе білетін ғана емес, өз бойын құрсаған сезім туралы сыр ақтара алатын жанды кейіпте бейнеленеді. Бұрын ерекше, тіпті, шешуші мән берілетін — қыздың сырт сұлулығы, жігіттің батырлығы, балуандығы Абай шығармаларында сүйіскен жастардың көп қасиеттерінің бірі ғана болып қалды. Ұлы ақын өз кейіпкерлерінің ішкі, рухани әлеміне ерекше ден қояды. Сонымен қатар ғашық жандардың махаббаты сырттан сыпаттауға емес, сезім күшін нақты талдауға құрылады, Абайдың махаббат лирикасының ең басты қасиеті де осы терең психологизмінде.

Абай қазақ поэзиясын мазмұн, тақырып, ой жағынан ғана емес, түр жағынан да байытты. Қазақ поэзиясының көне үлгілерін, қазақ өлеңінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, Абай поэзияға көптеген жаңа өлең өлшемдерін әкелді. Сонымен қатар Абайдың қазақ әдеби тілінің мәдениетін көтергенін

де ерекше атап өту қажет. Өзгеше тұрпатты жаңа әдебиеттің негізін салған Абай ұлттық өнердің бұдан соңғы даму бағдарын да белгілеп кеткен еді.

Өнердегі дара кейіп жапандағы жалғыз бәйтерек сияқты аңдағайлап көрінген ұлы ақын төңірегіне уақыт оза келе жас балапан теректер де көктей бастаған-ды. Абайдың ағасынан туған інісі Шәкәрім, өз балалары Ақылбай, Мағауия, ақын, композитор әрі әнші Әсет пен Уәйс, Көкбай, Бейсенбай, Байкөкше т. б. голып жатқан ақындар, жыршылар, ертегішілер, әншілер, домбырашы, қобызшы, скрипкашылар, балуан, сал, сері жастар, бір сөзбен айтқанда, ат жетер аймақтағы өнерпаз атаулы тегіс Абай төңірегіне ұйысады. Абай аулында патша айдауынан, немесе еріксіз солдаттан қашқан шеркес, ноғай, татар жігіттері пана табады, олардың кейбірі зергерлік қуып, немесе бала оқытып, әйтпесе әдепкі шаруа кебінде ақын іргесінде тұрақтап қалады. Абайдың Семей қаласындағы достары — жаңашыл, демократтық көзқарастағы Е. Михаллис, С. Гросс, Н. Долгополов сияқты адамдар ақын аулына демалысқа келіп, айлап жататын болған. Міне, Абайдың өнердегі ұлылығы, өмірдегі ұлағатты ұстаздық қызметі ғана емес, оның төңірегінің осындай ерекшеліктері нәтижесінде Шыңғыстау өңірі XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның рухани орталығына айналды, ал Абай өркен жайғызып, бағыт берген озық дәстүрлер бүкіл қазақ мәдениетіне кеңінен ықпал ете бастады.

Орыс әдебиетімен Абай аудармалары, Абайдың ауызша әңгімелері арқылы ғана емес, өз беттерімен оқып, іздену арқылы да жақсы таныс болған, әкелері Абайды ғана емес, Пушкин мен Лермонтовты да ұстаз тұтқан Ақылбай (1861—1904) мен Мағауия (1870—1904) негізінен поэма жанрында еңбек етті.

Бұл ретте Ақылбай жат жұрт тақырыбына ден қояды. Ақынның «Дағыстан» поэмасы тау халықтарының өміріне арналса, Г. Р. Хаггардтың «Сүлеймен патша кеніші» романының желісімен жазылған «Зұлыс» поэмасы қазақ жұртшылығын ертегі мекені тәрізді Африкамен таныстырады. Аталмыш туындылардың сюжеті қазақ өмірінен аулақ болғанымен, бұл шығармаларында Ақылбай XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқы үшін мәнді әлеуметтік мәселелер көтереді. Бұлардың ең негізгілері — адамның жеке басының еркіндігі, ар-ождан бостандығы және ұлттардың өзін-өзі билеу хақысы.

Адамның бас бостандығы мәселесі — Мағауияның романтикалық сарындағы «Медгат-Қасым» поэмасының да өзекті ойы болып табылады. Бірақ Мағауия поэмасында бұл идея басқашарак тұрғыдан — мейірімсіз бай мен өр кеуде құл арасындағы қайшылықтан туындайды. Байдың өзінің ұят-намысын қорлауына, тән азабын көрсетуіне шыдамаған құл ашық қарулы күреске шығады, жолбасар қарақшы болады. Поэма зорлықшылдың жазаланып, қазаға ұшырауымен, ал игі жүректі адамдардың шыққан тегіне қарамастан, өзара бауырласуымен аяқталады. Оқиға Африка жерінде өтіп, бай — ақ жүзді, ал құл — зәңгі деп суреттелгенімен, поэма қазақ қауымы үшін көкейкесті мәселелерді көтерген еді.

Абай төңірегіне топтасқан ақын-жазушылардың ішінде ұзақ жасап, өнімді еңбек еткен Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858—1931) артына XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің бағыт-бағдарын, іздену, өсу жолын, идеялық, эстетикалық мұратын айқындайтын мол мұра қалдырды. Арабша, парсыша, түрікше, орысша жақсы білген Шәкәрім көне түркі әдебиетін, араб парсының классикалық поэзиясын ғана емес, орыс әдебиетін және орыс тіліндегі аудармалары арқылы бүкіл батыс әдебиетін жете таниды. Өмірінің алғашқы кезеңіндегі ұстаз ағасы Абайдың игі әсері, бұдан соңғы жерде өз бетімен тынымсыз ізденуі, туған халқының поэзиясын, фольклорын, тарихы мен этногра-

фиясын жақсы білуі және зор ақындық таланты Шәкәрімнің қазақ поэзиясын барлық жанрда бірден байытқан жоғары сапалы шығармалар тудыруына себеп болды.

Ақындық жолын пәк таза махаббатты, сұлу әйел сыпатын суреттеуден, жастық шақтың қызығын, әсем табиғат көріністерін тамашалаудан бастаған, бұл салада көркемдік жағынан мінсіз, мазмұн, түр жағынан жаңалық лебі бар, сұлу да сырлы жырлар туғызған Шәкәрім көп ұзамай үлкен әлеуметтік, қоғамдық толғаныстар төңірегіне ойысады. Қазақ қауымының бойындағы кеселдер, халықты жарыққа бастар, бақытқа жеткізер өнер-білімнің, адал еңбектің күші — міне, Абайдың ағартушылық-демократтық көзқарасы тұрғысынан табылатын осындай мәселелер Шәкәрім өнернамасынан жетекші орын алады. Өрісі кеңейген, поэзияға жаңа талап тұрғысынан қараған ақын енді бір сала шығармаларында материя және тіршілік формалары, адам өмірі және оның мәні, адамзат тарихы және жеке халықтар тағдыры турасында толғанады. Алайда, қай тақырыпқа бармасын, ақын көркемдікті, ой мен түрдің жарастығын алғышарт етіп ұстанады.

Қазақ әдебиетінде Абай қалыптастырған сыншыл-реалистік дәстүрді берік тұтынған Шәкәрім өнернамасынан сол тұстағы және көне күндердегі қазақ аулының шынайы суретін көреміз. Шәкәрімнің бақытсыз ғашықтар тағдыры туралы ел аңыздары негізінде жазылған «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» поэмалары ескі қатал салт заңын айыптаған, терең сезімге толы, толғанысты хикаялар ғана емес, ХҮІІІ ғасырдағы қазақ өмірінің шынайы суреттерін елестететін кемел туындылар, қазақ реализмінің үлкен табысы болды. Ежелгі жыраулар мұрасын жоғары бағалаған, Дулат, Шортанбай сияқты ақындар үлгісінен көп үйренген Шәкәрім қашанда Абай жорасымен замана талабын нақты пайымдауға ұмтылады. Тарихсыз халық жоқ, бірақ өз дәстүрлерінің тозығын тәрік етіп, озығын берік ұстанған, алға, болашаққа ой көзімен қараған халық қана өсіп-өркендемеке деген түйін түйіледі.

Шәкәрім көптеген өлең, поэмаларымен қатар, қазақ аулындағы әлеуметтік қайшылықтар, әйел теңсіздігі мәселесіне арналған «Әділ-Мария» атты повесть, қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы құнды мәліметтер жинақталған «Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі», ислам дінінің негізгі қағидалары жаңаша байыпталған «Мұсылманшылық шарты» атты зерттеу еңбектер жазған.

Әлем әдебиетінің озық үлгілерін қазақ қауымына таныстыруға айрықша мән берген Шәкәрім көркем аударма саласында да аса жемісті еңбек етті.

Сонымен, Абай төңірегіне топталған, Абайдан дәріс алған талантты ақындар ұлы ұстаздың ұлағатты істерін насихаттады, алға дамытты, жаңамен жалғастырды. Әдебиетіміздің жаңа сапаға жетуіне, өзгеше тұрпат табуына ғана септескен жоқ, оның үрдіс дамуына, бар жағынан бірдей жаңғыруына жол ашты. Рас, бұлардың ешқайсысы да ұлы ұстазының өріс, деңгейіне көтеріле алмады, бірақ ең алдымен осы ізбасар ақындардың әдеби қызметі нәтижесінде Абай жолы, Абай үлгісі — яғни, жаңа тұрпатты поэзия бүкіл қазақ әдебиетінде жетекші орынға біржола орнықты.

* * *

XIX ғасырда дәстүрлі ақындар поэзиясы халық арасында айрықша кең тыныс тапты. Жанақ, Орынбай, Арыстанбай сияқты суырыпсалма ақындар

бүкіл қазақ даласын өлең-жырға толтырды, тек туған жұртына ғана емес, сахараға ат ізін салған орыс және еуропа ғалымдары мен оқымыстыларына да кеңінен танылып, көшпенділердің ақындық өнерінің жайсаң тұлғалары ретінде мәшһүр болды. Жетісуда Сүйінбай өзінің отты да өткір жырларымен бұқарашыл ақын ретінде көрінсе, түстікте Майлықожа шығыс үлгісіне бейім назым жырға машығанды. Ал Сыр өңірінде көне жыраулық және ақындық поэзияның құрыш қорытпасындай Базар жырлары өріс табады.

Мезгіл тұрғысынан алғанда бізге біршама жақын заманда жасаған, сондықтан есімдері сақталумен қатар, өнер туындылары, өмір кешулері де әжептәуір таныс сал, серілердің ішіндегі ең атақтылары — Біржан, Ақан және Әсет.

Біржан сал (1834—1897) қазақ рухани мәдениетінің тарихында ақын, композитор әрі әнші ретінде белгілі. Салдықтан бастап, серілікке ойысқан Біржан өзінің бар ғұмырын өнерге қызмет жолына жұмсады.

Біржанның ақындық мұрасында оның өз әндеріне шығарған текстері елеулі орын алады. Бұл өлеңдерінде Біржан нәзік сезім, махаббат күйін ғана шертпейді, ел билеушілердің озбырлығын әшкерелейді, өнер жолындағы адам тағдырының қиындығы туралы толғайды. Әйтсе де Біржанның ақындық даңқын шығарған — оның Жетісудың ақын қызы Сарамен айтысы. Бұл классикалық айтыстан қазақ ақындық өнерінің ең озық қасиеттері көрініс тапқан. Мұнда тапқырлық пен тегеурін де, ұтқырлық пен өткірлік те бар. Саңлақ жүйрік екі ақынның өнерге, өмірге көзқарасы, ақыл-парасаты, білім-танымы айқын бедерленген. Біржан мен Сара айтысының аса бір құнды сыпаты — қазақ қауымындағы әлеуметтік қайшылық, әйел теңсіздігі, адамның бас бостандығы тәрізді, заманның көкейкесті мәселелерінің көтерілуі.

Үстірт көзге қайғысыз, қамсыз көрінетін Біржан өз заманының трагедиялық тұлғасы еді. Еркін жүрісі де, ерке әндері де жұрт билеген жуандар көңіліне жаға бермеген, басы — теперіш, рухы — қысым көрген, ақыры жан тыныштығынан да, денсаулығынан да айрылған сері өнерімен бірге жасайды, өмірінің ақырғы сәтіне дейін сырлы әуезінен жаңылмайды.

Қызығынан — қайғысы, дуынан — шуы басым, бірақ мәнді де мағыналы ғұмыр кешкен ақын, композитор және әнші Ақан сері де (1843—1913) Біржанмен тағдырлас. Әуелде мерекемен, сайранмен күн өткізуге, кейін дүниеден баз кешіп, елден аулақта тіршілік құруға тырысса да, Ақан өмірден, өз заманының мұң-нала, қайғы-зарынан тысқары қала алмайды.

Ақан сері артында қалған ақындық мұра идеялық-тақырыптық жағынан алғанда негізінен екі топқа бөлінеді. Мұның біріншісінде, (көбіне ақын өнернамасының алғашқы кезеңінде туған) Ақан жастық шақтың қуанышын қызықтайды, аңшылық, саятшылық төңірегінде жыр етеді. Ал Ақан өмірінің екінші кезеңінде жазылған шығармаларда мұң басым. Енді біраз туындыларында сері ел билеуші зорлықшыл әкімдерді, надан дінбасыларды әжуалайды. Екі ғасыр шегіндегі аграрлық саясатқа байланысты туған өлеңдерінде Ақан жаңа тәртіп зардаптарын суреттейді, алайда серінің бұл тараптағы шығармаларынан ел ішіндегі әділетсіздікке кінәлі — ұсақ шенеуніктер, патшаның ақиқат саясаты бұлай болмауы керек деген балаңқы ұғым да елес береді.

Ән текстерін өзі шығарып отырған Ақан серінің асқақ әуенді әндері қазақ музыка мәдениетінің асыл қорына енген.

Жан-жақты талант дарыған қазақ өнерпаздарының соңғы бір тұяғы — Әсет (1867—1922). Он төрт-он бес жасында-ақ шебер ақындығымен, тамаша әншілігімен даңқы шыққан Әсеттің рухани кемелденуіне, поэзиясының реалистік

дәстүр аясында қалыптасуына оның бірталай уақыт бойы Абай төңірегіндегі өнерпаз жастар қатарында жүруі, ұлы ұстаз мектебінен тәлім алуы себеп болды. Өлеңді жазба түрде ғана емес, табан аузында шығаратын үлкен ақындық қабілеті, әсем әндер тудырған композиторлық дарыны, тыңдаушысын арбап алатын сазды, құдіретті даусы өз кезінде Әсетті сахарадағы ең танымал, ең даңқты тұлғалардың қатарына қосты. Қазір қазақ музыкасының алтын қорына енген Әсет әндері өзінің әуезділігімен, сыршылдығымен, тереңдігімен көзге түседі. Әсет әндерін орындау үшін диапазоны кең, ғажайып сазды тамаша дауыс, әрі үлкен орындаушылық мәдениет керек.

Әсет артында қалған ақындық мұра да елеулі. Бұл — қысқа лирикалық өлеңдер, шығыс ертегілері тақырыбына жазылған «Ағаш ат», «Үш жетім қыз», көне монғол тұрмысынан алынған, бақытсыз ғашықтардың трагедиялық тағдырын суреттейтін «Салиха-Сәмен» поэмалары. Әйтсе де, Әсет мұрасының ең озық нұсқасы — оның Рысжан қызбен айтысы. Қазақтың дәстүрлі айтыс өнерінің өзіндік ерекшеліктерін түгел дерлік бойына жинақтаған, ақындық ұшқыр қиял, тапқырлық пен шеберліктің тамаша үлгісі саналатын бұл туынды сахара импровизаторлары қалдырған өлмес мұралардың қатарына жатады.

* * *

1905—1907 жылдардағы орыс революциясының дабылы шалғайдағы қазақ даласын да жаңғырды. Революцияның игі әсері қазақ зиялыларының әлеуметтік және қоғамдық теңсіздікті жете түсінуінен, прогресшіл бағыттағы қайраткерлердің өз халқының көкейкесті ойларының жаршысы болуға ұмтылғандығынан, ұлттық сана-сезімнің артқандығынан ғана емес, қалың бұқараның өз басындағы жағдайға, ел билеуші ұлық, әкімдерге бұрынғыдан басқаша қарай бастағандығынан да аңғарылатын. Бұл ретте халықты ауыр халге төзбеуге, оянуға, күреске шақырған жырлар шығарушы алдыңғы қатарлы қазақ ақындарының қызметі айрықша болды. XIX ғасырдың екінші жартысында еңбек еткен ақындардың әлеуметтік тақырыптағы жырлары негізінен ағартушылық, гуманистік бағыт ауқымынан табылса, ендігі поэзияда күрес әуені жетекші сарындардың біріне айналады.

XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясына тән бір ерекшелік, бұл кезде қазақ ақындары тыңдаушыға арналып, ауызша тараған жырлардан тасқа басылып, қағаз бетіне түскен сөздің артықшылығын әбден түсінген еді. Петербург, Орынбор, Қазан, Уфа, Ташкент сияқты қалалардан әртүрлі мазмұндағы қазақ кітаптары көптеп шығып жатты. Алғашқы қазақ романдары жарық көрді. Қазақша дербес газет, журналдар шыға бастады. Бұлардың беттерінде ақын, жазушылардың жаңа шығармаларымен қатар, әлеуметтік теңсіздік туралы, қазақ халқының бүгінгісі мен болашағы туралы мақалалар жарияланып тұрды. Халықтың өткеніне — тарихқа, материалдық және рухани мәдениетке ықыласы артты. Фольклор үлгілері жинастырылып, жарияланумен қатар, кейбірі көне қолжазбалар арқылы, көпшілігі ел аузында сақталған ескі жырау, ақындар мұрасы іздестіріліп, баспа бетіне шығарылады. Заманның озғаны, қазақ халқының рухани өмірі жаңа арнаға түскені қоғам тірлігінің барлық саласынан да айқын аңғарылатын.

Соны серпіліс, қайшылықты күрес, идеялық тартыс қиын толғақ үстінде жүзеге асты.

Өнернамасы негізінен XX ғасырдың бас кезіне келетін Ғұмар (1876—1921),

Нарманбет (1860—1920), Мәшһүр-Жүсіп (1857—1930), Нұржан (1859—1919) шығармалары осы ағартушылық идеялар төңірегінен табылады.

Қазақ поэзиясын, туған халқының тарихы мен этнографиясын жетік білген, Бұхара, Ташкентте оқып, мұсылманша жақсы білім алған Мәшһүр-Жүсіп жас кезінен бастап өз өмірін қазақ халқының әдеби және фольклор мұрасын жинауға арнайды. Ел аралаған арнайы сапарларында XVIII-XIX ғасырда жасаған ақын, жыраулар шығармаларын, айтыстарды, эпикалық жырларды, аңыздар мен тарихи әңгімелерді қағазға түсіреді.

Халық қазынасын жинақтаумен қатар М. Көпеев төл автор ретінде поэзия мен публицистика саласында да жемісті еңбек етті. Көзінің тірісінде-ақ «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тірікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» деп аталатын өлең жинақтарын жариялады. Мәшһүр өз шығармаларында негізінен сол замандағы қазақ халқының өміріне қатысты жайттарды сөз етеді. Екі жақты езгіге түскен қалың бұқараның ата-қоныстан айрылуы, материалдық және рухани қысымға ұшырауы, патша өкіметінің бұратана халықтар үшін жүргізген саясаты суреттеледі. Айта кету керек, отаршылдық зардаптарын көре білген Мәшһүр патшалық системаны айыптайтын дәрежеге көтеріле алмады, ақын патшаның өз басы боданындағы жұртқа жақсылық қана ойлауға тиіс, бар пәле ел ішіндегі әкімдерде деп біледі. Өзі дінге сенетін Мәшһүр құдайдың бірлігіне, пайғамбардың хақтығына күмән келтірмейді. Әйтсе де бір пара өлеңдерінде қазақ аулындағы қараңғылықты ғана емес, сол қараңғылыққа тиек болып отырған дүмше дінбасыларды да әжуалайды. Халықты жарыққа ұмтылуға, өнер-білімге қанығуға үндейді.

Қазақ поэзиясын, әсіресе көне жыраулар мұрасын жақсы білген, сонымен қатар орыс және батыс еуропа классикалық поэзиясынан нәр алған, өз тұсындағы орыс әдебиетіндегі ағымдар мен сарындарды жіті қадағалап отырған Шәңгерей Бөкеев (1847—1920) мұрасы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінде өзіндік ерекшеліктерімен көзге түседі. Көне формаларды жаңа тақырыптармен шебер қиыстырған ақын өзінің көптеген өлеңдерінде «таза искусство» теориясының үддесінен шығады. Ұлттық бояуымен, күрделі образдарымен ерекшеленетін, өмір хақында, дүниенің құбылмалылығы хақында толғаныстарға құрылған сыршыл-философиялық өлеңдер де Шәңгерей өнернамасынан ерекше орын алады. Бұл шығармалар бүкіл XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде жетекші тақырыптардың бірі болған торығушылық сарынымен үндес. Алайда, баянсыз дүние туралы күңірене толғаған Шәңгерей шығармаларында қоғамдық, ұлттық мүддеден гөрі адамиың жеке басының зары басым жатады. Хандық өмірдің өткені, елдің азуы, жердің тозуы ақынды таза сословиелік тұрғыдан ғана қынжылтады. Қайткенмен де Шәңгерей шығармалары қазақ лирикасының даму жолындағы арналы бұлақтардың бірі болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің тақырып ауқымының кеңейіп, идеялық тұрғысының биіктеп, көркемдік қасиетінің жоғарылауы, бір сөзбен айтқанда, жаңа сипат, жаңа сапаға ие болуы — қазақ халқының көңінде жарық жұлдызша ағып өткен Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893—1920) есімімен байланысты. Кедей, кембағал ортадан шығып, өз бетімен іздену нәтижесінде терең де тиянақты білім алған ақын өзінің күрес үстінде өткен қысқа ғұмырын бір-ақ мақсатқа — туған халқына қызмет ету жолына арнады.

Өнердегі жолын ағартушылық идеялар ауқымында бастаған Сұлтанмахмұт өзіне дейінгі және өзі тұстас көптеген ақындар сияқты, туған халқын оқуға, білімге үндейді. Сұлтанмахмұттың бұл реттегі жырларының бір ерекшелігі —

ақын оқуды адамның жеке басының бақытқа жетуі жолындағы құрал деп қана қарамайды, бүкіл елдің болашағы үшін мәні бар іс, оның көзін ашар, оны құлдықтан құтқарар, басқа жұрттармен терезесін теңестіретін қуатты күш деп санайды. Оқудағы мақсат — қалың бұқараны жарыққа бастап, халыққа адал қызмет ету деп біледі ақын. Және Сұлтанмахмұт түсінігіндегі оқу — мұсылманшылық шарттарына жетіліп, молда, кари болу емес, орыс тілін, хатын үйреніп, кеңсе қағаздарын жүргізе алатын шенеунік болу да емес, сол заманда орыс және басқа алдыңғы қатарлы халықтар жетіп отырған ғылым мен білімді толық меңгеру.

Сұлтанмахмұт ағартушылық-гуманистік идеялармен ғана шектеліп қалған жоқ. Ол адамдық табиғаты жағынан алғанда — күрескер, дүниеге көзқарасы тұрғысынан алғанда — демократ, әдеби әдісі тұрғысынан алғанда сыншыл реалист еді. Ақын қазақ қоғамындағы әлеуметтік қайшылықтарды ашып көрсетеді. Сахарада патшалық тәртіп, отаршылдық зардаптары туғызған құбылыстарды айқын таниды. Одан құтылудың жолдарын іздестіреді. Сонымен қатар ақын ескі патриархалдық әдет-салттарды да аяусыз сынға алды. Бұл ретте Сұлтанмахмұт әйел теңдігі мәселесін айрықша көтереді. Әйел азат болмай, халықтың азат болуы мүмкін емес деп есептейді. Ақын қазақ аулындағы таптық теңсіздікті де көре білді. Өзінің көптеген өлеңдерінде, «Кедей» поэмасында жарлы-жақыбайлардың екіжақты езгідегі ауыр тұрмысын, аянышты халін шынайы бейнелейді.

Өлеңмен жазылған «Кім жазықты», қазақтың көне эпикалық жырларының үлгісімен өлең, қарасөз араласа келетін, бірақ реалистік дәстүр арнасынан табылатын «Қамар сұлу» романдарында Сұлтанмахмұт өз тұсындағы қазақ қауымын тұралатып отырған руаралық тартыс, таптық езгі, әйел теңсіздігі сияқты мәнді әлеуметтік мәселелер көтереді. Байлығының немесе шен-шекпенінің арқасында ғана игі жақсы атанып, ел еңсесін басып отырған зорлықшыл надандар, солардың жемі болған момын шаруа, сүйгеніне қосыла алмаған сұлу қыз, қолы қысқа ер-азаматтармен қатар, Сұлтанмахмұт жаңа заман адамы — ескілікке қарсы күресуші көзі ашық жастардың да бейнесін жасайды. Әзірше жеңіліске ұшырап жатқанымен, ақыр түбінде қара бұлт ашылып, қазақ жастарының да әлеуметтік теңдікке жететініне, өз елін бақытқа бастар азамат боларына, бүкіл қазақ қауымының қапастан құтыларына сенім бар.

Сұлтанмахмұт қазақ поэзиясындағы дәстүрлі философиялық бағытты одан әрі дамытты. Ақынның бұл тақырыптағы өлеңдері, әсіресе, «Адасқан өмір» поэмасы қазақ сөз зергерлерінің ғасырдан ғасырға ұштасып келе жатқан, адам және оның табиғаты, өмір мәні туралы толғауларының бір арнаға келіп тоғысқан күймасы, шырқау шыңы тәріздес. Сезім мен парасат толғанысынан туындаған, саф бітім, салқар ойлы «Адасқан өмір» — көшпенді қазақтардың өмір туралы, адамзат тағдыры туралы бар түйгенін бойына жинақтаған, жаңа заманға сай жаңаша өріс тапқан, таза ұлттық сыпаттағы туынды. Және түркі халықтары әдебиетінде өзгеше бітімді, оқшау шығарма, жаңа ғасыр басындағы рухани мәдениетіміздің озық үлгісі.

Сұлтанмахмұт аз жасаса да, артына қазақ сөз өнерін жаңа белеске көтерген, қоғамы мәнді, әдеби кемел туындылар қалдырды. Ол қазақ әдебиетіндегі сыншыл реализм дәстүрін одан ары дамытты, қазақ поэзиясындағы әлеуметтік, ойшылдық сарынды тереңдете түсті, азаматтық лириканы бұрын болмаған биікке жеткізді, қазақ романының, қазақ әдеби сынының негізін салушылардың бірі болды. Сұлтанмахмұт өнернамасы қазақ әдебиетінің өрісін кеңейтті, оның жақын келешекте барлық жанрда бірдей қаулап өсуіне алғышарттар жасады.

Озат идеясына орай, озық сапалы, кемел шығармалар туғызған Сұлтанмахмұт мұрасы жаңа дәуірге дейінгі қазақ әдебиетінің ұзақ жолын лайықты қорытындылайды.

* * *

Қай халықтың болмасын әдебиетінің тууы және өсіп-өркендеуі аса күрделі құбылыс. Қазақ әдебиеті де өзінің бүгінгі биігіне, қазіргі өресіне бірер күнде жете салған жоқ. Талай асу, қиялардан, талай бел-белестерден өтті. Өлденеше жүз жылдар бойы сан қилы тарихи оқиғалардың сәулесін бойына сіңіріп, өзіндік үн, өзгеше бояу-нақыш, айқын ұлттық сыпатта қалыптасты. Қашанда ел өміріндегі күрделі тарихи оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеріп отырды, өткен күн, озған дәурен, көне тіршілік шежірешісі болды. Үнемі халық жағынан табылып, елдің бүгінгі ғана емес, болашағы үшін де аса мәнді идеялардың ұраншысы қызметін атқарды.

Октябрьге дейінгі қазақ әдебиетінің ең басты тағылымы да осында.

Мұхтар МАҒАУИН

АСАН ҚАЙҒЫ

(XV ҒАСЫР)

Асан Қайғы атанып кеткен Хасан Сәбитұлы 1361—1370 жылдар аралығында Еділ бойында тұса керек. Тарихи аңыздар Асанның әкесі саятшы екен дейді. Революциядан бұрын жасаған қазақ тарихшыларының еңбектеріне қарағанда, Асан Алтын Орда ханы Ұлұғ-Мұхамедтің ықпалды билерінің бірі болады. XV ғасырдың 20-жылдарында Ұлұғ-Мұхамед Ордадан қуылғанда Асан өз әміршісімен бірге кетеді. Көп ұзамай Қазанда билік құрған Ұлұғ-Мұхамедтің ақылгөйлері қатарында болған ақын, хан өлген соң Дәшті-Қыпшаққа қайтып оралады. 1450-жылдарда Әбілқайыр ұлысындағы тартыс кезінде Керей, Жәнібек сұлтандарды жақтайды. 1456 жылы Шу алқабында Қазақ Ордасы құрылған кезде Асан жаңа мемлекеттің ұраншысына айналады. Сірә, Асан қазақтардың бұрынғы Көк Орда жеріндегі үкімі артып, қазіргі Қазақстанның орталық және солтүстік-батыс алқабын қайтадан иеленген уақыты — 1465 жылы әлі тірі болса керек. Аңыздың айтуынша, ақын Сарыарқада — Ұлытауда дүние салыпты.

* * *

...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың.
Кеңестің түбі нараду,

.....
Нәлет біздің жүріске,
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың
Алтын менен күміске!..

* * *

Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер!?
Шыбын шықса жаз болып, таздар қайтіп күн көрер,
Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер!?

* * *

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!
Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп.
...Оны неге білмейсің?!
Қатын алдың қарадан,
Айрылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата мұрадан!
Мұны неге білмейсің!?
Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі, —
Аққу құстың төресі
Ең жайлап көлді жүр еді.
Аңдып жүрген көп дұспан
Елге жау боп келеді:
Құладың қуды өлтірсе —
Өз басыңа келеді!
Құлың көп сені өлтірер,
Осыны Асан біледі,
Мұны неге білмейсің?
...Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!?
...Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің!?
Хош-аман бол, Жәнібек,
Енді мені көрмейсің!

* * *

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп,
Қадірін жеңге білмесе,
Бойға жеткен қыз ғаріп.
Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел ғаріп.
Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын-шалқар көл ғаріп.
Мүритін тауып алмаса,
Азғын болса пір ғаріп.
Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп.

* * *

Есті көрсең кем деме,
Бәрі тұйғын табылмас.
Қарындасың жамандап,
Өзіңе туған табылмас.
Адам әзіз айтар деп
Көңіліңді салмағыл.
Нәпсі алдаушы дұспанның
Насихитын алмағыл.
Бақыты оянған ерлердің
Әрбір ісі оң болар.
Дәулеті күнге артылып,
Не қылса да, мол болар.
Тазылары түлкі алып,
Қаршығасы қаз іліп,
Сөз сөйлесе жөн болып,
Не десе де жарасар.
Бай, байсын деп ат қойып,
Ел аузына қарасар.
Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді
Өтірік сөзбен қостама.

* * *

Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін!
Көшсе, қона білмеген,
Қонса, көше білмеген,
Ақылыңа көнбеген,
Жұрт қадірін не білсін!

* * *

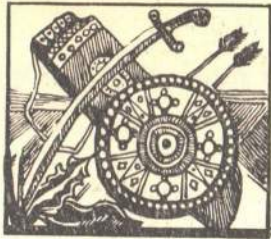
Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа,
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің құны болса да,
Алдыңа келіп қалған соң,
Қол қусырып барған соң,
Аса кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа.
Ақың болса біреуде
Айыбын тап та ала бер,
Ерегесіп ұрыспа.
Сенікі жөн болса да
Атың шықпас дұрысқа.
Мінезі жаман адамға
Енді қайтіп жуыспа.
Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыспа.
Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін,
Желке терің құрысып,
Өркімменен ұрыспа.
Ашу — дұспан, артынан
Түсіп кетсең қайтесің
Түбі терең қуысқа!..

ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ

(XV ҒАСЫР)

Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі — Қазтуған жырау Сүйінішұлы шамамен XV ғасырдың 20—30-жылдарында Еділ бойында, қазіргі Астрахань облысының Красный Яр қаласының маңында туады. Көшіпенді шонжарлар әулетінен шыққан Қазтуған Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойын жайлаған түркі тайпаларының рубасы көсемі, әскербасы батыры болады. Дәшті-Қыпшақта XV ғасырдың ұзына бойына созылған бұлғақ кезінде оның кімдерді жақтағаны, не істегені белгісіз. Тек ғасырдың екінші жартысында өз қарауындағы руларымен бірге Еділден ауып, Қазақ Ордасының құрамына өткендігін білеміз. Сірә, бұл-қазақтардың қазіргі Қазақстан жерінің орталық және батыс бөлігін түгелге жуық қайта иеленіп, біршама күшейген шағы, яғни 1460—1480 жылдардың арасы болса керек. Жыраудың бұдан соңғы өмірі туралы дерек сақталмаған.

МАДАҚ ЖЫРЫ

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы,
Билер отты би соңы,
Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қызтуған!!!

* * *

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;

Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп;

Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;

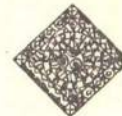
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп;

Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!

* * *

Алаң да алаң, алаң жұрт
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт.

Салп-салпыншақ анау үш өзен,
Салуалы менім ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалып бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер,
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас.
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!...

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ

(XVI ҒАСЫР)

Доспамбет жырау XV ғасырдың 90-жылдарының орта шенінде Азау қаласында туады. Сол кезде Донның төменгі ағысын, Азау маңын мекендеген Кіші Орданы билеуші әскери шонжарлар тұқымынан шыққан болашақ жырау заманы мен ортасының талабына сай тамаша тәрбие алып өскен сияқты. Доспамбеттің бүкіл Дәуіті-Қыпшақты жақсы білгені, Стамбұл мен Бақшасарайда да болғаны, сахара тұрмысымен қатар мұсылман кенттерінің жайына да қаныққаны аңғарылады. Өз заманындағы талай әскери жорыққа қатысқан жауынгер жырау туыстас түркі тайпаларының арасындағы көп қырқыстың бірінде, 1523 жылдың бас кезінде Астрахань түбінде қаза табады. Өмірмен қоштасқан сәтінде Доспамбеттің жасы әлі отызға да толмаған еді.

* * *

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес.
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес.
Жұпарын қардай боратып,
Арулар құшқан өкінбес.
Торы төбел ат мініп,
Той тойлаған өкінбес.

Құрама шапшақ көп қымыз
Омырақпен өкінбес.

Кейінгі жау шапса,
Қалай да беланшылса,

Қан жетсе,
Аққан судай Ақ Жау.
Бетегелі Сарыарқа күн қойында
Соғысып өлген өкінбес.

* * *

Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме,
Қатарланып, қарланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!
Қабырғадан қараған
Достым менен дұспаным:
«Апырым, ер Доспамбет!» дегей ме!..

* * *

Азау, Азау дегенің
Әл-Ғұсман-паша жұрты екен,
Дін ісләмнің кірті екен.
Азаудың ер Доспамбет ағасы
Азаудың бір бұрышындай нарты екен!

Білейім мен жаман күн
Болатсыз қылыш кесерін,
Айналасы алты жылдың ішінде
Есақай, Қосай екі ұл
Азау билеп өсерін!

* * *

Айнала бұлақ басы Тең,
Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет Ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді!

Сере, сере, сере қар,
Асты кілең, үсті мұз,
Күн-түн қатса жібімес,
Мен көлікке қосымды артқанмын,
Көмбідей ару жаларға
Күректей мұзды тондырып, *оң табады.*
Кірмембес ауыр қолға бас *Әлі отызға да "*
Күңіреніп күн түбіне
Дүниенің басы сай
Озар сойды бұ
Азаулының А *Доспамбет ағадан.*

Ағарып *андай деп,*
Шолпы *шыққан күндей деп,*
Ма *доакта ағалардың аты жусап жатыр деп,*
А *андақты құрып қойған шатыр деп,*
Жазыда көп-ақ жортқан екенбіз
Арғымақтың талдай мойнын талдырып,
Үйде қалған арудың
Ал иіндігін аудырып.

Арғымаққа оқ тиді
Қыл майқанның түбінен,
Аймадетке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынынан,
Зырлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның уақ тамырдан.
Сақ етер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма,
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты,
Жарықшылар жоқ па екен

Жармай білте саларға,
Жағдайсыз жаман қалып барамын?
Жанымда бір туғанның жоғынан!..

Қарағайлы көдік бойында
Қамшым қалды ойында:
Бүлдіргесі бұлан терісі,
Өрімі құнан білдің қайысы,
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Бейазының бойында
Күзен, қарсақ жер ме екен!..

Алғаным Әли ағаның қызы еді,
Қас арудың өзі еді.
Мандайы күнге тимеген,
Желге шашын үрмеген,
Серпіліп адам бетін көрмеген,
Қалай күні кешті екен!
Қосақай, Қосай, Ер Досайдың анасы
Хан қызындай сұлтанның
Айдындықтай ақ білегін жастанып,
Ерең үйін тіктіріп,
Омыраудағы он түймесін ағытып,
Кейінгі қалған көпекке
Қалай да белін шешті екен!..

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда,
Еңісі биік боз орда
Еңеке кірер күн қайда,
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда,
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда,
Күмбір, күмбір кісінетіп
Күреңді мінер күн қайда,
Толғамалы ақ балта
Толғап ұстар күн қайда,
Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда,
Садақ толған сайгез оқ
Масағынан өткеріп,
Басын қолға жеткеріп
Созып тартар күн қайда!
Кет-Бұғадай билерден
Кеңес сұрар күн қайда,
Еділдің бойын ел жайлап,
Шалғынына бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан

Бозбаламен күліп, ойнап,
Қымыз ішер күн қайда!

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен,
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен,
Тобыршығы биік жай салып
Дұспан аттым, өкінбен,
Тоғынды сарты нар жегіп
Көш түзедім, өкінбен,
Ту құйрығы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен,
Туған айдай нұрланып
Дулыға кидім, өкінбен,
Зерлі орындық үстінде,
Ал шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім, өкінбен,
Бүгін, сонды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын,
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен!..

* * *

Озушылар, озмаңыз,
Озсаңыз бізім бетке бармаңыз!
Бізім бетке барсаңыз,
Есақай, Қосай екі үл
Алдыңызға жыр құшақлай,
жылай шықса не айтарсыз?!
Оларға айтарыңыз сол болсын,
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келе жата дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып соған түсті дегейсіз!...

ШАЛКИІЗ ЖЫРАУ

(1465—1560)

Қазақ жыраулық поэзиясының атасы — Шалкиіз Тіленші-ұлы 1465 жыл шамасында Жайықтың шығыс бетінде дүниеге келеді. Жыраудың әкесі, сірә, сахара феодалдарының бірі болса керек, ал шешесі кейін Кіші жүздің ұйтқысы болған, орыс деректерінде Сыртқы Орда (Заяицкая Орда) аталатын ұлыстың әмірі Мұса бидің қызы екен. Болашақ жырау үш айлығында анасынан айрылады да, нағашы әжесінің қолына беріледі. Сөйтіп, Шалкиіздің Дәшті-Қыпшақ жерін жайлаған түркі руларының бірінен екіншісіне көшкен бір ғасырға жуық сапары жөргектен басталады. Мұсылманиша жақсы білім, сахара салтымен тамаша тәрбие алған Шалкиіз қай атырапта өсіп, ер жетті — бұл жағы белгісіз. Тек айдыңды аламан ғана емес, арқалы жырау ретінде де даңқы шыққан Шалкиізді 1490-жылдарда Ноғайлы әміршісі Темір бидің төңірегінен көреміз. Шығармаларына қарағанда, осы кезде жырау бірде әскери жорықтар сапында, бірде әміршісінің нөкері қатарында Қырым, Терістік Кавказ, Дон бойын тегіс аралап шығады. Алайда, тәкаппар жырау Темірмен үнемі жарастық таба бермеген. Темір өлгеннен соңғы жерде жырау (тәрізі, осы уақытқа дейін өзімен қырбай болып жүрген) Мұса ұрпақтарымен қайта табысады. Өз заманындағы саяси күрестердің ешқайсысынан сыртқары қалмаған Шалкиіз Ноғайлыда XVI ғасырдың 40-жылдары басталған Жүсіп пен Исмайылдың әйгілі тартысы кезінде Жүсіп партиясын жақтайды. Алайда, дұшпандары тарапынан қуғынға, достары тарапынан күндеуге ұшыраған жырау көп ұзамай нағашыларымен біржола араздасып, Қазақ Ордасына қайта өтеді. Шалкиіз бір ғасырға жуық жасап, 1560 жылдарда қайтыс болды деп шамаланады.

* * *

Алаштан байтақ озбаса,
Арабыдан атты сайлап мінбен-ді!
Күлікке тастай болып тимесе,
Үстіме көбе сайлап кимен-ді!
Күмістен екі қолтық жоқ болса,
Сыпайшылық сүрмен-ді!
Алғаным ару болмаса,
Алдыма алып сүймен-ді!
Дулығамның төбесі
Туған айдай болмаса,
Батыршылық сүрмен-ді!!

* * *

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма,
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма!

* * *

Жапырағы жасыл жаутерек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр,
Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр!

* * *

Арық хан!
Менім ием Темір іс етсе,
Айналанды берік етер,
Жиған малың тәрік етер,
Атың, тоның бұлды етер,
Өз басыңды олжа етер.
Сенің емің қызыл шашпау ханларды
Қилы жүріп көргенмін,
Арбаға тайдай ителіп,
Алтынды Бақшасарай, Қырымға
Әзізленген сұлтан жаның шалт етер!..

* * *

Көгерген көн сынулар жайқалса,
Жапырып, байлардан өзге қонар ма,
Жау жолықса жазыда
Ерлерді өлмей тонар ма,
Ерлер ерке сақтасып,
Арқасына ауыр намыс іс түссе
Ғазизлеген сұлтан жанын қара пұлға санар ма!

БИ ТЕМІРГЕ БІРІНШІ ТОЛҒАУ

Аспанды бұлт құрсайды —
Күн жауарға ұқсайды,
Көлдерде қулар шулайды —
Көкшіліден ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды,
Көп ішінде бір жалғыз
Көп мұңайып жылайды —
Күйбеңдескен көп жаман
Сөзі тигенге ұқсайды!
Алп, алп басқан, алп басқан
Арабы торым өзіңсің,
Жазылы, алтын, қол кескен
Алдаспаным өзіңсің!
Білерді білмес не демес,
Сұлтан ием, сен менің
Бармай тапқан қағбамсың!
Алтынды кесе сары бел
Алсам мен саған ұсынармын,
Тал мойныма қол артсаң,
Күліктен бек ұнармын.
Көбең семіз торыңмын,

Көп құлыңның бірімін, —
 Жақсыңнан мені кем көрдің,
 Жаманыңмен тең көрдің.
 Жақсыңнан мені кем көрсең,
 Жаманыңмен тең көрсең,
 Ұялы берікке қос артып,
 Сен есенде, мен сауда
 Ырысымды сындайын,
 Сегіз қиыр шартараптан іздермін!
 Еділден аққан сызашық
 Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді —
 Телегейдей сайқалтып,
 Жарқыраған беренді
 Теңіз етсе тәңірі етті;
 Жағасына қыршын біткен тал еді —
 Жапырағын жайқалтып,
 Терек етсе тәңірі етті;
 Тебінгінің астынан
 Ала балта суырысып,
 Тепсінісіп келгенде
 Тең атаның ұлы едің,
 Дәреженді артық етсе тәңірі етті!!
 Тобылғының берегі
 Иіл болып беріш бітсе,
 Айбар болар терегі,
 Атаның ұлы жақсыға
 Малыңды бер де басың қос,
 Бір күні болар керегі.
 Бостаны бар-ды теректің,
 Болаты бар-ды беректің,
 Тұсындағы болған нақтың қорлама,
 Тұсындағы болған нақтың қорласаң,
 Табылмас-ты керекте.
 Айдын шүйсең тарлан шүй,
 Көтерілген сона құтылмас,
 Жауға кисең берен ки,
 Егеулеген болат өте алмас,
 Есендікте малыңды бер де батыр жый,
 Басыңа қыстау іс түссе
 Дұспанның қолы жете алмас!
 Бар күшінді сынамай
 Балуандармен күреспе,
 Таң боларсың әлемге,
 Сөз боларсың күлемге.
 Ақылсыз достыдан
 Ақылды дұспан артық-ты,
 Дұспаныңдан бір сақын,
 Елі ішінде айқасып,
 Ойнап жүрген достларыңнан мың сақын.

Жоғары қарап оқ атпа,
 Жуық түсер қасыңа,
 Жаманға сырынды қосып сөз айтпа,
 Күндердің күні болғанда
 Сол жаман айғақ болар басыңа.
 Жақсы да келер бұ көпке,
 Жаман да келер бұ көпке,
 Түгел іс қойып болмас бір кепке.
 Сен алтынсың — мен пұлмын,
 Сен жібексің — мен жүнмін,
 Сен сұлтансың — мен құлмын,
 Сен сұңқарсың — мен қумын,
 Жемсауыңа келгенде,
 Сұлтан ием, сом жүрегім аяман,
 Саған дұспан — маған жау,
 Керекті күні алдыңда
 Ғазизлеген сұлтан жаным аяман!!

* * *

Жақсының жақсылығы сол болар
 Жаманменен бас қосып,
 Сөйлемекке әр етер;
 Жаманның жамандығы сол болар,
 Сөйлесе дәйім бетін қара етер;
 Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
 Сол жақсы жаманлығың жақсылыққа жыр етер
 Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
 Сол жаман сырың сақламай,
 Әрдайым дұшпаныңа әр ісінді қор етер.

* * *

Күпшек санды тіл жалмаған күреңді
 Тілеген достан аяман!
 Тілекті бірге тілеген
 Малыңды достан аяман
 Тайғақ кешу, тар жерде,
 Менім достым бар-ды һәр жерде,
 Издесем табылмайды тар жерде.
 Табылмаса қайтейін,
 Мен ісімді хаққа тапсырғанмын һәр жерде.

* * *

Жалп-жалп ұшқан жапалақ,
Аттансаң жазы түзде көрерсің,
Жаман туған бар болса,
Жаман жолдас көп болса,
Жазаны содан көрерсің.

* * *

Туырлықсыз қара үйге
Ту байламақ не керек!
Туғаны жоқ жалғызға
Көп ішінде суырылып,
Жауға шаппақ не керек!

БИ ТЕМІРДІ ХАЖ САПАРЫНАН ТОҚТАТУҒА АЙТҚАНЫ

Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиедің кемеге,
Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге!
Жүк тиесең кетерсің,
Ниет етсең жетерсің,
Жетсең тауап етерсің, —
Етектеп жиған көп халқың,
Сұлтан ием, кімге асмар етерсің!..
Ашалай шалың ақталап,
Шемшірлігің нокталап,
Шал сақалың жылаттың,
Атаңнан қалған көп халықты
Ер өзінден соңратын
Тек бір жардан құлаттың!
Қара басты ақ күспен
Кендір баулы ақ желкен
Көк теңізді жал толқынға жектірдің!
Қара сия, ақ қағаз
Дестірге өнер төктірдің!
Бұ кеткеннен қайтпасаң,
Ел, әйелің, сәбиің
Көзінің жасын төктірдің,
Қабырғасын сөктірдің!
Едігеден туған ұғылдың
Мырзасы өзің болғансың,
Атан кумас бурасың,
Һәр ісінде турасың.
Ер өзінден соңратын

Емен салдай батар ол.
Алыс жерден мөһрлі шұбар хат келсе,
Күйбеңдескен көп жаман
Құлағын салып тұрар ол.
Ақ ала таудың алдында
Ақ ала жылқы жусайды.
Айналдырып қарасам,
Сол жылқының ішінде
Ат тапқандай бие жоқ.
Жолың да болсын, ау, ием,
Сен де кетіп барасың.
Енді өзінден соңратын
Жұртқа бір лайық ие жоқ.
Темір еді биіміз,
Теңіз еді халқымыз,
Тебірлерге қалғанда
Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз!
Соқса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған,
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,
Тегеурінді болат темірдің
Тегеуріні өзіңсің!
Айдынды көлге қал шауып,
Тоғызын соғып ұшырған
Қу сұлтаны саһарсың!
Саһарыңды сайлап қаусырған
Боз сұңқарым өзіңсің!
Тебірдің жұртта не ісі бар,
Тепкісіздің сеніменен не ісі бар,
Сұлтан ием, жұрт иесі өзіңсің!
Соқса бір қурай сындырмас,
Құладың жаман қу алмас,
Құладың қудың теңі түгіл-ді, —
Тебіренсе ауыр жұртын тындырмас,
Тебір жаман жұрттың теңі түгіл-ді.
Тіленшіұғлы Шалкиіз
Иесі би Темірдің тұсында
Бұлтқа жете жазды бұ мүйіз.
Иесі би Темірден соңратын
Тұқылдықтан тарсылдап,
Үзілер болғай сол мүйіз.
Әбсінде ғалым жидырып,
Ақ кітабын жайдырып,
Ай, хан ием, сұраймын:
Тәңірінің үйі кебені
Ибраһим Халил алла жасапты,
Ғазырейіл — жан алмаға қасап-ты,
Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,

Қисайғанды түзетсең,
Тәңірінің үйі бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты!

* * *

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған,
Саздауға біткен қара ағаш,
Кімдерге сайғақ болмаған.
Жағына жалаң жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған.
Жағы түкті жылқы айуан
Иесін қайда жаяу салмаған.
Жалп-жалп еткен жапалақ,
Жазыда кімге жолдас болмаған.
Сар шыпшықтай шырлатып
Ғазырейіл кімдерге құрық салмаған,
Сақалына сары шіркей ұялап,
Миығына қара шыбын балалап,
Жазыда мал іздеген қазақтың,
Басы қайда қалмаған.
Күлелік те ойналық,
Киелік те ішелік,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған!!!

* * *

Жел, жел есер, жел есер,
Жел астына карасым,
Қоға менен тал өсер.
Ораздының ұлы өсер,
Жиырлының қызы өсер,
Кенелейін деген жігіттің
Жылқы ішінде екі арғымағы тел өсер,
Сүйінейін деген жігіттің
Сүбеде алтау-жетеу ағайыны тең өсер!

* * *

Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты.
Жаманға жақыным деп сөз айтпа,
Күндердің күні бөлғанда
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!
Асау тулап жықпасқа
Артқы айылдың беркі игі,
Жағаға дұспан қолы тимеске

Артында туысқанның көбі игі,
Күндердің күні бөлғанда
Қырға шықпас жаманның
Барынан да жоғы игі!

* * *

Арқаның құба жонында
Арыстан ойнар шарқ ұрып,
Атайы ердің тұсында
Тұлпары тұрар тарп ұрып,
Бір жаманға сөз айтсаң,
Есікті кетер сарт ұрып,
Сол жаман елден кетер деп,
Артынан жақсылар қалар шақырып...

* * *

Көктеп мінген еріңнің
Астында көп жүгірер күлік бар,
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Көрінгеннің бәрін де кісі деменіз,
Күпе-күндіз тал түсте
Тараңдап түзге кетер кісі бар.
Ау, бөрілер, бөрілер,
Бөрімін деп жүрерлер,
Һәр бірінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішінде абаданы бір болар,
Абаданынан айрылса,
Олардың һәр біреуі
Һәрбір итке жем болар.

* * *

Шағырмақ бұлт жай тастар,
Ағытқан қойды жол бастар,
Ақ желкенді жел бастар,
Ғадыл төре ел бастар,
Батыр жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар.
Құсты жисаң бүркіт жи,
Қыс тоңынды түлкі етер,
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас, тозбас мүлкі етер,
Бір жаманмен дос болсаң,

Күндердің күні болғанда,
Жімле ғаламға күлкі етер.

* * *

Алып, алып, ал сақын,
Аңдып жүрген дұспандан жүз сақын,
Күле кіре, күңіреніп
Шыққан достан мың сақын!

* * *

Жапалақ ұшпас жасыл тау,
Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау.
Ойлап тұрсам жаманның
Жалаңдаған өз басына тілі жау.
Дүбір-дүбір шу көрген
Түлкішек түлкің жетер басыңа-ай,
Түлкідей күйрық тастаған
Жаман фиғылың жетер басыңа-ай.

* * *

Айырдан туған жампоз бар
Жүгін нарға салғысыз,
Арғымақтан туған будан бар
Күнінде көрінім жерді алғысыз,
Жаманнан туған жақсы бар
Адам айтса нанғысыз,
Жақсыдан туған жаман бар
Күндердің күні болғанда
Бір аяқ асқа алғысыз.

* * *

Ағынды сулар, аймақ көл
Тасылса төңбек келтірер,
Дұспанға белінді шешіп инанба,
Инантып тұрып өлтірер.
Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке,
Төңірегін жиғанда,
Сыймайды екен бір кепке.
Жағаға жақын қонғанда,
Жайылып сулар алмас па,
Жаманға дос болғанда,
Жазымда басың қалмас па,
Жат туғанды өз еткен
Жақсының ғұмыры аз-ақ болмас па!

* * *

Бұз үстіне от жаққан,
Бұзмай бұлан пісірген,
Мен иемдің бөрлі ала тасы едім,
Иә, ием, сенің сырың мен білем,
Менім ием би Темірдің әрі өзім
Жау көрген күн жүрегінің басы едім,
Көз үстінде қасы едім!..

* * *

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқардан биік тау болмас,
Басына балапан шырлап ұшып қона алмас,
Бүркіттен қыран құс болмас,
Баулуы жетпей бөрі алмас.
Бидайықтан алғыр құс болмас,
Бұйырмаса екеу түгіл бір де алмас.
Сұңқардан сұлу құс болмас,
Қауырсыны қатпай ұша алмас.
Ағайынның ішінде
Бір жақсысы бар болса,
Қоңқалаған көп жаман
Сол жақсыны көре алмас.
Сол жаманның басына
Қиын қыстау іс келсе,
Бағанағы жақсысын
Қос арғымағын қолға алып,
Күнінде іздесе де таба алмас.

* * *

Арғымақ ару атлар сескенсе
Ақ тігердің қарсы алдында жусар ма,
Ойда қазақ көп жортса,
Беллерін күміспенен құрсар ма,
Тәңірі жанын алмаса,
Тау аралап жол салмай,
Тас аралап құс салмай,
Арқаның баурын қыдырмай,
Арғымақ ару атлар арытпай,
Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
Өзден болмай би болмай,
Атаның батыр туған ұлына
Ойда жатмақ ұсар ма!

* * *

Жайыңды білген қарындас,
Ол қарындас нәм жолдас;
Жайыңды білмес қарындас
Өзі дұспан, өзі қас:
Арғымақтың баласы
Жаздың алты ай жорытсаң,
Неш өкпесі қабынбас,
Асыл туған батыр ер
Тоқсанға жасы жетпей қарымас.
Тәңірі өзіне бермесе,
Менменсіп жүрген ер жігіт
Кісіден тартып алып жарымас!
Емен шайнап, тал қайзар
Күлан, бұлан баласы,
Екі енені тел емген
Бұзылмайды жас тұлпардың саурысы.
Қатты бір тартып бек атсаң,
Қайрылып барып тез сынар
Қайың оқтың жарқасы.
Белбуардан саз кешсең,
Тобығыңнан келтірмес
Қамалаған қалың туған арқасы!

* * *

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аңын шалар ма,
Далада сұңқар түлесе,
Жүніне қарға жолар ма,
Атайы ердің баласы
Атадан жалғыз тудым деп
Басына қиын іс келсе,
Ісін көпке салар ма.
Атаның ұлы ерлерге
Малыңды бер де басың қос,
Басыңды қос та бек сыйлас,
Күндердің күні болғанда
Басың жауда қалар ма!

* * *

Қатынасы биік көлдерден
Қатар түзеп қу ұшар,
Алға сап тіз оқ ата көрмеңіз,
Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай;
Атаның ұлы ер жігітке
Арту-арту бел келер,

Оқтан қатты сөз келер,
Алға сап жауап бермеңіз,
Арғы түбін ойламай!

* * *

Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян
Он екі көжек атасы,
Қаудырқұлақ шал қоян,
Жүйрікпін деп мақтанба.
Жүйрікпін деп мақтанса,
Ұзын жолдың үстінде
Оралып ойнап тұрған
О-дағы бір құба арланға жолығар!
Алма мойын сам үйрек
Ана Еділден көксіген
Көлді тастап қырға ұшса,
О-дағы бір тарланға жолығар!
Далада құлан, домбай шұбырса,
О-дағы бір егеулі оққа жолығар!
Тағыдай түн түре қараған,
Таң берісіп жусаған,
Тарпандай тізесін бүгіп су ішкен
Арқада мезгілсіз жылқы жусаса,
О-дағы бір аш қасқырға жолығар!
Сөйлегенде сөзі аузына сыймаған,
Еріккенде қызыл тілін тыймаған
Ғақбытлы сол жаман
О-дағы бір пәлеге жолығар!
Атадан алтау тудым деп
Салмақтама неменді,
Салмақтасаң неменді
Тәңірі тесер төбенді:
Бір жеке туғанға жолығып,
Өкпесі сонда торығар.

* * *

Балпаң, балпаң басқан күн,
Бай ұлынан асқан күн,
.....
.....

Орманбет би өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн.
Жез қарғылы құба арлан
Жетіп түлкі ала алмай,
Жалған аңын ала алмай,
Қорашыл төбет болған күн.

Оң қанатын теріс соғып,
Лашын құс қу ала алмай қалған күн.
Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде,
Жиырлының жалғызы
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн!

ЕР ШОБАН

Ноғайлының Ер Шобан деген батыры біраз жолдастарымен
Қабардыдан Биғазы дегеннің екі жүздей жылқысын айдап
қайтыпты-ау... Арттарынан көп кісімен Биғазы қуып келгенде
Ер Шобан айтады:

Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған,
Қабардының Биғазы
Жүйрігіне шыдамай,
Желіп шықты көк тауға.
«Қайт! Қайт!» деймін, қайтпайды,
Қайтқанын намыс көргенге ұқсайды.

Онда тұрып Биғазы сөйлейді:

Арқыраған ат мінген,
Аббар көшіп, шет қонған,
Жау алдына бет қонған
Естерек ұлы Ер Шобан,
Жиыныңның ішінде
Кімдер бар да кімдер жоқ,
Ашып айтшы сен маған!

Шобан айтады:

Жиынымның ішінде
Түрлі-түрлі бай да бар,
Түменді бұзған ер де бар,
Суын түсті жүйрік бар,
Суырылып шабар батыр бар.

Ақ табан ару төры ат жайлаған,
Алдаспан ауыр қылыш байлаған,
Сыпайшылық бұ-ды деп
Ала білек оқ салған,
Қой дегенде бір шапқан
Құястан жап-жас қана Жұмай бар.
Балаңқылар батпаған
Байсасы тудай Мәмбет бар.

Ал дегенде аларға,
Алып жерге саларға,
Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға
Арыстанбек ұлы Сұлтан бар...
Байрақты жүре алдырған,
Бастай қуып шалдырған,
Ісірібі тоқтастан
Артық туған мажардан
Батыр Қоян және бар.

Арғымақ атың аласы,
Қас игінің баласы,
Алдаспан ауыр қылыш суырған,
Ажалға қарсы жүгірген
Бұ жиынның ішінде
Исалының ұлы Жылым бар.

Ол тырысқан, тырысқан,
Күнінде мың кісімен ұрысқан,
Жаурынына қанды көбе сыймаған,
Жағасына адам қолы тимеген
Үйсіннен Бозторғай ұлы Баубек бар.

Ойнай тұра күлдірген,
Жауды көрсе бүлдірген,
Атқан оғын оздырған,
Дұспанның тобын тоздырған,
Бір ойында алпыс ала балта сындырған
Айсаның ару ұлы Қолай бар.

Тоқал торы ат жайлаған,
Тобығына тондық ала байлаған,
Хандар шыққан төбедей,
Қабырғадан бүтін шыққан сүбедей,
Аударылмас қара кемедей,
Қандыауызға сырлап салған жебедей,
Хан ұлы төредей,
Би ұлы шорадай,
Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген,
Мақтауына адам тауып жетпеген
Бұ жиынның ішінде
Ер Жақсымбет аға бар.

Бәрін айт та бірін айт,
Қабағын қара сусар бөрік басқан,
Жаурынын күшіген жүнді оқ шанышқан,
Қалжуырдай шаншылған,
Жұрт үшін қарауылға көп тұрған

Сексен сегіз аңдыған,
Еңсесін түбекменен жауыртқан,
Еңкейгенін жазбаған,
Он екі құрсау жез айыр
Қара мылтық жұмсаған
Бұ жиынның ішінде
Қара найман Жақан бар.

Мұншама батырға қылар амал-айла болмас деп, Биғазы қайтып жүре беріпті. Дұрысында Шобанның қасында әлгі батырлардың ешқайсысы да жоқ екен. «Ер болсаң бопсаға шыда» деген осы да.

ЖИЕМБЕТ ЖЫРАУ

(XVII ҒАСЫР)

Жиембет жырау Бортоғашұлы XVI ғасырдың соңғы ширегі, XVII ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүреді. Ашын руын ежелден билеген ірі феодалдар тұқымынан шыққан Жиембет Еңсегей бойлы Ер Есімнің, Кіші жүздегі ел басқарушы биі, әскербасы батыры қызметін атқарады. Есімнің көрші хандықтармен арадағы соғыстарына қатысады, ерлігімен, іскерлігімен танылады. Жиембет әсіресе 1620 жылы ойраттармен арада шыққан соғыста қазақтардың жауды ойсырата жеңуіне мұрындық болады. 1627 жылы Қазақ Ордасы құрамынан бөлініп, өз алдына тәуелсіз хандық құрғысы келген Ташкент ханы Тұрсынның көтерілісін басу кезінде де Жиембет елеулі роль атқарады. Алайда, көп ұзамай-ақ орталық үкіметке сөз жүзінде ғана бағынып, Кіші жүзде дербес билік құра бастаған Жиембеттің өзі де ханның қаһарына шалынады. Жыраудың інісі Жолымбеттің бір жеңілтек ісін сарайды қорлау деп санаған Есім бұл мәселеге Жиембеттің өзін де іліктіреді. Жырау ойраттармен шекара шығыс бетке айдалады. Бір деректерге қарағанда, Жиембет сол айдауда өледі, енді бір деректердің айтуынша, жырау 1643 жылы Есім хан дүниеден көшкен соң туған жеріне қайтып оралады.

* * *

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп батырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес.
Жол тосып алып кетіпті
Қалмақтан алмақ сыйыңды,
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиымбет-сынды биің-ді.
Малын салып алдына,
Өр саладан құйылды,
Он екі ата Байұлы
Бір тәңірге сыйынды.

* * *

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім.
Ес білгенден, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін.
Ертеңгі күн болғанда,
Елің кеңес құрғанда,
Айналып ақыл табарға
Есіктегі ебесін,
Сонда ханым не десін,
Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит түрткіні көресің,
Жиымбет қайда дегенде
Не деп жауап бересің?..

Меніңменен ханым ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдығы асау тайындай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай,
Періктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайындай.
Көруші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай,
Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлындай,
Жұмыскерің мен едім
Сатып алған құлындай,
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлындай.
Есімде менің сүймеуің,
Істетпеске қойған тіліндей.
Мен өлсе құнсыз кетер деме сен
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлындай!
Тілеуберді құлың мен емес,
Мұның, ханым, жөн емес.
Менің ер екемді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.
Ағбытпа, ханым, күннен соң,
Сіздің естен кеткенмен
Біздің естен кеткен жоқ:
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханыша
Қалада тұрып жылаған...
Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!
Қайрылып хайыр қылғуға
Қылғаның жоқ ұнаған.
Қайратым қанша қайтса да,
Мұныңа, ханым, шыдаман!
Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,

Ат күйрығын кесермін,
Ат саурысын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін!

* * *

Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ кең жерім!
Арманда болып барамын,
Қоштасуға аял жоқ,
Қалқаман, Шолан ерлерім!
Қайрылып, қадам басарға
Күн болар ма мен сорға,
Өзен, Арал жерлерім?!
Қиядан қолды көрсеткен
Төбеде шығар күн бар ма,
Жотасы биік Дендерім?!
Қайрымсыз болған хандарға
Тиер ме екен бір күні
Жолбарыстай шеңгелім!

* * *

Басы саудың түгел-дүр
Толған тоғай малы-дүр.
Тоқтамай соққан толағай
Толастар мезгіл жеткей-дүр.
Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр,
Жаудан алмай кегімді,
Есіл де өмір өткен құр.
Азап шектім аралда
Ханға қарсы тұрам деп,
Түн ұйқымды бөлгенмін,
Жұртымды жөнге салам деп.
Бас кессе де басылмай,
Ақ ісімді жасырмай,
Атқа мінген ер едік,
Қашырды бүйтіп елімнен
Күйеуден безген қатындай.

МАРҒАСҚА ЖЫРАУ

(XVII ҒАСЫР)

Марғасқа жыраудың өмірі мен өнернамасы туралы нақты деректер сақталмаған. Біз тек оның Есім ханның жорық жырауы болғанын, 1627 жылы Тұрсын ханның бүлігін басуға қатысқанын ғана білеміз. Алайда, біздің заманымызға жеткен санаулы жолдары оның қазақ поэзиясындағы көне дәстүрді жалғастырушы от тілді, орақ ауызды жырау болғандығын көрсетеді. Марғасқа Есім ханның өмірі мен ерлік істері суреттелетін жеті мың жолдық «Еңсегей бойлы Ер Есім» атты тарихи жырды алғаш жырлаушы деп шамаланады.

* * *

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігіңде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды!

АҚТАМБЕРДІ ЖЫРАУ

(1675—1768)

Ақтамберді жырау Сарыұлы 1675 жылы Оңтүстік Қазақстанда, Қаратау бойында ауқатты семьяда дүниеге келеді. Болашақ жырау жамағайын туысы Бердіке деген батырдың қолында өседі. Ақындық талантын тым ерте, 10—11 жасында танытқан Ақтамберді 17 жасынан бастап қазақтардың Орта Азия хандықтарымен арадағы соғыстарына қатынасады. Өзінің жанкешті ерлігімен, ақыл-айласымен көпке танылады. Талай рет өлім аузынан қалады. Бірде, тіпті, жортуылда жау қолына түсіп, өлім жазасы орындалар қарсаңда ғана қашып құтылады. 1723 жылы қазақтар ойраттардан ойсырай жеңіліп, бүкіл оңтүстік және шығыс аймақтан айрылған шақта Ақтамберді атақты батыр, Орта жүздің рубасы ақсақалдарының бірі еді. Батыр жырау өзінің белсенді ісімен де, жалынды жырымен де жоңғарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бел ортасында болады, қазақ жасағының алдыңғы сапында шайқасады. Жоңғар мемлекеті біржола талқандалып, жаудан босаған шығыс бетке қайта қоныстану кезінде Ақтамберді қазақ руларын атамекенге біржола орнықтыру ісінде зор қызмет атқарады. Батыр жырау тоқсан үш жасында, 1768 жылы қайтыс болады. Жыраудың жартылай құлаған күмбезі қазір Семей облысы, Абай ауданы, «Жданов» совхозының шегіндегі Жүрек Жота деген төбенің басында тұр.

Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар.
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық, сені қайтейін!..

* * *

Жел, жел есер, жел есер,
Жекендейін саусылдап
Ораздың ұлы өсер,
Өрісінде малы өсер,
Ағайыны тел өсер,
Бақыт қонса басына
Жақсылармен тең өсер.
Баласы өсіп жетпесе,
Сөзі көпке өтпесе,
Жал-құйрықсыз жалғыздар
Олай-бұлай боп кетсе,
Әкесі сорлы қор болар.

* * *

Жағама қолдың тигенін,
Жалғыздық, сенен көремін.
Жамаулы киім кигенім,
Жарлылық, сенен көремін.
Атадан тудым жалқы боп,
Жақыннан көрдім талқы көп,
Жасым жетпей он беске,
Қорғайтын жан адам жоқ.

Кәрі ақсайды ақылдан,
Ер ақсайды жақыннан,
Қазір әлсіз болсам да,
Үмітім бар ақырдан.
Жасым жетіп он беске
Кірер ме екем-кеңеске,
Бұғана қатып, бел бекіп
Ерегескен дұшпанмен
Шығар күн туса күреске!

* * *

Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке.
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым
Жеткіз деп құдай тілекке!

* * *

Көк көгершін, көгершін,
Көкқұтан ұшар жем үшін,
Тем, тем үшін, тем үшін,
Тең құрбыдан кемі үшін,
Теңкиген қара саба жоғы үшін,
Көк шекпенін бөктеріп,
Ерлер жортар мал үшін,
Тұтам емшек-бие үшін,
Қатын-бала қамы үшін,
Әркім-өзі талпынбақ,
Басына бітер бағы үшін.

* * *

Салпаң да салпаң жортармын,
Сары азбанға қосымды артармын,
Торлаусыз өскен құланмын,
Мезгілсіз жусап өермін,
Байраққа біткен құрақпын,
Саусағым жерге түсірмен,
Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айрылман,
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа да салсаң майрылман!

* * *

Арудан асқан жар бар ма,
Жылқыдан асқан мал бар ма,
Биенің сүті сары бал —
Қымыздан асқан дәм бар ма!
Желіде құлын жусаса,
Кермеде тұлпар бусанса,
Сәні келер ұйқының,
Жылқы қолдан тайған соң,
Қызығы кетер күлкінің.
Қыздың көркі құлпыда,
Жігіттің көркі жылқыда!

* * *

Түйе мойнын тұз кесер,
Жігіт мойнын қыз кесер,
Сартылдаған сары аяз,
Жылқының мойнын мұз кесер.
Бұлан да бұлан, бұлан сан,
Бұланның санын оқ тесер,
Бұлаңдап жүрген жігіттің
Жомарт қолын жоқ кесер!

* * *

Балпаң, балпаң басарсың,
Басуға табан шыдаса,
Қызыл алмас жан қияр,
Қызыл талға қынаса,
Жол болмасқа немене,
Тарығып шын жыласа,
Мал бітпеске немене,
Жігіт жанды бұласа!
Ел шетіне жау келсе,
Алдына сірә дау келсе,
Батырсынған жігіттің
Күшін сонда сынаса!

* * *

Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас,

Жауды аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,
Ғазырейіл тура келмей жан алмас!

* * *

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап.

* * *

От басар орны отаудай,
Қабырғасы халық орнаған жонсаудай,
Ор қояндай қабақты,
Қиған қамыс құлақты,
Сары мысықтай азулы,
Саптыаяқтай ерінді,
Қидасын кәрі жілікті,
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей,
Табаны жалпақ тарланды
Таңбалап мінер ме екеміз!?
Сол тарланға мінген соң
Өзен де өзен, өзен су,
Өрлерде жортар ма екеміз,
Аңдысып жүрген дұшпанның
Бұлттан шыққан ай бетті,
Мұнардан шыққан күн бетті,
Айттырса бермес сұлуын
Аппақ қылып маңдайын,
Бұғақ қылып таңдайын,
Қиылдырып қастарын,
Төгілдіріп шаштарын,
Күнінде аламанға
Тегін олжа қылар ма екеміз?!

* * *

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киер ме екеміз?!
Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,

Төрткілдеп ошақ қаздырып,
 Төбел бие сойғызып,
 Төменде бидің кеңесін
 Біз де бір құрар ма екеміз?!
 Құлаты тауға қол салып,
 Садақтың оғын мол салып,
 Бетпақтың ен бір шөлінен
 Төтелеп жүріп жол салып,
 Қолды бір бастар ма екеміз?!
 Майданда дабыл қақтырып,
 Ерлердің жолын аштырып,
 Атасы басқа қалмақты,
 Жұртынан шауып бастырып,
 Түйедегі наршасын,
 Әлпештеген ханшасын
 Ат артына мінгізіп,
 Тегін бір олжа қылар ма екеміз?!
 Кеуде бір жерді жол қылсам,
 Шөлең бір жерді көл қылсам,
 Құрап жанды көп жиып,
 Өз алдына ел қылсам!
 Асқар бір тауды жайласам,
 Желілеп бие байласам,
 Күнде жиын, күнде той,
 Қыз-бозбала ойнатсам,
 Тентегін түзеп байқа деп,
 Ішінен биді сайлатсам,
 Құлым бір ұлдай киінсе,
 Көркемін көрген сүйінсе,
 Атымтай жомарт секілді
 Атағым жұртқа білінсе!
 Өзім бір бөлек жайласам,
 Жігіттен нөкер сайласам,
 Ойпаң жерге он отау,
 Қыраң жерге қырық шатыр тігіп,
 Қонағымды жайғасам!
 Пышақтан малым кетпесе,
 Қазаным оттан түспесе,
 Ауылдан топыр үзілмей,
 Ошақтың оты өшпесе.
 Май жемесе қонағым,
 Қан жемесе барағым,
 Он кісіге жараса
 Бір кісіге арнап тартқан табағым!
 Халыққа атым білініп,
 Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз!?
 Төскейде кеңес топтанып,
 Жақсылар үйде баптанып,
 Нөкерлер жүрсе сап түзеп,

Қос-қосымен шаттанып.
 Қиуадан ақыл алатын,
 Қияннан айла табатын
 Ерлерден салсам нөкерді
 Дұшпаннан кекті алатын!
 Жоны бір жалпақ жотадай,
 Мойны бір жалпақ бұқадай,
 Балуаннан нөкер барлатып
 Күреске салар ма екеміз!?
 Артықша көзге көрініп
 Балуаным жықса таңлатып.
 Алмасын арнап суарып
 Ақ сауыт соқса зергерім,
 Таудағы сала бұғыны
 Аңдып бір атса мергенім!
 Көкорай көктем болғанда
 Дауысы бар азандай,
 Желіні бар қазандай,
 Жаралы құдай ыңырантып,
 Жарылған мұздай күңіреніп,
 Қайрауықтың ащы күйіндей
 Қайырып боздап күйленіп,
 Боталаған боз інген
 Азан-қазан, у да шу
 О да бір алса мазамды-ай!
 Алғайдың құба жонына
 Жайылған қойым сыймаса,
 Жүз бүркеншек, жүз қоспен
 Қатар жүріп жинаса!
 Көк алалы көп жылқы
 Көлге бір түссе көз жетпей,
 Санап санын алуға
 Есебіне жан жетпей...
 Беглерім мінсе шұбарын
 Жұлындай қылып жаратып.
 Елден елді аралап,
 Тектіден текті саралап,
 Беглердің қызын айттырсам,
 Нұсқасын байқап шамалап.
 Сынға толса сияғы,
 Әлбеті шамның шырағы,
 Мұхиттан сүзіп шығарған
 Қымбатты гауһар бағасы.
 Жүз нарға кілем жаптырып,
 Қазақтан сәнін арттырып,
 Ұзатып алсам сәнменен
 Көңлімді хош таптырып.
 Бала берсе тезінен,
 Пірлердің бітсе демінен,

Шілтеннің тиіп шылауы
Артылып туса өзімнен!
Осындай берген дәулетті
Көтеріп тұра алар ма екеміз!

* * *

Күлдір де күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз!
Ор қояндай жүгінтіп,
Аш күзендей бүгілтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екеміз!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екеміз.
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екеміз!
Тобыршықты әндіген
Толтыра тартар ма екеміз.
Тобылғы түбі құралай,
Бытыратып атар ма екеміз!
Жарлауға біткен жапырақ —
Жамылсақ тоңар ма екеміз.
Жазыққа біткен бүлдірген —
Сұғынсақ тояр ма екеміз!
Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,
Қоныс та қарар ма екеміз!
Ел жазылып жайлауда
Жақсылар кеңес құрғанда
Мұртымыз өрге шаншылып,
Бұрын да сөйлер ме екеміз!

* * *

Уа, Қарт Бөгебай!
Құяр жауын аспаннан
Қара бұлт торласа,
Пәлекет елде көбейер
Жігітті жігіт қорласа,
Ақбөкен келіп жығылар
Алдын қазып орласа,

Пенденің бағы ашылмас,
Мандайы қалың сорласа,
Дұшпан қорлап не қылмақ
Бақыт басқа орнаса.
Қынаптан қылыш суырмай,
Қарысқан жау бүлк етпес,
Жуылмай қастың қанымен,
Намысқа тиген кір кетпес.
Шабыссаң, қане, шығып көр,
Жау емессің күш жетпес,
Дарабоздай қолбасы
Абыройын кірлетпес!
Ұрын келген күйеу қайда,
Жесір қайда тіл өтпес?
Жендетті көрсет көзіме,
Желіккен басты кім кеспес!
Еліңді жүндей тұткізіп,
Қанды көбік жұтқызып,
Жайратамыз осы кеш!..

* * *

Ей, азаматтар, шоралар,
Атты мінсең зорды мін,
Биік біткен теректей,
Қару алсаң мылтық ал,
Қарның ашса тамағың,
Жаяу жүрсең таяғың,
Бір күңіңе керектей.
Киім кесең қаттау ки,
Суық келсе панаң-ды
Найза тисе қалаң-ды,
Тобылғының беректей.
Мекені іздеп нетесің,
Мекеге қашан жетесің,
Өзір Меке алдында,
Пейіліңмен сыйласаң,
Атаң менен аңанды!

* * *

Ағайының көп бөлса,
Ұлы шерік қолмен тең,
Білімді туған жақсылар
Аз да болса көпшен тең,
Жақсысы кеткен ауылдың
Артынан жақсы шықпаса
Өртеніп кеткен жермен тең,
Қайырлы бөлса баяжан

Дария шалқар көлмен тең,
Қайырсыз болса жаман бай
Ел қонбаған шөлмен тең,
Мінезді болса жолдасың
Күнде сонар қызбен тең,
Жаман болса жолдасың
Астыңнан өткен сызбен тең.

* * *

Мінезді болса алғаның,
Одан артық жар бар ма,
Екі жаман қосылса,
Күнде жанжал, күнде шу,
Ұяларлық ар бар ма.
Білімді туған жақсыға
Залал қылмас мың қарға,
Жаман туған жігітке
Рақатты күн бар ма.
Өз мінін білген жігіттің
Тәлімінде мін бар ма.

* * *

Мал-басы өскен адамның
Алды-арты бұрқар бу болар.
Көтере алмай дәулетін
Көрінгенге бу қылар.
Не боларды білмейді,
Өзінен-өзі зор болар,
Жетім менен жесірге
Қазары ылғи ор болар,
Онымен жолы болмайды,
Біреуден қайтып қор болар.

* * *

Сары аязда қата ма
Қайнардың аққан тұнығы,
Қап түбінде жата ма
Болаттың асыл сынығы,
Халқы тозып кем болмас,

Әділ болса ұлығы.
Рақымсыз жақыннан
Халқы қатты түңілер,
Сырқат болсаң жат жерде
Жаныңда кім бөгелер.
Әділ туған жақсыға
Екі даугер жүгінсе,
Тізесін қисық бұрмаса,
Асылдығы білінер.

* * *

Еділ, Жайық екі өзен,
Талсыз болар деймісің,
Көкшетаудың көп көлі
Елсіз болар деймісің.
Ботакөзді бойжеткен
Жарсыз болар деймісің,
Абылай қонған кең қоныс
Елсіз болар деймісің.
Еркін жайлап қонған соң,
Малсыз болар деймісің,
Тұлпар туған құлыншақ
Ерсіз болар деймісің,
Тебінген тепкі тиген соң
Терсіз болар деймісің.
Алқынған арын баспайтын
Өрсіз болар деймісің,
Орын тапқан ер жігіт
Жерсіз болар деймісің,
Орда тігіп орнаса
Терсіз болар деймісің!

* * *

Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айрылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке,
Араз болсаң алты ауыз
Еліңе кірген әреке.
Талпынып салдым егінді,
Ішін деп әркім тегінді,
Ақылың барың ұғарсың,
Ойың болса сезімді.

Тоқсанға жас келген соң,
Өлім жақын көрінді.
Бар арманым, айтайын,
Батырларша жорықта
Өлмедім оқтан, қайтейін!..
Ел аман болсын ылайым,
Тілегім берді бәрін де,
Разымын, құдайым!

ТӘТІҚАРА АҚЫН

(XVIII ҒАСЫР)

Тәтіқара Қостанай өңірінде, Сарыкөл маңында туып-өскен. Ақын кедей ортадан шығады және бір уақыттарда Абылай ханның сүйіктісі болғанына қарамастан, өмір бойы жоқшылық тақсіретінен құтыла алмаған тәрізді. XIX ғасырдың орта шенінде қазақ халқының басынан өткен ұрыс-соғыстарға қатардағы жауынгер ретінде қатысқан Тәтіқара көне заман батырлары, олардың ел қорғаудағы ерлік істері туралы, жұрттың рухын көтеретін үлкенді-кішілі жырлар айтумен қатар, өз жанынан күнделікті әскери өмірге қатысты, жауынгерлерді қиындықтарға мойымауға, ерлікке, күреске үндеген өлеңдер шығарып отырған. Бұл елгезектік өз кезінде Тәтіқара шығармаларының халық арасына кең тарауына жол ашады. Тәтіқара, әсіресе, 1756 жылы қазақ жерінің шегіне кірген Цин басқыншыларына қарсы күрес күндерінде туған өлеңдері арқылы мәшһүр болады. Біздің заманымызға қарбалас шақтарда, от-жалында туған Тәтіқара импровизацияларының кейбір жұқаналары ғана жетті.

* * *

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза,
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсалі, Маңдайды айт Қыпшақтағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт.

* * *

Кебеже қарын, кең құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі.
Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмессің
Бұрылып жауды шанышқанда!..

* * *

Кеше тоқыраулы судың бойынан,
Тоқал терек түбінен,
Ніл дарияның басынан,
Құмкент шәрінің қасынан,

Перінің қызы перизаттан туған,
Қара Мерген атасы,
Сөзімнің жоқ қатасы,
Кеше бұл тұрымтайдай ұл еді-ау,
Түркістанда тұр еді-ау,
Әбілмәмбет ағаңа
Қызметші жүрген ұл еді-ау,
Үйсін Төле билердің
Түйесін баққан теріс аяқ құл еді-ау!
Дәл жиырмаға келгенде
Ақ сұңқар құстай түледі,
Азуын тасқа біледі,
Дұшпанға табан тіреді.
Үш жүздің баласы
Ақылдасып, жолдасып,
Хан көтеріп еді,
Үш жүздің баласын
Бір баласындай көрмеді.
Ат құйрығын сүзіндер,
Аллалап атқа мініңдер,
Хан-талау қылып адыңдар!

* * *

Ассалаумағалейкүм, жайсаңдар мен қасқалар,
Адам көңлін жоқтық шіркін басқалар,
Түзде жүрсем батырмын,
Үйге келсем пақырмын.
Таңертеңгі ішкен шалап
Қарында емес, қуықта,
Ажал шіркін алыста емес, жуықта.
Түссендер, міне, қара лашық,
Түспесендер — жолың ашық!...

ҮМБЕТЕЙ ЖЫРАУ

(1706—1778)

Үмбетей жырау 1706 жылдар шамасында туады. Болашақ жыраудың әкесі Тілеу — қаһармандық жырларды, ескі аңыздарды, билердің шешендік сөздері мен нақылдарын жақсы білетін шежіре, сонымен қатар халықтың музыка мұрасына да жетік дәулескер қобызшы, ел ішінде абыз атанған адам екен. Үмбетейдің өмірдегі, өнердегі мектебі — өз әкесі және сол іспеттес көненің көздері арқылы алған дәріс болады. Ақындық қабілеті ерте байқалған Үмбетей өз ауылдастарының, кейде тіпті, ағайын-туғандарының теріс істерін әшкерелеген өткір тілді өлеңдер авторы ғана емес, ескі эпикалық жырлардың білгірі ретінде де танылады. Алайда өзіне көне жырауларды үлгі тұтқан Үмбетей уақыт оза келе философиялық-дидактикалық толғауларға ден қояды. Сонымен қатар сырт жаулармен күресте аты шыққан батырларды мадақтау да жырау өнернамасындағы өзекті тақырыптардың біріне айналады. Және осы реттегі жырлары Үмбетейге үлкен даңқ әкеледі. Үмбетей 1778 жылы қазіргі Целиноград облысының Ерейментау ауданында қайтыс болады.

БӘКЕГЕ

Дін пұсырман баласы
Адамдықтан жерімес,
Тіл пұсырман, қарашы,
Арамдықтан шегінбес.
Дәніккесін бұл шіркін
Адал бір дәм жегізбес!

Жатқан жері даладай,
Екі өркеші баладай,
Азу тісі қаладай,
Жабуы жамшыдай,
Құйрығы қамшыдай,
Бура сойған не сұмдық!

Тоқымы кеппей топтанып,
Ел тонауға аттанып,
Жылқышысын дойырлап,
Жылқыларын сойылдап,
Көрші жұртты шулатып,
Жаудай шапқан не сұмдық!

Қарап жатқан жыланның
Құйырығын неге басасың?
Шағайын деп шапшыса,
Шоршып неге қашасың?!

Ұл он беске келгенше
Қолға ұстаған қобызың,
Ұл он бестен асқан соң,
Тіл алмаса доңызың, —
Не бетіңмен қорғайсың
Жауқашардың тоғызың?!

ЖАУҚАШАРҒА

Бұрала біткен емендей
Қисық туған адамсың,
Бұл мінез, бұл қылықпен
Қайдан абырой табарсың.

Ындыны жаман жетеуің
Қашты әне жалт беріп,
Қалған мына екеуін
Қолыңа ал ант беріп.

Жол атаң «енем баласы»
Жатырқауды білмейді,
Ортайса да шарасы
Арамдыққа жүрмейді.

Кісіні көрсең есікке,
Жүгіре шық, кешікпе,
Қарсы алмасаң мейманды
Кесір болар несіпке!

БҰҚАРҒА

Үй сыртында ақра тау,
Панасы жоқ болса,
Бұл шіркіннің несі тау.
Кетеген болса түйең жау,
Тебеген болса биенің жау,
Ұрысқақ болса ұлың жау,
Керіскек болса келінің жау.
Үйіндегі ұлың жаман болса,
Есіктегі құлмен тең,
Қойнындағы қатының жаман болса,
Қаңтардағы мұзбен тең,
Кей сорлының қатыны
Күндіз ауру, түнде сау,—
Арқаңа артқан тұзбен тең!

Сәл бөгеліп барып:

Жылға сай батпақ болса өте алмассың,
Жастан шыққан жүйрікке жете алмассың,
Дүниенің жүзінде осы қиын —
Жаман деп өз үйіңнен кете алмассың.

Бөйбішен аю болса аса алмассың,
Қарау болса әй деуге бата алмассың,

Мейманға отың басы болса суық,
Еліңе жақсы жігіт атанбассың.

Қосағың қоса ағармас қосақ екен,
Құдайым осылай да қосады екен,
Тоты құс жарқанатқа пенде бопты,
Бұқарым, айтар мінің осы-ақ екен.

* * *

Ей, Ақтамберді, Қабанбай!
Суытпа босқа түсінді,
Қайрама онша тісінді,
Сырт тазасы не керек,
Тазарт әуел ішінді.
Салмақтасаң айта ғой,
Хан алдында күшінді.
Елімді иесіз деймісің,
Ерімді киесіз деймісің,
Алты арысқа білдірмей,
Басып жеймін деймісің?!
Батпан, батпан мінің бар,
Қабынбай бітім қылыңдар.

БЕКБОЛАТ БИГЕ

Мен пайғамбардан бастасам,—
Әңгімеге кетермін,
Едігеден бастасам,—
Ертегіге кетермін.
Келтесінен қайырсам —
Сөз түбіне жетермін.
Енді сізге не дермін:
Бай болмаған бай болса,—
Жайламаған сай қоймас,
Би болмаған би болса,—
Айтылмаған сөз қоймас,
Хан болмаған хан болса—
Қанамаған ел қоймас.
Баласын мақтар бас жаман,
Қатынын мақтар қас жаман.
Алыстағы дұшпаннан,
Аңдып жүрген дос жаман,
Бір бие бітпей бие болмас,
Бір түйе бітпей түйе болмас,
Өз малын кізеген,
Кісі малын іздеген,
Түбінде өз малына ие болмас!

БӨГЕМБАЙ ӨЛІМІНЕ

Уа, Алатаудай Ақшадан
Асып тудың, Бөгембай!
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгембай!
Қалақайлап дулатқан,
Қалдамандап шулатқан,
Қалмақты алдың, Бөгембай!
Құбыла көшкен байтақтың
Ордасындай Бөгембай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындай Бөгембай!
Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгембай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған,
Білегі жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгембай!
Баян Аула, Қызылтау,
Абралы, Шыңғыстау,
Қозы Маңрақ, Қой Маңрақ
Арасы толған көп қалмақ;
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
Ақ Шәуліге қос тігіп
Ауыр қол жидырып алдырдың;
Қалмаққа ойран салдырдың,
Қабанбай мен Бөгембай
Арғын менен Найманға
Қоныс қылып қалдырдың!

БӨГЕМБАЙ ӨЛІМІН АБЫЛАЙ ХАНҒА ЕСТІРТУ

Ей, Абылай, Абылай,
Абылай ханым, бұл қалай,
Бұл қалайдан сескеніп,
Сөзімді қойма тыңдамай.
Талай істер басыңнан
Өтіп еді-ау жасыңнан,
Қиын, қызық әрбір жай.
Жас күнінде, Абылай,
Үргеніштен мұнда кеп,
Сарыарқаны жерім деп,
Қалың қазақ елім деп,

Келмеп пе едің жаяулай.
Төле биді тапқанда,
Күндіз түйе баққанда,
Жалғызбын деп шошымай,
Еш малшыға қосылмай,
Қара жерге отырмай,
Күпінді салып астыңа,
Жең жастанып басыңа,
Қол-аяғың төрт жақта,
Жатушы едің сол шақта,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаң бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда...
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Сол ерлікпен хан болдың,
Әлем асқан жан болдың,
Барша әлемге даң болдың,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Қалдан ханның әскері
Іздеп сені әрі-бері
Қапыда ұстап алғанда,
Алып барып Тәшкенде
Көр зынданға салғанда,
Елің қараң қалғанда,
Тоқсан жақсы үш жүзден
Сені сұрай барғанда,
Өлтірем деп Қалдан хан
Орайына Шарыштың,
Сөзіне қарсы сөз айтып,
Жауаптастың, қарыстың.
Қапияда тұтылдың,
Қалмаққа бітеу жұтылдың,
Шешендік жолын тұтындың,
Үш ауыз сөзбен құтылдың,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Аруағыңа болысқан,
Әділ билік қылысқан.
Қашпаған қандай ұрыстан
Керейде батыр Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,

Ку дауысты Құттыбай,
Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай —
Абылай, сенің тұсында
Сол бесеуі болыпты-ай!
Кейі батыр, кейі би,
Тәңрім берген сондай сый,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Батыры ханға сай болды,
Елің жайпақ бай болды,
Қыс қыстауы тау болды,
Жаз жайлауы көл болды,
Салқын сары бел болды,
Елге лайық ер болды,
Сарыарқа деп таңданып,
Өзге жұрт аңсар жай болды,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Айтқан сөзің ем еді,
Жолыңды теріс демеді,
Қай бақытың кем еді,
Ел қорғаны көп еді,
Қалып па ең батыр таба алмай?
Жауыңның қанын ағызған,
Аузынан балды тамызған,
Би мен батыр аз болып
Тасырқап па едің шаба алмай!?

Анау бір жылы атанған
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,
Ол хабарды ел біліп
Көп батырмен сен жүріп,
Көзіңнің жасын көл қылып,
Қысылған әскер басының
Қасына барып тұрғанда,
Ақ боз атты шалғанда,
Мойныға кісе салғанда,
Бабай түкті Шашты Әзиз,
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын,
Басыңа қыдыр қонғанын,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Ұлы сәске болғанда
Жасаған жақсы жол беріп,
Жол бергенде мол беріп,
Ойламаған бақ беріп,

Қырғызды тәңірім қақ бөліп,
Садырбала бітем деп,
Әтеке соғыс күтем деп,
Бірі көнбей біріне
Садыр кетті бөлініп,
Соғысудан түңіліп,
Әтеке сынды жырықтың
Қабырғасы сөгіліп,
Шапқанда батыр төгіліп:
Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Сары, Баян мен Сағынбай,
Қырмап па еді жауыңды,
Қуантпап па еді қауымды,
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Дүние кезек, Абылай!
Қаласың әлі-ақ сен былай,
Артыңдағы балаңа
Табылар батыр тағы да-ай!
Сондай ерлер көп тусын
Деп тілей бер, а құдай!
Орта жүзде қатын көп,
Туатын кейін батыр көп,
Сол мұқатар жауды деп
Елестер көзге сағымдай.

Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасыңда болған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың,
Сексеннен аса бергенде,
Қайрылмас қаза келгенде,
Батырың өлді — Бөгембай!

Иманын айтып өлерде,
Иекке жаны келгенде,
Сәлем айтты үш қайта,
Кеттім деп сізді көре алмай.
Батырды қолдан өткіздім,
Сәлемін, міне жеткіздім.
Жыламай тыңда, Абылай,
Жараға жақсы қасқарар,
Ойбайлап жаман бас салар,
Көріспей айтты деменіз,
Осы еді біздің келген жай.

Көзіңнің жасын тыя көр,
Жақсылық бата қыла көр,
Тағы да талай бақ берсін,
Балаңа алтын тақ берсін,
Бөгембайдай жас берсін,
Өлшеусіз мал мен бас берсін!

Бөлембай-сынды батырдың
Береке берсін артына-ай,
Сабыр берсін халқына-ай,
Жасаған ие жар болып,
Бейіште нұры шалқығай!

БҰҚАР ЖЫРАУ

(1668—1781)

Қазақ поэзиясының тарихындағы ең соқталы тұлғалардың бірі Бұқар жырау шамамен 1668 жылдары туады. Жыраудың әкесі Қалқаман батыр, сірә, ел билеуші шонжар емес, жеке басының ерлігімен ғана аты шыққан адам болса керек. Жыраудың қайда оқығаны, қандай өмір мектебінен өткені туралы нақты деректер жоқ. Біз тек оның тым ерте көтеріліп, Тәуке тұсында-ақ хан төңірегіндегі ықпалды билердің бірі болғанын білеміз. Алайда, Бұқардың Тәукеден соңғы әміршілермен тіл табыса алмағаны аңғарылады. Жырау кедейшілікке ұрынады. Тұңғыш биографы Мәшіһүр Жүсіптің айтуына қарағанда және өз шығармаларынан да көрінетіндей, Бұқардың, тіпті, сауып ішер малы, мініп-түсер аты да болмайды. Жырау алпыстан асқанша осы жарлы, кембағал халде күн кешеді. Алайда, өмірінің соңғы кезеңінде Бұқар жай ғана арқалы жырау, ақылшы аға емес, мемлекет істеріне елеулі ықпал етіп отырған қабырғалы биге, өз заманының ұраншысына айналады. Жырау бір ғасырдан астам жасап, 1781 жыл шамасында қайтыс болады. Сүйегі Баянауылда, Далба тауының етегінде.

ТІЛЕК

Бірінші тілек тілеңіз,
Бір аллаға жазбасқа.
Екінші тілек тілеңіз,
Ер шұғыл пасық залымның
Тіліне еріп азбасқа.
Үшінші тілек тілеңіз,
Үшкілсіз көйлек кимеске,
Төртінші тілек тілеңіз,
Терде төсек тартып жатпасқа.
Бесінші тілек тілеңіз,
Бес уақытта бес намаз
Біреуі қаза қалмасқа.
Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс басты ақ орда,
Ардақтаған аяулың
Күнінде біреуге
Тегіннен-тегін олжа болмасқа.
Жетінші тілек тілеңіз,
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа.
Сегізінші тілек тілеңіз,
Сегіз қиыр шар тарап
Жер тұлданып тұрмасқа.
Тоғызыншы тілек тілеңіз,
Төреңіз тақтан таймасқа,
Тоқсандағы қарт бабаң
Топқа жаяу бармасқа.
Оныншы тілек тілеңіз,
Он ай сені көтерген,
Омыртқасы үзілген,
Аязды күнде айналған,
Бұлтты күнде толғанған,
Тар құрсағын кеңіткен,
Тас емшегін жібіткен,

Анаң бір аңырап қалмасқа.
Он бірінші тілек тілеңіз.
Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,
Исі жұпар аңқыған,
Даусы құдай саңқыған,
Назыменен күйдірген,
Құлқыменен сүйдірген,
Ардақтап жүрген бикешің,
Жылай да жесір қалмасқа.

* * *

Ел бастау қиын емес,
Қонатын жерден көл табылады.
Қол бастау қиын емес,
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ.

* * *

Қара құлам жүйрік деп,
Құланы жақтай бермеңіз,
Жебе тисе мерт болар,
Мерт болған соң ет болар.
Жаңғызға зорлық қылмаңыз,
Жағасынан алмаңыз,
Өзіңіздей жақсы сындарға,
Анау деген ат болар.
Қара құла арыса,
Майы қалың бесті артық,
Баласы жоқ қатыннан
Лақтаған ешкі артық.
Жалғыз туған жігіттен
Сырым тікен тал артық,
Жарлы болған жігіттен
Бесіктегі бала артық.

* * *

Ай не болар күннен соң
Күн не болар айдан соң,
Құлпырып тұрған бәйшешек
Қурай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар тозған соң,
Еңсесі биік кең сарай
Мортық болар бүлген соң.
Терде отырған қарт бабаң

Төресін жаңылар малдан соң,
 Төркіндеген бикешің
 Тіркеусіз о да қайтар малдан соң.
 Доңғалақ арба жүре алмас,
 Қос арысы сынған соң,
 Жігіт жақсы бола алмас,
 Алғаны жаман болған соң.
 Қос, қос орда, қос орда,
 Қосыла қонбас малдан соң,
 Қоспақ өркеш сары атан
 Қом жасамас майдан соң.
 Төсі аршынды сұлуың
 Сілкіп төсек салмас малдан соң.
 Байдың ұлы көрпелдес
 Шұбалаңқы тартады
 Айдап жүрген малдан соң.
 Үлдемен басын ораған,
 Семсермен шашын тараған,
 Қиғаштап қасын қараған,
 Күлгенде күрек тісі қасқайған,
 Қынай да белін буынған
 Ол не болар ерден соң.

* * *

Ақсары атан еспелі
 Ел жайлауға көшкен жұрт,
 Ақтың жолын күзетпей,
 Жамандықты тұтқан жұрт,
 Мамыр асып, бай болып,
 Байсал тауып жортқан жұрт,
 Ханға тізгін салмады,
 Хан жарлығын алмады,
 Баяғыдай баршындап
 Бірауызды болмады
 Қас тұрпайы болған жұрт.

* * *

Ай, заман-ай, заман-ай,
 Түсті мынау тұман-ай,
 Істің бәрі күман-ай.
 Баспақтана жиылып,
 Фана болған заман-ай.
 Құл-құтандар жиылып,
 Құда болған заман-ай.
 Арғымағын жоғалтып,
 Тай жүгірткен заман-ай.

Азаматың құлапты
 Жұрт талық болған заман-ай.
 Арғымақтың жалы жоқ —
 Жабылар жалыменен теңелер,
 Жақсылардың малы жоқ —
 Жамандар малыменен теңелер.
 Арғымақ жалсыз, ер малсыз,
 Алланың аманат қойған жаны
 Қай күн алары болжалсыз!

* * *

Ежелгі дос жау болмас,
 Шірнеуіште хаты бар.
 Ежелгі дұшпан ел болмас,
 Көңлінде кірдің таты бар.
 Ежелгі дос жау болмас,
 Айтысқан оның серті бар.
 Ежелгі дұшпан ел болмас,
 Көңлінде тұтқыр кірі бар.

* * *

Рулының оғы қалса табылар,
 Жалғыздың тартатұғын жағы қалса табылмас,
 Әкелі бала жау жүрек,
 Әкесіз бала сұм жүрек,
 Жиын болса бара алмас,
 Барғанмен орын ала алмас.
 Екі көзі жаудырап,
 Тұлымшағы салбырап,
 Күнінде соның не болғанын білмеймін,
 Шайнағаным күман-ды.
 Әкелі бала жау жүрек
 Жиын болса барады,
 Барса орын алады,
 Бітірер сенің дауыңды,
 Қайтарар сенің жауыңды,
 Күнінде тастан өтер жебесі.

* * *

Өтермеден кетер ме,
 Жарлымын деп байғұстар,
 Байдың малын күтер ме.
 Тайып кетсе табаның,
 Шашыңды берсе жетер ме.

Аздың да ісі бітер ме,
Көптің де ісі жетер ме,
Көп ішінде бір жалғыз
Сөйлеп те сөзі өтер ме!

* * *

Бұқарекен — біз келдік
Ақан, Төбет байларға.
Бесті берсең семіз бер,
Жаздай Бұқар жайларға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама;
Шылбырынан берік тартсам,
Шапырақанып, шамданып,
Шалқасынан жата ма?
Алпыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма,
Құлдарың мен күндерің
Мерекеге бата ма?!
Келіп едім өзіңе,
Түнеугі айтқан сөзіңе,
Тіпті разы болмаймын
Керегенің басында
Екі қары бөзіңе!
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпаймын деп ойлама,
Жортуылшы ердің кезіне!

* * *

Көшер едің көш бастап,
Көшкеніңде қиғаштап,
Қатар-қатар нар тіркеп,
Қалы кілем жаптырып,
Қайрақ қалса, тастатпай,
Алып келді таптырып,
Қыздарына қызыл ала тон кигізіп,
Қырмызыға малдырып,
Көшке жорға мінеді,
Жүрін-сауын жол үстіне салдырып,
Бәйбішелер келеді көш алдында,
Жалғыз, жалғыз бастырып,
Көшінің айдынына састырып,
Жолаушыны тоқтатып,
Сары атанды бақыртып,
Шұбар көсем сары аяқ
Құйып берді мас қылып,
Жолаушыны ойға, қырға қақыртып.

Жолаушы айта барар:
Тәшкен базарың зор екен,
Дәулеті оның шу екен,
Су тілесе бал беріп,
Сыртты екен бәйбіше,
Қалдияғы жұртына
Өрнекті екен бәйбіше,
Зәуре менен Батпадай
Екпетті екен бәйбіше.

* * *

Бағаналы орда, басты орда
Байсал орда қонған жұрт,
Қара түлкі қармалжық
Қас сыпайы киген жұрт,
Ақсары атан аспалап,
Ел жайлауға шыққан жұрт,
Хақтың жолын күзетпей,
Жамандықты ұққан жұрт,
Бас, аяғың бай болып,
Бәсеке дәурен сүрген жұрт.
Бай төбетің маңкылдап,
Байсал тауып үрген жұрт,
Туырлығың қара кіс,
Тура-тура болған жұрт,
Түтінге салса саспаған,
Шоралар сауықпен ішсе тауыспаған,
Ағар бұлақ сүтті жұрт,
Көп жылдарға бек сақтап,
Есен де есен болған құтты жұрт.
Бағаналы орда, басты орда,
Байсал орда қонған жұрт,
Мамырасып, ел болып,
Байсалды жайлау табылды,
Көлдей қамқа төсеніп,
Көрікті ханым түскен жұрт.
Ханым берген қамқа тон,
Жырау киіп кеткен жұрт,
Іңкәрілер алшаңдап,
Ас пен тойға келген жұрт,
Көріп туған көкше тай
Төре астында ат болған жұрт,
Көліккелі ... сай!¹
Көпке қоныс берген жұрт.

¹ Бір сөз тағылмайған.

Көбең байлар семіріп,
Көк би наһан болған жұрт,
Көрпелдестер би болып,
Көпке кеңес айтқан жұрт.

* * *

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер.
Жаманмен жолдас болсаңыз
Көрінгенге күлкі етер,
Жаксымен жолдас болсаңыз,
Айрылмасқа серт етер.
Ит жүгіртіп, құс салсаң,
Киген тоның түлкі етер,
Сыпайы сырын білдірмес,
Ақырын ғана бүлк етер.

* * *

Көкте бұлт сөгілсе,
Көктеп болмас, не пайда;
Көкіректен жан шықса,
Қайтып келмес, не пайда;
Дін пұсырман болмаса,
Тіл пұсырман не пайда;
Қызда қылық болмаса,
Құр шырайдан не пайда;
Ерге дәулет бітпесе,
Шүлдіреген қызыл тілден не пайда;
Мал араға түспесе,
Құр айтқаннан не пайда;
Байдан қайыр кеткен соң,
Мал да кетер, не пайда.

* * *

Алыстан қызыл көрінсе,
Манат емей немене;
Көтеріліп ұшқан соң,
Қанат емей немене,
Екі жақсы бас қосса,
Санат емей немене;
Қамшылатып жүгірген,
Шабан емей немене;
Айтқан сөзге түспеген
Жаман емей немене;

Сұрағанда бермеген
Сараң емей немене;
Кісі ақысын көп жеген
Арам емей немене;
Іштегі сыр аллаға мәлім,
Сыртындағы қулығың
Амал емей немене;
Сусағанда берген су
Шекер емей немене;
Һәммәтсіз ерге біткен мал
Бекер емей немене.

* * *

Биік тауға жарасар
Ығынан тиген панасы,
Терең сайға жарасар
Тобылғылы саласы,
Ер жігітке жарасар
Қолына алған найзасы,
Би жігітке жарасар
Халқына тиген пайдасы,
Ақсақалға жарасар
Тілеуқорлық айласы,
Бәйбішеге жарасар
Еміздіктеген сабасы,
Келіншекке жарасар
Емшектегі баласы.
Қыз он беске келгенде
Шашынан көп жаласы.
Бұл жалғанда бір жаман
Ағайынның аласы.

* * *

Қорғанды шаһар қаласын
Қазақ білмес, сарт білер.
Төс айылдың батқанын,
Иесі білмес, ат білер.
Ер жігіттің кәдірін
Ағайын білмес, жат білер.
Қойға қошқар құт болса,
Қозы құрттан өлмейді.
Қой бітерде қотаншы ит
Бөріге қой бермейді.
Ауылда адам бар болса,
Ауыл ала болмайды.
Ел иесі құт болса,
Халқы ала болмайды.

Үлгісіз сөз болмайды,
Мақтасыз бөз болмайды,
Сөз ұғарлық ер болса,
Айтылмас шын сөз болмайды.
Алтындай асыл сөзінді
Кәдіріне жетіп бағалап,
Тыңдайтын ер кез болмайды.

* * *

Ай, айтамын, айтамын,
Мінген атың айтамын,
Ойнай басқан аяқтым,
От орнындай тұяқтым,
Қиғаш қамыс құлақтым,
Саптаяқтай еріндім,
Сарымсақтай азулым,
Саурысын кере жараған,
Кекілін қыздай тараған,
Тостаған көзді торыны
Топ тарқамай мін-сана,
Еліңнің қамын же-сана,
Есіліп кеңес айт-сана,
Айта да айта кетсін жұртына,
Мұздар да мұздар қатсын мұртына,
Неш келмеді қыр тұта,
Кең Абылай, кең ием,
Шұбарағаш, құба жон,
Мекен еткен шөлде, ием,
Телі менен тентегің
Иіліп алдыңа, келді, ием!

* * *

Жал, құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас.
Жаман қатын алғаның —
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде,
Оңды жауап қата алмай,
Жалғанда қор болғаның,
Таудан аққан тас бұлақ.

Тасыса құяр теңізге,
Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.
Жаманнан жақсы туса,
Жақсыдан жаман туса,
Тартпай қоймас негізге.

* * *

Жиырма деген жасыңыз
Ағып жатқан бұлақтай.
Отыз деген жасыңыз
Жарға ойнаған лақтай.
Қырық деген жасыңыз
Ерттеп қойған құр аттай.
Елу деген жасыңыз
О да бір көшкен ел екен,
Алпыс деген жасыңыз
Қайғылы-мұңлы күн екен,
Сексен деген жасыңыз
Қараңғы тұман түн екен,
Тоқсан деген жасыңда
Ажалдан басқа жоқ екен.

* * *

Ал, тілімді алмасаң
Ай, Абылай, Абылай,
Сен мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің,
Әбілмәмбет патшаға
Қызметкер болып тұр едің.
Қалтақтап жүріп күнелтіп,
Үйсін Төле билердің
Түйесін баққан құл едің.
Сен жиырма жасқа жеткен соң,
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің.
Дәулет құсы қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа.
Бақ үйіне түнедің,
Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа біледің,
Алмаған жауың қоймадың,
Алған сайын тоймадың,
Несібеңді жаттан тіледің.
Уа, сен Қанжығалы Бөкембай,
Тақымы кеппес ұры едің.

Түн қатып және жүр едің,
 Қабанбайдан бұрын найзаңды
 Қай жерде жауға тіредің!?
 Абылай-ау, Абылай,
 Момынға келіп бек болдың,
 Атаңды білмес құл едің,
 Атаңның тегін сұрасаң,
 Арқар ұранды жат едің,
 Қай жеріңде төре едің?
 Қарсы менен Құзарда
 Жалаң аяқ жар кешіп,
 Бөз тоқыған сарт едің.
 Шешенді және сұрасаң,
 Қайда алтынның буы еді?
 Оны да мен білуші ем,
 Түрікпеннің төрінде
 Қашып жүріп күнелткен қара күн еді.
 Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
 Жан біткен еріп соңыңнан,
 Он сан алаш баласын
 Аузыңа құдай қаратып,
 Жусатып тағы өргізіп
 Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.
 Ақтан болды-ау күніңіз,
 Арсы менен күрсіге
 Дау-таласты үніңіз.
 Өзің болған күнінде
 Бір көшке сыймайды
 Азаткерде құлыңыз.
 Ашуланба, Абылай,
 Ашулансаң, Абылай,
 Көтерермін, көнермін,
 Көтеріп қазға салармын.
 Өкпеңменен қабынба,
 Өтіңменен жарылма,
 Орыспенен соғысып,
 Басына мұнша көтерген
 Жұртыңа жаулық сағынба.
 Күнінде мендей жырлайтын
 Тоқсан үште қария
 Енді де саған табылмас.

* * *

Абылай ханның қасында
 Бұқарекен жырлайды.
 Жырлағанда не дейді,
 Соғыспа деп жырлайды.
 Бұқарекен деген кәріңіз,

Соғыссаң кетер сәніңіз,
 Бізден бұрын өтіпті,
 Өзіреті Өліңіз.
 Жаулық жолын сүймеңіз,
 Мынау жалған сұм дүние,
 Өтпей қалмас деменіз.
 Пұсырман болсаң кетіңіз,
 Сырдарияның суынан
 Көлденең кесіп өтіңіз,
 Үш жыл малды ту сақтап,
 Жиделі-Байсын жетіңіз.
 Кісісі жүзге келмей өлмеген,
 Қойлары екі қабат қоздаған,
 Қатын-бала хақы үшін,
 Солай таман жетіңіз.
 Менің жасым тоқсан үш,
 Мұнан былай сөйлеуім
 Маған да болар ауыр күш.
 Өлетұғын тай үшін,
 Қалатұғын сай үшін,
 Қылмандар жанжал-ерегес.
 Бұл қылықты қоймасаң,
 Құдайдың бергеніне тоймасаң,
 Көрерсің сонан теперіш.

* * *

Кіші қара қалмақ бұлерде,
 Бозылардың билігі
 Бұлт бұрқан болысты,
 Уағдадан жылысты,
 Буыршындай тіздесті,
 Жамандықты іздесті,
 Бірін-бірі күндесті.
 Жаулаған ханын қара оңбас,
 Хан қисайса бәрі оңбас,
 Ханын қалмақ жаулаған,
 Сүйткен қалмақ оңбаған.
 Сол қалмақтың жұрты еді-ау,
 Үш Қарқара, Көктөбе
 Ит те ұлып қалмаған.

* * *

Жақын жерден шөп жесе
 Жердің сәнін кетіреді,
 Ағайынның аразы
 Елдің сәнін кетіреді,
 Абысынның аразы
 Ауыл сәнін кетіреді.

* * *

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректей болыңыз,
Судан суға шүйгумен
Көлден көлге қоныңыз.
Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-маң басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.
Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін,
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.

Атаман * * *

Ай, Абылай, сен он бір жасыңда
Әшейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде,
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Абылай атың жоқ еді,
Сабалақ атпен жүр едің.
Оны да көрген жерім бар,
Жаныс Қарабайдың қолында
Түнде туған ұл едің.
Жиырма беске келгенде,
Бақыт берді басыңа,
Тақыт берді астыңа;
Отыз жасқа келгенде
Дүниеге кең едің;
Отыз беске келгенде,
Қара судың бетінде
Шайқалып аққан сең едің;
Қырық жасқа келгенде,
Алтын тонның жеңі едің;
Қырық беске келгенде,
Жақсы-жаман демедің;
Елу жасқа келгенде,
Үш жүздің баласының
Атының басын бір кезеңге тіредің;
Елу бес жасқа келгенде,
Жақсы болсаң толарсың,
Жамаң болсаң, маужырап барып соларсың;
Алпыс бес жасқа келгенде,
Әрбір атқа қонарсың;
Жұмсасаң бала тіл алмай,
Қатының қарсы шауып ұялмай,
Әр нешік күнің сол болар,

Еңкейіп орақ ораға,
Тоңқайып масақ терерге.
Жетпіс жасқа келгенде,
Жетпіс деген жел екен,
Шала ауырып пір екен.
Жетпіс бес жасқа келгенде,
Жылуы болмай қойныңның,
Қаруы болмай сойылыңның,
Өлмесең де жойылдың,
Әр атаққа қойылдың.
Сексен деген сор екен,
Шындап ұрған пері екен;
Сексен бес жасқа келгенде,
Екі қара көзді алар,
Ауыздағы сөзді алар,
Бұтындағы безді алар,
Бетіндегі нұрды алар,
Бойындағы шырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Қолындағы істі алар,
Өлмегенде не қалар?!
Токсан бес деген тор екен,
Дәйім жаның қор екен,
Қарғиын десең екі жағы ор екен;
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен.

* * *

Садыр, қайда барасың,
Сарысуды көбелеп?
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын
Қар, жаңбырдай себелеп.
Ақмырзамды өлтірдің,
Ақ сойылмен төбелеп.
Уа, сен танымай кетіп барамысың?
Мен Арғын деген арыспын,
Аузы кере қарыспын.
Сен бұзау терісі шөншіксің,
Мен өгіз терісі талыспын.
Абылай алдында сен бітсең
Құдандалы таныспын,
Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын.

Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа,
Көш соңынан жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қамалып,
Жарты лашық тігерсің.
Аузыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер,
Бұ қылығың қоймасаң,
Сонау кеудедегі дулығалы бас кетер!

* * *

Атам болған жиырма бес,
Қызықты күндер қыздырған,
Асау талқан бұздырған.
Қызды ауылды көргенде
Бұландатқан жиырма бес,
Төскейден қашқан түлкідей
Сыландатқан жиырма бес,
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінген жиырма бес,
Күрек тісін қасқайтып,
Сұлуды құшқан жиырма бес,
Іздесең де табылмас!
Кәрілік шіркін не қылмас:
Апта бойыңды бас алмай,
Келін бала кеңінде,
Ауызыңды аша алмай,
Уақыттың ісі қиын-ды,
Уақытымыз жеткен соң,
Айтып-айтпай немене,
Мезгіліміз өткен соң?
Жайнап тұрған қызыл шоқ
Су құйылып өшкен соң,
Жайнап жүрген заманым
Басымнан бүйтіп көшкен соң,
Уақытымыз жоқ, не айтайын,
Уақытым менің өткен соң,
Мезгіліміз жеткен соң,
Қатты тамақ шайнарға
Мен пақырда тіс бар ма?
Арыстандай ақырған —
Бөденедей күш бар ма?

* * *

Алла деген ар болмас,
Ақтың жолы тар болмас,
Тар пейілді кеңімес,
Кең пейілді кемімес,
Берем деген құтылмас,
Берік байлаған шешілмес,
Қазулы жолдар көмілмес,
Қартайсаң қарт бабанды сыйлай бер,
Күндердің күні болғанда
Кімдер де кімнің дейсің белі бүгілмес.

* * *

Құбылып тұрған бәйшешек
Қурай болар солғанда,
Ақиық бүркіт төмендер
Екі қанат талғанда,
Сөге көрме Абылай,
Мен пақырда сән бар ма,
Уақытым мұндай болғанда!

Уақытым кетті басымнан,
Хан Абылай атанып,
Жайнап шықтың жасыңнан.
Малмен ісің болғанда,
Уақытыңыз толғанда,
Қарашың қашар қасыңнан.

Ханның жақсы болмағы —
Қарашының елдігі.
Қарашы халық сыйласа,
Алтыннан болар белдігі.
Жақсы жігіт ұл туса,
Патшадан болмас кемдігі.
Айтсам сөзім таусылмас,
Тоқтатайын сөзімді.

* * *

Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Құлашбек,
Тігеден шыққан Естербек,
Шапырашты Наурызбай,

Құдаменді Жібекбай қасында,
Бақ, дәулеті басында
Секербай мен Шүйбекбай,
Таңсық қожа, Мамыт бар,
Қасқарауұлы Молдабай,
Қатардан жақсы қалдырмай,
Айнақұл Бәти ішінде,
Өңкей батыр жиылып,
Абылай салды жарлықты.
Қалдан ханды қашырып,
Шеп салған жерін бұздырып,
Ұрысты қатты қыздырып,
Қасым ханның шешесін
Хан Абылай алған-ды.
Жәбірлеген қалмаққа
Тырнағын қатты батырды.
Бұзылып қалмақ кеткен соң.
Өңкей батыр жиыл деп
Хан Абылай шақырды.
Бір төбеге жиылды,
Құм төбедей үйілді.
Бөліске олжа түссін деп
Хан Абылай бұйырды...
Басыңа біткен күніңіз,
Құтты болсын ұлыңыз,
Хан Абылай атандың
Дүниеден шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың,
Әділдікпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.
Арманың бар ма, хан ием,
Мәртәбәлі төбеге,
Жауыңды алып, жайладың,
Жеті күн кіріп ұрысқа,
Өлімге басың байладың.
Айтар сөзім осы дүр,
Ақылың бар хан едің,
Мұның түбін ойлағын.

* * *

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер,
Айтып айтпай немене,
Заманаңыз аз келер.
Сол заманың келгенде,

Ата-бабаң қол берген
Қожаларды қас көрер.
Ноғайларды ғалым деп,
Әулиедей көресің.
Ноғайлардың бойлары болар сазандай,
Сәлдесі болар қазандай,
Ахіретке барғанда
Ақ сүйекті қор тұтқан,
Қараны онан зор тұтқан,
Ноғайларды пір тұтқан,
Тартарсың сонда жазанды-ай.

* * *

Қазақтың ханы Абылай!
Ақиықты аспанға
Ұшпастай ғып торлады.
Құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал қорғаны,
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Айтпасыма болмады,
Батырың өтті Бөгембай!

Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе
Қорқып жаудан қайтпаған,
Қазақ деген халқынан
Батыр шыққан даңқынан,
Қарсыласқан асылдар
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгембай!

Бұтақты мүйіз бұғысы
Саласында жайылған,
Мылтық атқан мергені
Киігін қойдай қайырған,
Құланы құлындай тулаған,
Түлкісі иттей шулаған,
Қыс қыстайтын жерінді
Сол сықылды тау қылған,
Батырың өтті Бөгембай!

Асу салған, тас бұзып
Тарбағатай белінен,
Қол қондырған қос тігіп
Борлы деген көлінен,
Қалмақты шапқан шулатып
Ақшәулінің өрінен,

Қоныс қылған Найманға
Бәрін қуып жерінен,
Батырың өтті Бөгембай!

Қара керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Қаз дауысты Қазыбек
Шақшақұлы Жәнібек,
Ормандай көп Орта жүз,
Сондан шыққан төрт тірек.
Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға.
Бәйгелі жерде бақ болған
Сіздей жүйрік тұлпарға.
Қайғырмаңыз, ханзадам,
Келмей тұр аузым айтарға,
Батырың өтті Бөгембай!
Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін,
Қайыры болсын халқыңа,
Сабыр қыл, ойлап келмесін,
Қарияң келіп жырлап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгембай!..

* * *

Бірі етек, бірі жең болған,
Ежелден саған ел болған,
Орта жүзден кісің жоқ.
Найзасының ұшы алтын,
Кіші жүзден кісің жоқ —
Енді бұған қарап тұрғаннан
Басқа қылар ісің жоқ.

* * *

Ай, Абылай, Абылай,
Қатын алма қарадан,
Қара тумас сарадан.
Қатын алсаң қарадан,
Алды кетпес баладан,
Арты кетпес жаладан.
Қатын алма төреден,
Еркегі болар жау жанды,
Ұрғашысы ер жанды,

Төре берер ұл туса,
Аузы кетпес парадаң.
Мал жинасаң, қойдан жи,
Майы кетпес шарадаң,
Ит жинасаң сырттан жи,
Қойды бермес қорадаң.
Аталыдаң би қойсаң,
Адаспас жол мен жобадан,
Атасыздаң би қойсаң,
Босанбас аузы парадаң.
Ағар дария су кешпес,
Қалмақтаң алсаң маһи бір зайып,
Сүйегінді жоғалтпас.
Отының болсын жантақтаң,
Қатының болсын қалмақтаң,
Қосының болсын қазақтаң,
Сегіз қиыр шар тарап
Төрт құбылаңды түгел қып,
Төріңде жатып салмақтаң.

* * *

Арту-арту бел келсе,
Атан тартар бүгіліп,
Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар тігіліп,
Алыстан жанжал сөз келсе,
Азулы сөйлер жүгініп.

* * *

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні.
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні.
Көк ала ат жаратып,
Көн дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Көл жағалар жаз күні.
Байлар қызы бикештер
Қол бұлғайды-ау жаз күні.
Қымызсыз жиын-той болса,
Қызығы жоқ-ты жаз күні.
Қызыл турам ет болса,
Қызғаныш болар аз күні,
Мал бергенің болмаса
Пайдасы жоқ-ты аз күні.

* * *

Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар,
Есіл көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар.
Батпақты сайға су түссе,
Атың арып келгенде
Өткел бермес кешерге,
Хайырсыз итке мал бітсе,
Аңқаң құрып келгенде
Саумал бермес ішерге.
Жаман болса алғаның.
Һәммәтлі туған есіл ер,
Киім пішсе ол қатын
Жағасы кетер көнтііп,
Етегі кетер салпыып,
Үлгі болмас пішерге.

* * *

Айтар болсаң алланы айт,
Таңертең азан шақырған
Дауыс сұлу молланы айт.
Өз жынысының ішінде
Дауысы ащы тырнаны айт.
Тауық жүнді таз тырна
Тақыршақ жерге қонбас па,
Таралып жүні қалмас па.
Ақ сұңқар құстың баласы
Ұяда алтау тумас па,
Ұяда алтау туғанмен,
Оның ішінде біреуі-ақ алғыр болмас па!
Алғырының белгісі
Ұзақтан жемді ілмес пе,
Бірге туған ұялас
Бізге сауға демес пе;
Өзі аштан өлсе де,
Айырып жемін бермес пе.
Сөйтіп жүрген кезінде
Алғырынан айрылса,
Қанат түптен қайрылса,
Құс жаманы жапалақ
Оған да қор болмас па.
Адамзаттың баласы
Атадан алтау тумас па,
Атадан алтау туғанмен
Оның ішінде біреуі арыстан болмас па.
Арыстанының барында
Жорғасы болса мінісіп,

Торқасы болса киісіп,
Толғамалы қамшы алып,
Толғай да толғай дәурен сүрмес пе
Сүйтіп жүрген кезінде
Арыстаннан айрылса,
Қанаты түптен қайрылса,
Ел шетіне жау келсе,
Өтініп оны ала алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін оның біле алмай,
Қадір-құрмет қыла алмай,
Артында қалған жамандар
Бас-басына тозбас па!

* * *

Шашырап шыққан қандар көп,
Шашау жатқан малдар көп,
Қайсыбірін айтайын,
Айта берсем сөздер көп.
Үй артында төбешік
Ерттеп қойған ат болар,
Қариясы кімнің бар болса,
Жазулы тұрған хат болар.
Өзіңнен туған жас бала
Саудагердей сарт болар,
Өзіңмен бірге туысқан
Алаштан бетер жат болар.
Сиынған пірің сарт болар,
Бір құдайға шет болар.

* * *

Жарқ-жарқ еткен жайда бар,
Жарау семіз байда бар,
Құйрығы бітеу қойда бар,
Қос қанаты тимеген
Қанаты бітеу куда бар,
Ат тұяғы тимеген
Ақ кірпіш тас суда бар.
Өзірейіл келген күн,
Жан қалар жер қайда бар!?

* * *

Асқар таудың өлгені —
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені —
Аса алмай таудан қалғаны.

Ай мен күннің өлгені —
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені —
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені —
Қар астында қалғаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Әлімнің хаты өлмейді.

* * *

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз,
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз,
Жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға тең келіп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
Жалғызды жалғыз деменіз,
Жалғыз көпке теңеліп,
Бір жапанда соғысып,
Кегін алмас деменіз.
Құландар ойнар қу тақыр
Қурай бітпес деменіз.
Қурай бітпес құба жон
Құлан жортпас деменіз.
Құрсағы жуан боз бие
Құлын салмас деменіз.
Қулық туған құлаша
Құрсақтанбас деменіз.
Қу таяқты кедейге
Дәулет бітпес деменіз.)

* * *

Ақсаңнан биік тау болмас,
Бауырынан қашқан күзен көрінбес.
Ақсам батпай түн шықпас,
Ажал жетпей жан шықпас.
Етекте кессең жең болмас,
Ежелгі дұшпан ел болмас.
Қара қойдың терісін
Сабындап жусаң ағармас,
Қалған көңіл табылмас.
Қараша торғай қаз болмас,
Шағала келмей жаз болмас,

Шаңқан болмай боз болмас.
Іштен қыңыр туғанды
Тезге салсаң түзелмес,
Өзіңнен тумай ұл болмас,
Сатып алмай құл болмас,
.....

Құм жиылып тас болмас,
Құл жиылып бас болмас
Екі жақсы қас болмас,
Екі жаман дос болмас,
Дос болғанмен хош болмас,
Екі жақсы дос болмас,
Дос болса түбі бос болмас.

* * *

Күпшек санды күреңді
Тәбияға жаратқан,
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан,
Алафасын арттырып
Арпалап атты қунатқан.
Лабашы деген бір елді
Антыменен улантқан,
Еренші менен Серенді
Тозғындатып шулатқан,
Перістесін жұрт үстінен дулатқан.
Еңсесі биік боз орда
Салтанатқа орнатқан,
Болаттан шеге соқтырып
Шаңырағын торлатқан.
Үшбу жерден бекдерін
Жасыл көлге мәслихатқа келтіріп,
(Зәмзәм суын) мыс табаққа толтырған.
Қазығын қалайыдан қақтырып,
Тоқпағын сом алтыннан соқтырып,
Нақыра күміш шаптырып,
Былғары сына піштіріп,
Шыны аяқпен іштірген.
Орындығын оймыштап
Ою нақыш салдырған,
Сандығын сары алтынға малдырған,
Көшсе қырқын арта алмас,
Қырық мың атан тарта алмас.
Қызылаяқ мал жиып
Қалижасын алдырған.
Алғын, шығын арқалап

Бетіне бедер қамқа салдырған.
Туырлығың қара кіс,
Толулы бір түңлігің
Ұшығадан ұстатқан.
Байтағың байып мал беріп,
Байрақты жерге қыстатқан.
Ғаділдігін Наушаруан ғаділге жеткерген,
Жомарттығын Хатымтай жомарттан өткерген,
Күнде мейман күзетіп,
Кесекілеп ет берген,
Имандының ісіне қарап бет берген.
Бір құдайдың дидарын
Сен көрмесең кім көрер,
Табандасқан дұшманға
Күнінде қылыш шауып өткерген.

* * *

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де —
Қызыққа тоймас адамзат!

Ілімді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де —
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңлі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да —
Үмітін қоймас адамзат!

КӨТЕШ АҚЫН

(1745—1818)

Көтеш ақын Баянауыл аймағында туып-өседі. Алғаш рет он жеті жасында, Абылайға қарсы бас көтерген Мейрам руының намысын жыртқан өлеңі арқылы аты шығады. Жарлы семьяда туған және өмір бойы жоқшылық тақсіретін тартқан, алайда ақындық арын саудаға салмаған Көтеш қартайған шағында ең далада кісі қолынан өледі. Бір деректердің айтуынша, ақын ажалы жолбасар ұрыдан келеді, ал енді бір деректер қазаға ақын өжуасын кек тұтқан әлдебір сараң бай себеп болды деп көрсетеді.

* * *

Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің?
Хан басың қарашыңмен даулы болып,
Үстіңе ақ орданың қол келтірдің.

Абылай, күйіп кетті салған қалаң,
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң?
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң!!!

* * *

Күркелінің бауыры күнде дауыл,
Көтеш қалды жұртында жалғыз ауыл,
Ауырып жатқан көңілімді бір сұрамай,
Шын Сексеннің баласы қара бауыр.

Бір жанымның қамы үшін жүрдім саяқ,
Не қыламын бұл малды жаннан аяп.
Ауырып жатқан күнімде бір қайрылмай,
Ет дегенде қалмапты тайлы-таяқ.

Арғы атамды сұрасаң Сексен жұмле,
Райымбек Сексеннен туған ұл ма,
Райымбекті сен де еш қоя алмайсың,
Райымбек би болса, Рай құл ма?!

* * *

Арқа ойылдың құба жон түсер қақтар,
Су ішуге сол қақты құлан жақтар,
Атадан алтау, жетеу туғанменен,
Соның ішінде біреуі-ақ сүтін ақтар.

Ай қараңғы, күн бұлт, түн деменіз,
Біреу жарлы, біреу бай, күндеменіз,
Ата тілін алмаған арам ұлды
Аузы түкті кәпірден кем деменіз.

Ай қараңғы, күн бұлт, түн деменіз,
Біреу жарлы, біреу бай, күндеменіз,
Ата тілін сыйлаған адал ұлды
Хат оқыған молдадан кем деменіз.

Балаңа ұрса берме таз да болса,
Малыңды сол бағады аз да болса,
Жұмыскер есіктегі тынышы кетер,
Қожайын төрде отырған қазба болса.

* * *

Қартайғанда қатының дұшпан болды,
Баласымен бірігіп қысқан болды,
Келін деген бір дұшпан тағы шығып,
Біреуі іштен, біреуі тыстан болды.

Қартайғанда қатының қазба дейді,
Келін менен балаға жазба дейді,
Ат болса, айғыр болса солар мініп,
Шолақ байтал қақбасқа аз ба дейді.

«Бала, бала!» деуменен мазалымыз.
Баладан болар білем ажалымыз,
Баламызға жалынсақ жан сақтар ек,
Келін деген даяр тұр тажалымыз!

* * *

Кәрілік, жылы-жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма!?

Алдымнан алты пұшық анталады,
Тілге келмей біреуі балталады,
Осы аурудан, сірә, жан қалмас білем,
Балтасы тиген жері қанталады.

Япыр-ай, бұл не деген ел боларсың,
Не малдан, не перзенттен кем боларсың.
Қарап жүрген Көтешке тиемін деп,
Баласына Құлболдының жем боларсың.

ШАЛ АҚЫН

(1748—1819)

Шал ақын (Тілеуке Құлекеұлы) 1748 жылы Көкшетау өңірінде туады. Болашақ ақынның әкесі Құлеке батыр Абылай ханның жақын серігі, өз тұсындағы беделді рубасылардың бірі еді. 1755—60 жылдар шамасында Құлеке батырдың аулы батысқа қарай көшіп, Есіл өзенінің бойына қоныс аударады және сонда біржола тұрақтайды. Ақынның ес білгеннен соңғы ғұмыры осы төңіректе — қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Сергеев ауданының шегінде өтеді. Бала Тілеуке он бес жасында-ақ даңқы шығып, Шал (өткір, ұшқыр) ақын аталады да, өнер жолына түседі. Шебер ақын, соған орай қырсыз шаруа болған Шал өмірінің екінші жарымында кедейлікке ұрынады. Қартайып, ауру жеңген соңғы күндерінің өзінде өнерінен танбаған ақын 1819 жылы жазғы жайлауда қайтыс болады. Сүйегі қазіргі Сергеевқа селосының жанындағы Аютас деген төбенің түбіне жерленеді.

* * *

Өлеңге тоқтамайды Шал дегенің.
Қойға пана болмайды тал дегенің.
Жалаң аяқ, жалаң бас тоқты арқалап,
Хан ата, қалай екен мал дегенің?

Сыйлайды ханымыз деп үлкен-кіші,
Біреудің хақын жемес жақсы кісі.
Тақтағы хан, таптағы биді еңкейткен,
Хан ата, қалай екен малдың күші?

* * *

Бақытыңа кез бопты долы қатын,
Мұны алған ер жанжалға молығатын,
Ұрысса бар адамды жеңбей қоймас,
Бір үй түгіл бір ауыл торығатын.

Өзінің кесапаты бастан асып,
Ері де бір пәлеге жолығатын.
Албастыдан дәу дию қашты дейді.
Бұл үйге қона алмаймын, пері қатын.

* * *

Пасыл да пасыл, пасылман,
Аққа құлпы жасылман,
Жақсыға сырым жасырман,
Жаманға сірә бас ұрман,
Мен бір шапқан жүйрік ат,
Бір желіксем басылман.
Өттің бір дүние өттің-ай,
Теңселе басып кеттің-ай,
Мен бір жүрген жорға тай,
Жылжи да басып кеттім-ай.
Домбыра қолда қарағай,
Қолға да оны алған соң,

Өріден бері салам-ай.
Жоғары мен төменге,
Ылди менен өреңге,
Даңқым кеткен баламын,
Шын ажалым жеткен соң,
Сызықтан мәлім өткен соң,
Айтпасам да, жарандар,
Мен де бір күн өлем-ай.
Түйе деген бір мал бар,
Тамағы тойса көп кетер,
Қас жаманның белгісі
Жиын тойға барғанда
Тамағына өкпе етер,
Өкпелейім деп кетер.
Нәпсің бір көкжал бөрідей,
Иманың бағлан қозыдай,
Егер тыю салмасаң
Иманыңды жеп кетер.
Ел елдетер, елдетер,
Ашылған тұман желдетер,
Жақсылардың алдында
Біразырақ сөйлесем,
Онан да менің нем кетер.
Өлгеннен соң басыңа
Топырақ үйіп белгі етер,
Белгі еткеннің белгісі
Көміп бір тастап ел кетер.
Қайырсақ та сазда өтер,
Қаңқылдаған қаз да өтер,
Үш ай тоқсан жаз да өтер,
Ақ бетіне қан құйған,
Орамалын дәл құйған,
Ерініне бал құйған
Қылықты туған қыз да өтер.
Домбыра қолда қарағай,
Қолға да оны алған соң,
Жүйрік туған ағаңыз,
Арыдан бері тербетер.
Базарға барсаң бақ білер,
Базардағы береннің
Әр бағасын сарт білер,
Өткен менен кеткенді
Көп жасаған қарт білер,
Жолдың алыс-жуығын
Белі де жуан ат білер.
Біреуді жақсы демесең
Біреуді жаман демесең,
Бұл дүниеден өткен соң,
Шын дүниеге жеткен соң,

Көтеріп көрге салған соң,
Көр қараңғы болған соң,
.

Кімнің жақсы, жаманын
Бір жаратқан хақ білер.
Адамзаттың белгілі
Бұл дүниеден өтері,
Өлгеннен соң белгілі
Тірлік бір жауап бітері.
Бұл айтқан сөз, құрбылар,
Бір күні болар керегі.
Басты бір аяқ қылады
Бір алланың шебері.
Бақытты жігіт қол бастар,
Шешен жігіт дау бастар,
Әлемнен озған ала аяқ
Озып бір кетсе ойқастар.
Күнінде артықша туған жігіттер,
Жарысқа салмай кім тастар.
Елінде жақсы жігіттің
Алыста даңқы зор болар,
Мен сөйлейін, мырзалар,
Сөйлемесем бұл жерде
Қадірлі сөзім қор болар.

* * *

Арғымақ ат кімде жоқ,
Міне алмасаң атша жоқ,
Ағайын-туған кімде жоқ,
Сыйласпасаң жатша жоқ.
Бұқарда бар бұлама,
Тәшкенде бар сұлама,
Ел жаманы шыға ма,
Шығадан жақсы туа ма.
Сыйласпасаң тіріде,
Екі көзің ағарсын,
Өлгеннен соң жылама.
Бұқар, Тәшкен азғанын
Ішіндегі сарт білер,
Қамқа тонның тозғанын,
Көп жасаған қарт білер,
Ағайынның асқанын
Қарындас білмес, жат білер,

Артқы қастың батқанын,
Қаптал білмес, ат білер.
Ел ішінде бір мола
Жау келсе де үрку жоқ.
Соқыр, қисық болса да
Бай ұлында шіркеу жоқ.
Неше мырза болса да,
Жер солқылдап тұрса да,
Кедейден басқа шіркін жоқ.

* * *

Саясы жоқ бәйтерек
Саздауға біткен талмен тең,
Жақсы ағаңыз бар болса,
Алдында сары белмен тең,
Ағайынның көп болса,
Ұлық бір шеру қолмен тең,
Ақылсызға сөз айтсаң,
Алды бір тұйық жармен тең,
Молдадан сабақ алсаңыз,
Алуа, шекер балмен тең,
Пайдасы жоққа жалынсаң,
Семіз бір жемқор малмен тең,
Жақсы қатын алсаңыз,
Алланың жауған нұрмен тең,
Жаман қатын алсаңыз,
Маңдайға біткен сормен тең,
Уайымшыл жігіттің
Кең дүниесі тармен тең,
Уайымсыз жігіттер
Қара бұлан нармен тең,
Жетесі жаман жігіттер
Токсандағы шалмен тең,
Жаманнан көрген қорлығың
Көкірекке біткен шермен тең,
Бір қалған соң көңілің
Қаңтарда қатқан мұзбен тең.

* * *

Құдая, құдіретіңмен сақтағайсың,
Хақ деген пенден болса тастамайсың,
Су құйса төгілмейтін боз жорғаның
Аяғын аңдаусызда қақпағайсың.

Құдая, жаманыңмен теңді қылма,
Құрбымнан өзім теңді кемді қылма.

Жаратқан барша жанды пәруардігер,
Өзімдей пенделерге пенде қылма.

Ойнағы жын перінің Қап тауында,
Пенденің ойын, күлкі ден сауында,
Ер адам мақсатына жетпей қоймас,
Тілеуін алып өткен перғауын да.

Сөйлеп қал, қызыл тілім, жақ барында,
Кеудеде ақыл, маңдайда бақ барында,
Мың сайтан, жүз пәлекет қамаса да,
Бір тәңірі қағып шығар сақтарында.

Дария сия болса қамсыз қалам,
Жер жүзі қағаз болса рақаттанам.
Мұсылман қасіретімді шығара алмас,
Жиылып жатса-дағы перзент табам.

Аянбай мен түсейін намысыма,
Қырымнан көз сала бер шабысыма,
Жүлде алып келе берген жүйрігіңді
Қоса бер аш, тоқ демей шабысыңа.

* * *

Түседі өлең десе қайғы-шерім,
Шығады айқайласам ащы терім,
Басылмас ауымды ашқан мен бір көрік
Барады ықыласыңа көңлім еріп.
Жел сөзді тәңірім берген неге аяйын,
Шашылған несібемді жүрмін теріп.
Мақтанба малым бар деп бағыңызға,
Бағыңыз тұрса жақсы тағыңызда,
Саныңды аузыңды ұстап бір соғарсың
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

ҚЫЗДАР ТУРАЛЫ

Жиырмаға жеткен қыз кәрі болар,
Өңі кетіп шырайы сары болар,
Ер елуге жетсе де айыбы жоқ,
Өр уақытта біреудің жары болар.

Қыз он беске жеткенде мау тартады,
Ата менен енеге жау тартады,
Екі көзі ел көшсе төңіректе,
Шарасыздың күнінен жүк артады.

Қыз он беске жеткенде талма мойын,
Он алтыда қыздардың қылса тойын.

Он алтыдан асқан соң болмайды ойың.

Қыз он беске жеткенде кесте алады,
Жаман менен жақсыны еске алады,
Жиырмаға жеткенде тәйке деген,
Аюша жиған майын төске алады.

КҮЛЕН ШЕШЕНГЕ

Төрт ауылдың бір биі Күлен шешен,
Төреңізді тура бер құдай десең,
Өлсең де қабырыңда тек жатпайсың,
Төре беріп біреуден пара жесең.

Төрт ауылдың бір биі Күлен қозған,
Қызыл тілде Қоңыратта Күлен озған.
Төре беріп біреуден пара жесең,
Қияметте жоқ дейді биден азған.

* * *

Бақ көшсе ақылыңа қарамайды,
Жақсыны жаман алам табалайды.
«Адам басы алланың добы» деген,
Қайда айдаса сол жаққа домалайды.

Жігіттер, ат атану тым-ақ қиын,
Ат атанбай болмайды құрмет-сыйың.
Топтағы бай, таптағы би болсаң да,
Қолыңнан мал кеткен соң келмес күйің.

* * *

Күні шолақ болған соң түні қайтсін,
Жеңі шолақ болған соң қолы қайтсін,
Өзі жаман болайын деген бар ма,
Білімі, өнері жоқ, оны қайтсін.

* * *

Екі қатын алғанның дауы үйінде,
Жаман қатын алғанның жауы үйінде,
Жақсы қатын алғанның тойы үйінде,
Жаман қатын алғанның соры үйінде.

Салақ әйел ауы да болар тесік,
Қолын тығып қасуға оңай десіп,
Тағдырда маңдайыңа жазған болса,
Табиғаттың ісіне амал нешік.

Кез болса ер жігітке жақсы қатын,
Жақсы қатын шығарар ердің атын.
Жаман болса өз қылған істерімен
Еріне қалдырады жаман атын.

Жақсы сол ерін күліп шаттандырса,
Атқарып тапсырмасын мойнына алса.
Ері жоқта күйзелтпей шаруасын
Ағайын, көршілерін жадына алса.
Сапардан ері келсе үйге кіріп,
Жылы жүзбен қарсы шығып қолын алса.

ТОҚТЫНЫҢ БАТАСЫ

Енесі жануардың имеген бе,
Көп қойдан шөп қақтығып тимеген бе,
Антұрған қатын сауып қақтаған ба,
Болмаса, қойшы оңдап бақтаған ба,
Алты ай жаздай бір теңі келмей жүріп,
Молтыр би бізге арнап сақтаған ба,
алла акпар!

* * *

Жамандар өзін-өзі зорға балар,
Бір өзінен басқаны төмен санар,
Жақсылар ағын судай, асқар таудай,
Жаймалап қайда жақсы орын алар.

Жігіттер, сақтаныңыз жаман достан,
Досыңның жаманынан артық дұшпан,
Өштескен жаудан адам сақтанады,
Тиеді «достық» оғы қапылыстан.

ӘКЕСІ ҚҮЛЕКЕ ӨЛГЕНДЕ АЙТҚАНЫ

Қүлеке жиырмада арқар еді,
Отызда би, қырқында дарқан еді,
Кешегі дулап өткен Қүлекенің
Алдынан орыс, қазақ тарқап еді.

Алпыс бір мүшел келді мерттей болып,
Өтпедің сол мүшелден серттей болып,
Кешегі дулап жүрген ер Қүлеке,
Су тиген сөне қалдың өрттей болып.

Астынан көк өгіздің тас көтерген,
Кісіні арықтаған ас көтерген,
Бәрі де туған жанның өлмей тұрса,
Бұрынғы үлкен қайда бас көтерген!..

Астынан қара тастың су көтерген,
Мұнарды суға түскен бу көтерген,
Бәрі де туған жанның өлмей тұрса,
Бұрынғы батыр қайда ту көтерген!..

* * *

Бұл өлім қайда жоқ?
Жарқыраған айда жоқ,
Күркіреген күнде жоқ,
Өтері өтіп кеткен соң
Мың теңгелік қайғыдан
Бір теңгелік пайда жоқ.

* * *

Жарға біткен жаңғақты
Жаннан безген жан жейді,
Қабырғадан саз кешіп,
Жүк сүйреген нар жейді.
Кеудесінен оқ тисе,
Уһ демеген ер дейді,
Өткен қайтып келмейді,
Алғанын күдай бермейді.

* * *

Ашу — дұшпан болғанда, нәпсі — жауың,
Ақыл — тұрған алдыңда асқар тауың,
Жүрекке ашу келіп толған шақта,
Денеңнің біле алмассың ауру-сауың.

Ойласаң мың бір пәле тілден туған,
Шешендер топ ішінде тілді буған,
Бір адам қателікпен сөз сөйлесе,
Жабылып мың бір пәле соны қуған.

* * *

Жігіттер, жау алмайды ақылдасаң,
Білгішке көп білетін жақындасаң,
Қарап жүрген кісіге адам тимес,
Сабыр қып өз бойыңды мықты ұстасаң.

Жақының жат болады алыс болса,
Жат та жақын болады таныс болса,
Сыртыңнан жаман туыс табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса.

Әйтсе де жақсы туыс шыдамайды,
Бір жерде айғайласқан намыс болса.

* * *

Әр жерде қадір, құрмет көрген жанмын,
Жақсы менен жаманды білген жанмын,
Жайымды сіз білмейсіз, мен жорға тай,
Тайпалып талай топқа кірген жанмын.

Жақсылар бізді есінен тастамаған,
Өнерсіз деп жаманға бастамаған,
Қария қазақ, ноғай естіген жан
Ұрынбаған қалмады жаста маған.

Мен өзім талай сөзді хатпен жазғам,
Әзілден мерт болады артық қазғам,
Өткен іске өкінсем өмірім зая,
Тұяққа ілінгенді қайта жазбан.

Жақсының жүрген жері той болады,
Ақыл жоқ, кей адамда бой болады.
Көрмеге қандай жаман болса-дағы,
Парасат кей шаһбазда ой болады.

Жамандар тыңдамайды жақсы сөзін,
Сүйресең де жақсы іске бұрмас өзін,
Надандар асыл білес сутас көрсе,
Гауһардай-ақ айырмас сонан көзін.

Адамды жөн білетін дана деп біл,
Істерін жалқау жанның шала деп біл,
Құр жасы елулерге келсе-дағы,
Білімсіз сондай жанды бала деп біл.

Шешен сол — сөйлер сөзден қамалмаса,
Жақсы сол — істер ісін тәмамдаса,
Апу-күпу дегенмен әулие емес,
Күнәсы күнә үстіне жамалмаса.

Жаман сол — жақсы сөзді ұға алмаса,
Ғалым болмас ұстаздан дұға алмаса,
Молла есімін алған жан толып жатыр
Не керек ғылым бойға жұға алмаса.

Кеңес көп ести берсең іште жатқан,
Бір құдай сөйлесін деп тіл жаратқан.
Қызыл тіл, тіршілікте тебіреніп қал,
Шешендер сендей талай жерде жатқан.

Замандас құрбың келсе қадірін біл,
Артында әзіл сөздің қалады зіл.
Жалпылама жамандар неме керек
Шаһбазды нағыз біздей ерім деп біл.

* * *

Кедейлік ер жігітке намыс емес,
Жоқ болсаң туысың да таныс емес,
Суық үй, арық соғым, жаман қатын,
Үшеуі кедейліктен алыс емес.

Жоқ болсаң қызыл бүйі үйің болар,
Бар болсаң күндіз-түні жиын болар,
Алыстан кедейліктің алдынан шық,
Төбесі көрінген соң қиын болар.

Ант соқса адам шіркін тосылады,
Кері кетсе, ұйқы кеп қосылады,
Кұл-құтан, қарақалпақ болса-дағы,
Мал шіркін абыройыңды жасырады.

ШАЛ МЕН ДЕГДАР ҚЫЗ

Шал ақын жолаушылап жүріп бір байдың үйіне қонады.
Байдікі қонақасыға арық тоқты сояды. Алдына табақ келгенде Шалдың айтқаны:

Қысымын он екі айдың көргенбісің,
Не жауыр, не қотырдан өлгенбісің,
Етіңіз ата малға ұқсамайды,
Не аза, не киіттен келгенбісің?!

Байдың бой жеткен қызы бар екен, сонда былай деп жауап қайтарады:

Малдың арық болғанын көдеден көр,
Өкпелесең етімді өзіме бер,

Құлекеңнің баласы Шал да болсаң,
Ақы, пұлың шыққан жоқ, қаужандай бер.

Қыздың тапқырлығына риза болған Шал ақын: «Айта түс
өлеңінді, таспа бойлы торы екенсің»,— дейді.

Таңертең қыз бір семіз тоқты сойғызып, қайта қонақасы
береді. Сол уақытта Шал ақын қызды мақтап былай дейді:

Дегдар қыз екенсің бір алма мойын,
Ұжмақтан жаратылған жұпар қойып,
Жарқырап зүһрадай екі көзің
Таранған әр тарапқа созып мойын.

Сіздердің мен таң қалдым жамалыңа,
Ақылға толықсыған кәмалыңа,
Елшіге елу теңге бермек мақұл,
Арада хат апарған адамына.
Асыл ғой баға жетпес осындай қыз
Әр елдің аты шыққан тарауына.

Қ ы з :

Ой, шіркін, Шалдай болсам сөзге жүйрік,
Сіздер аршын болғанда, біз бір ширек,
Тұлпарға топтан асқан жету қайда,
Бәйгіге қосқанменен байтал сүйреп.

Сөзімнің айыптама бұрыстығын,
Тағы да мақтамаңыз дұрыстығын,
Бір-екі ауыз сіздерге назым айтсам,
Сүйткенмен бар ма менен шығар шығын

Ш а л :

Өлеңге сен ешкімнен қалыспассың,
Менімен топқа түсіп жарыспассың,
Ширектен құралған соң кез болатын,
Теңеліп кез болдым деп алыспассың.

Шырағым, сөз сөйледің әуел баста,
Бала жоқ өлең айтқан сендей жаста,
Қолға алып, жалғыз мені сау көтерме,
Өнерлі жігіт жоқ па менен басқа.

Білерсің сен де өлеңді ойлай берсең,
Әр үлгі көрсетер ем қасыма ерсең,
Аузыңа түкірмей-ақ ауысар ем,
Жол қылып өз шамаңша берім берсең.

Дүние тілемеймін сенен тіпті,
Алар деп мені дүние болма күпті,

Ақыл ауыс дегендей, ырыс жұғыс,
Сен-дағы көрінесің өлеңге епті.

Пайдамды тигізермін келсе шамам,
Қолыңа ал ой ойланып қағаз, қалам,
Ақынның аса зирек әңгімесін
Жиып ал үлгі қылып тегіс тәмам.

Ақын бол бөгелмейтін тіл мен жағың,
Жазудан тоқталмасын он саусағың,
Артылып алапатың абыройлы,
Күн сайын өсе берсін өнер бағың.

Ақынның алды, артына бақпасын ба,
Тасыған судай болып ақпасын ба,
Үйіңе мен келгенде айтпағанда,
Атаңның айтамысың қақ басында.

Қ ы з :

Әлім жоқ сіздей ермен алысуға,
Сізбенен шамам келмес жарысуға,
Жаңбырдың іріткісіндей біз бір шалшық,
Шалшық қашан теңелген аққан суға.

Өлеңді тапсам жақсы ойлай беріп,
Біраз күн өнеге алсам қасыңа еріп,
Көрсеттің бір нәрсені ишаратпен,
Аламын мен дұғанды нені беріп?

Атыңыз сіздің жұртқа болған дастан,
Өнер мен біліміңіз жұрттан асқан,
Дегенің «Атаң басы» ауыр тиді,
Тұлпардың баласымын, сірә саспан.

Өзімде болмаса да затымда бар,
Жақсымен ата тегім араласқан.
Бақытын өзі берген өзі алады,
Қолыңда тастап жібер болса аспан.

* * *

Екі арыстан жабылса дәуді өлтірер,
Ажал жетсе аурусыз сауды өлтірер,
Қаныпезер бұзақы жігіт болса,
Тыныш жатқан еліне дау келтірер.

Дос болма майда тілді күлгенменен,
Бимағына сырты жылтырап жүргенменен,
Әркім де өз дегенін істеп жатыр,
Итке айып сала ма үргенменен.

* * *

Жаманға дәулет бітсе ауа айналар,
Жақсыға дәулет бітсе бақ айналар,
Басыңа жазатайым бір іс түссе,
Арасы дос пен дұшпан абайланар.

Жақсыны алыс, жаманды жақын деме,
Жақсы атансаң біреудің қақын жеме,
Жақсымын деп біреудің қақын жесе,
Жаман адам сол болар, мақұл деме.

* * *

Айтайын біраз кеңес бастан кешкен,
Жамандық, көрген залал кетпейді естен,
Бір мағына әр жақсыда деген сөз бар,
Айтқаны кейбір шаһбаз көкей кескен.

Айтысқан уағдалы жеріңде бол.
Достықтың асары жоқ күнде дескен.
Сиырдай мұз жалаған мейірің қанбас,
Жаманға жазатайым ісің түскен.

Ажарға жаман адам қарамайды,
Істерді келген, кеткен санамайды,
Басыңа іс түскенде жаман досың
Беруге ат құйрығын жарамайды.

Жүйрікті елде көрдім таптан шыққан,
Бәйгеден келеді екен талмай шапқан.
Қызығы жігіттіктің сол емес пе,
Аралап әрбір жердің дәмін татқан.

Дегенше жігіт момын, жаман деңіз,
Шабан артық бола алмас жаман аттан,
Түлкідей түнде жортып жүргенінде
Алмасын аяғыңнан темір қақпан.

ЖІГІТ ТУРАЛЫ

Бір жігіт бар — құр жан,
Бір жігіт бар — тірі жан.
Бір жігіт бар — жігіт жан.
Құр жан дейтін жігіт —
кеудесінде жаны бар, еш нәрсені бітірмейді,
Тірі жан дейтін —
бар тапқанын киім мен асқа сатар,
жақын көрген досын жатқа сатар,

Қызыл белбеу, шоңқима етік, үкі тағып,
әркімді бір сықақ қылар;
Жігіт жан дейтін жігіт —
сегіз қырлы, бір сырлы болар.

ӘЙЕЛ ТУРАЛЫ

Қарауыл қана дейтін бір қатын болады:
таңертең тұрады,
түндікті оңынан ашады,
кетіп бара жатқанға көз салып,
өтіп бара жатқанды адал алады.

Екінші әйел — қыналы бармақ дейтін:
аз нәрсені көптей қылады,
көп нәрсені көлдей қылады,
киіміне кір жұқпайды,
асына қылшық тұрмайды,
дүниесінің бәрі таза болады,
ерінің бары, жоғын білгізбейді.
Ер егіз, еңбексіз жалғыз деген,
осы талайлы ердің қолына түседі.

Үшінші — ашып атар, жатып ішер...
бастама етік көрпілдек,
сиыр жапасы сырпылдақ,
сормандай ерге жолығады.

КЕДЕЙЛІК ТУРАЛЫ

Кедейдің үш түрі бар ойлағанға,
Байлық жоқ қанағатсыз тоймағанға,
Бас белгі деген бір түрлі кедей бар,
Мойынын кедейлікке бұрмағанға.

Кедейдің бір түрі бар — елгезегі,
Жұмсасаң, тілінді алып қолға қонар,
Қызметімен әркімге жақын болып,
Сол кедейдің түбі ақырда оңар.

Кенже ұлы кедейліктің ұйқы мырза,
Ерте жатып, кеш тұрса жаны ырза,
Бір азырақ бас қосып кеңесейік,
Сәлем айт еріншекке, келсін мұнда.

* * *

Алғаның жақсы болса қара жердей,
Жақсыменен сырлассаң шыққан өрдей,
Өтпес пышақ, шабан ат, жаман қатын,
Аң алмаған күйшіл құс — бәрі бірдей.

Алғаның жақсы болса қорғандай-ды,
Жаман болса қайтесің, сормандайды,
Атың жүйрік, алғаның жақсы болса
Астыңда жылжып жүрген жорғандай-ды.

Көшкенде жақсы қатын атқа желер,
Жаман қатын байының сөзін бөлер.
Жаман қатын белгісін тағы айтайын,
Ауыл үйін тіккенде көші келер.

Тыңдасаң жақсы кеңес құлақ құрышы,
Тәтті ұйқы, қалың төсек жанның тынышы.
Жүйрік ат, түзу мылтық, сұлу қатын,
Мал мен перзент — адамның дәулет құсы.

* * *

Жақсы әйел бойын түзеп сылақтайды,
Өз байынан басқаны ұнатпайды,
Үйіне мейман түссе хош келдің деп,
Еш адамнан рұқсат сұратпайды.

Жаман әйел байымен ұрысады,
Мейман келсе қабағы тырысады,
Бұл үйден шай ішкенмен оңбассың деп,
Мейман байғұс басқа үйге жылысады.

Жақсы әйел дәулетіңе жөн келтірер,
Әйелің долы болса күнде өлтірер,
Жақсыдан жаман туған бала болса,
Атаға үйде жатқан сөз келтірер.

Жақсы әйел айтқан сөзді кектей қоймас,
Осал жігіт әйелге беттей қоймас,
Жауыз қатын қабаған ит сияқты
Ер жігіттің түбіне жетпей қоймас.

БАСПАЙҒА

Басеке, мал жануар басқа бітер,
Қына шөп секілді ол тасқа бітер.
Үйінен ит жаланып шықпайтұғын,
Өзіндей жатып ішер насқа бітер.

* * *

Өнершек жігітлікте жүрме бекер,
Бір кеңес жұрт тыңдарлық айтсаң нетер,
Үлгілі жақсы сөзден тағлым берсең,
Халыққа төрт-бес дуан атың кетер.

Ат аспанда, нұр пейіште деген сөз бар,
Құдайым жақсы десе ұрмақ нетер,
Қанағат амандықтың қадірін біл,
Жастық өтіп, кәрілік бір күн жетер.

Жастықтың қызығы бар күнінде жас,
Өнер беріп әр жерге айласаң паш,
Алдына бір жаманның іс боп барсаң,
Парқы жоқ көңілінде аяқ пен бас.

Білімсіз уылжыған жас не керек,
Болмаса ат аталған қайыру нас,
Шоңқайма етік, түлкі тымақ киген жастар,
Не керек жаман болса есірік мас.

Ағаның атын күтіп қызмет етпей,
Насыбай атса ерніне былыққан нас,
Өзі жаман жақсыны көре алмайды,
Сыртынан ғайбат айтып атады тас.

Мұндай жанның әдеті осы деп біл,
Өзіне дос таба алмай жинайды қас,
Немере бірге туған жамағайын
Бұл жанды жақыным деп айтып болмас.

* * *

Бұрынғы бар кісілер болды жарлы,
Бардан жарлы болғандар болады арлы.
Күннен қатын, құлдардан иесі бар,
Тақа жаман демейді малы барды.

Келмейді таудың көркі тас кеткен соң,
Ер жігіт шау тартады жас кеткен соң,
Келіспес ішіп-жеген бәйбішелер,
Қолынан қара саба, ас кеткен соң.

Тау толағай көрінер тасы кетсе,
Әр ел жесір қалады басы кетсе.
Кәрі күш не болады, уа дариға,
Асырайтын қолынан жасы кетсе.

* * *

Жер түрлентіп жараттың
Желкілдеген бозымен,
Қой түрлентіп жараттың
Бауырынан емген қозымен.

Ағашты да түрленттің
Жапырағын жайқалтып,
Құстарды да түрленттің
Жұмыртқасын шайқалтып.

Тауларды да түрленттің
Жылғалап аққан бұлақпен,
Ешкілерді түрленттің
Бауырынан емген лақпен.

Көлдерді де түрленттің
Жағалай біткен құрақпен.
Бір жаратқан пендеңмін,
Перзент үшін жылаттың.

Балалы арқар маңырайды,
Баласыз арқар зарлайды,
Балалыны көргенде
Екі көзім жайнайды,
Ішім оттай қайнайды!

Бүйтіп жүрсем Сердеке-ау,
Ғаріп бір басым не табар,
Үйге келсем, қатындар
Менен де жаман зар қағар!..

* * *

Меке менен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді ғой барған кісі.
Ата менен ананды құрметтесең,
Меке болып табылар үйдің іші.

* * *

Бақ-дәулет, жеті мұният болса жолдас
Төрт бақыт бір адамға сірә қонбас,
Босағасын алтыннан соқсаң-дағы
Перзент сүймей адамның мейірі қанбас.

Алғаныңнан ұл перзент туа қалса,
Қиямет, машхарға дейін барғаныңыз,
Алғаныңнан ұл перзент болмай қалса
«Күн фаякун түржағун» болғаныңыз.

* * *

Шайы, сиса, асыл қылыш ердің көркі,
Ер жігіт жауға аттанған елдің көркі,
Жарасар әрбір нәрсе өз сәнімен,
Аққу құс айдын шалқар көлдің көркі.

Гүл шешек орман өсіп желкілдеген,
Биік тау, асқар төбе жердің көркі,
Ағайын бір уақыт жақсы болса,
Сонымен табылады елдің көркі...

* * *

Қорқақ емей немене қашқан кісі,
Батыр емей немене шанышқан кісі,
Мың жылқылы байлардан несі кейін
Оразасын үйінен ашқан кісі.

Қонбай тастап кетер ме талды кісі,
Ашуланшақ болады жарлы кісі,
Ашуланса қолынан түк келмейді,
Орамына келтірер малды кісі.

* * *

Сөйлеп қал, сөйле тілім, арыс келді,
Алдыңа сөйлейтұғын намыс келді,
Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда,
Қысқарып ұзын дүние қарыс келді.

Сөйлеп қал, сөйле тілім, иең келді,
Алдыңа сөйлейтұғын жүйең келді,
Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда,
Қысқарып ұзын дүние сүйем келді.

Сөйлеп қал, сөйле тілім, өлмей тұрып,
Басыңа кезекті өлім төнбей тұрып,
Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда,
Өзіңе жала-қауіп келмей тұрып.

Сөйлеп қал, сөйле тілім, бақ барында
Басыңда сөйлейтұғын жақ барында,
Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда
Артымда мирас қалсын жастарыма.

* * *

Жастарға бақыт, байлық ден сау болса,
Тауфиқтан айрылады жемсау болса,
Ер жігіт қапалықпен қартаяды,
Қатын жаман, мінген ат қырсау болса.

Жастарға жақсы есім молла деген,
Арамға жарамайды алла деген,
Белінді тәуекелге бек байласаң,
Бөрі мен ер азығы жолда деген.

* * *

Ата-ананың қадірін
Балалы болғанда білерсің,
Ағайынның қадірін
Жалалы болғанда білерсің.
Дәулетіңнің қадірін
Мал кеткенде білерсің,
Маңайдағы дұспанды
Түн жеткенде білерсің.
Қона берсе жерің тозар,
Шаба берсе елің азар,
Жасай берсе ерің азар,
Ерің азған кезінде елің азар.

* * *

Ханнан тақыт таярда
Қарашы жұртпен қас болар,
Байдан бақыт таярда
Дәулетіне мас болар,
Көріден абырой таярда
Аңдығаны ас болар,
Жетесіз туған жігіттер
Жиырма бесте жас болар.

* * *

Көкала көл, нар қамыс,
Қар үстінде от жанар,
Баласы жаман туғанның
Әкесін түйе үстінде ит қабар.

* * *

Біз дағы келіп қаппыз елулерге,
Ілгері көз саламыз керуенге.
Алтыс барсаң, жетпіс тұр көлденеңдеп,
Шақырар замандас жоқ бері кел деп.

Жетпіс келсең сексен тұр арағырақ,
Барсаң тұсау салады тарағырақ,
Үш жүзге басшы болып өтсең-дағы
Билікті алады екен қатын, бала-ақ.

Егерде тоқсан барсаң жатқаныңыз,
Мылжындап бала сөзін айтқаныңыз,
Аяқты бір басуға халің келмей,
Алаңсыз біржолата қатқаныңыз.

* * *

Сабының сақар болсын дені, келін,
Көрмедің шыбын құрлы мені, келін,
Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп,
Жаярмын талай жерге сені, келін.

БІРЕУДІҢ БАЛАСЫ ӨЛГЕНДЕ АЙТҚАН ЖҰБАТУ

Уа,
Қуаныш қайғыменен жұбай дейді,
Үнемі қуанбассың ұдай дейді,
Пәлемге риза, қазама сабыр етпесең,
Бір алла қаһарланып былай дейді:

«Қолына мылтық алып атсын,— дейді,—
Болмаса қылыш алып шапсын,— дейді,—
Пәлемге риза, қазама сабыр етпесе,
Менен басқа құдайды іздеп тапсын»,— дейді.

Уа,
Олай болса құдайды атпақ қайда
Қылыш алып найзамен шаппақ қайда,
Пәлесіне риза, қазасына сабыр етпей,
Жер мен көктің арасынан шығып кетіп,
Басқа бір құдайды іздеп таппақ қайда!..

ЕКІ КЕЛІН

Көшкенде көлік болмас түйе алдында,
Еруде сауын болмас бие алдында,
Ақырған аждаһадай аю келін
Біз түгіл құдайынан ұялды ма.

Келінде де келін бар сара келін,
Кей келін ас бермейтін қара келін,
Кез келгенге түсіріп құрмет еткен
Анамыздай болмай ма мына келін.

* * *

Біздерді алдап келер дүние ғаяр,
Сөйтіп жүріп адамға уын жаяр.
Қолыңды жарты сағат босатпайды,
Бірін тапсаң тұрады бірі даяр.

ҚҰЛЕТЕЙГЕ

Ешкім кетіп қойымнан бөлінді, құл,
Малы жоқтың етегі өрімді, құл,
Оның несін бетіме қылдың салық,
Азар болса бір жылғы төлім-ді, құл.

Ешкім кетіп қойымнан ауысқаны,
Ажал жетіп тағдырын тауысқаны.
Арам өлген ешкінің етін жепті,
Құлетей біздің елдің сауысқаны...

* * *

Он бесте тартып міндім аттың жалын,
Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын.
Бүркіттей тасқа түскен талап етіп,
Сонымен біраз жүрдім ұзын сарын.

Құрдым мен он сегізде жігіт салтын,
Байқамай еш нәрсенің алды-артын.
Басым бұлбұл, аяғым дүлділ болды,
Перзент жоқ, бұзады екен ердің шартын..

Жиырмаға келген соң,
Жын қуалап ақтадым,
Жиырма беске келген соң,
Жақсыларды жақтадым,
Отыз жасқа келген соң,

Әр ісін сүйіп мақтадым,
Қырық жастан асқан соң
Артық айтқан сөздерім,
Сенен де пайда таппадым.
Елу жасқа келген соң,
Пірдің сөзін сақтадым.
Алпысқа жақын келген соң,
Өлімнен хабар жетер деп,
Тәуба қылып тоқтадым.

* * *

Алпыс жас — бұл бір өткен өмір сәні,
Алпыста бойда қуат тұрмас бәрі,
Қызығың жігіттікте көрген бір түс,
Қайта атпас жігіттіктің алтын таңы.

Жиырма бес енді келмес албырт жасың,
Қайратың қиратқандай таудың тасын,
Алпыс алып бар күштен тамтық қалмай,
Кәрілік бәрін жеңіп болар басым.

Бұл алпыс әуел келіп бастан алар,
Онан қала төмен жақ, астан алар.
Жұлын тұта, сегіз көз, жамбас, тізе,
Түгел жайлап аяқ пен қолдан алар.

Қартайсаң нұрлы жүзден шырай кетер.
Бойдағы жастық қуат бәрі бітер.
Оқтай тұзу мүшеңіз бүкшисе егер,
Басың бола жаздайды жерге жетер.

Алпыс жас аяғыңа тұсау салар,
Мезгілсіз жүру-тұру бәрі қалар.
Болады аңдығаның оттың басы,
Болмаса үйден аттап жерің барар.

Кәрілік жарасады сәніменен,
Оның сәні келеді малыменен.
Жолдасы арқа жылытар, аяқ сипар,
Жұмсақ төсек, тәтті тамақ барыменен.

Жақсы екен кәрілік шіркін жүр демесе,
Ішіп-же де, жата бер тұр демесе.
Тағы да келіспеген бір жері бар,
Жастардың жиынына кір демесе.

Кәрілік елден бұрын түсінді алар,
Арпа шайнап, ас ішер тісінді алар.

Өлмеймін деп дүние үшін өнер қылған
Ойыңнан түк қалдырмай есінді алар.

Онан кейін кәрілік көзінді алар,
Құлақ кетіп, аузыңнан сөзінді алар,
Белден медет, тізеден қуат кетіп,
Ең соңында аңқайтып өзінді алар.

ШАЛ МЕН КҮЛІМЖАН ҚЫЗ

Ш а л :

Бұлақтан күнде келіп су аласың,
Қайтер ең суым бермей қуаласам,
Баяғы жиырма бес жас қайтып келіп,
Жығып сап тал төсінді уаласам?

Қ ы з :

Шал ата-ау, айтқан сөзің естен кетпес,
Түлкіге таудан қашқан құсың жетпес,
Түкті кілем түгіндей... бар.
... сірә де өтпес.

Ш а л :

Таулардың мен көрмеген аңы бар ма,
Түлкінің мен көрмеген таңы бар ма,
Екі аяқты...
...тастан соққан тауы бар ма?

ЖІГІТ ПЕН ШАЛ

Ж і г і т :

Насыбай ат жаныңа қасың болса,
Қайырғы бер бір аяқ асың болса,
Таразыға салғанда төмен тартар,
Тәубаңнан да күнә ісің басым болса.

Ш а л :

Насыбай атпағаның жарамайды,
Оны атпасаң бойға қан тарамайды,
Парыз, уәжіп, сүннәтті төмам қылсаң,
Құдайым насыбайға қарамайды.

ШАЛ МЕН КЕМПІРІ

Ш а л :

Дүние ойлап тұрсам жалғаның-ай,
Шынымен, жалған дүние, қалғаның ба-ай,
Жауырыным құрысып, шаншып отыр,
Келіп сипап жіберші, алғаным-ай!

К е м п і р і :

Бұл дүние бәрімізден кетер өтіп,
Қыз күнімнен болдым ғой сізге несіп,
Айында да пайдаңды бір көрмеймін,
Қайтемін бостан-босқа қызмет етіп.

Ш а л :

Шал ақын Орта жүздің мен емес пе ем,
Он бесте ұрғашыға кен емес пе ем,
Мен саған жиырмада болдым жолдас,
Құрытқан сонан бері сен емес пе ең!?

К е м п і р і :

Ұшады көк ала үйрек көл дегенде,
Қара су бал татиды шөлдегенде,
Аузыңа келген сөзді ірікпейсің,
Алжыған, не жының бар сөз дегенде.

Ш а л :

Дүние қызық екен жасыңдағы,
Барады өтіп дәурен басымдағы,
Айына бір пайдамды көрмеген соң,
Қасыма не қып келсін қатын-дағы.

* * *

Токсан баулы айтайын тор өзбек,
Заманыңда мал біткен зор өзбек,
Пайғамбардың батасы тиген дейді
Соның үшін байыған сол өзбек.
Өзбексіз ел бар ма тамам елде,
Өзбектің өскені ол бір белде,
Токсан баулы өзбек айрылыпты
Таңбалының моласы деген жерде.
Тілесе берер тілек бір құдайдан,
Орта жүзде хан өтпес Абылайдан,

Абылайдың тұсында құтпан болған
Сөйлейін Баян, Қанай, Жолдыбайдан.

Құдай жақсы жаратқан нұр екіні айт,
Елде жақсы бар болса бір-екіні айт,
Атығайда төрт қасқа батыр өткен
Жантелі, Жәпек, Құлеке, Тілекені айт.

МЕШКЕЙ КӘРІЛЕРГЕ

Айта берсе таусылмас Шал кеңесі,
Мешкейдің жіліншік өтер кең өңеші.
Алдына келген асты жаудай шабар,
Басқаның болса-дағы несібесі.

Құр мен дуадақ шөлді біледі,
Қарға мен құзғын елді біледі.
Ұятсызға бас пенен жамбас қойсаң,
Қорқау қасқыр секілді жеуді біледі.

* * *

Иман — қой, ақыл — қойшы, нәпсі — бөрі,
Бөріге қой алдырмас ердің ері,
Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса,
Жоламас ешбір пәле-шайтан-пері.

Арам болса қашады су кісіден,
Естімеген сөз шығар сұм кісіден,
Кітап — құран айтқаны рас болса,
Ұжмақ көрер бір жан жоқ бұл кісіден.

Жарлығы екі болмас хақ құдайым,
Жанында серігі жоқ дақ құдайым,
Жанымды алсаң, құдая, иманмен ал,
Шайтанның қазасынан қақ, құдайым.

* * *

Шежірелі қартың болса,
Қағазға жазған хатың деген,
Қарттың сөзі кітапқа жақын деген,
Жер ортада өлмесін атың деген,
Ер ортада өлмесін қатының деген.

Жігіттің алған жары жақсы болса,
Иманыңнан басқадан жақын деген,
Жігіттің алған жары жаман болса,
Қаншық иттей тақымдар кәпір деген.
Ата-бабаң үлгісі
Қазылған қара жолмен тең,
Ағайының көп болса
Ұлуғ әскер қолмен тең.
Жігіттің алған жары жақсы болса,
Жұмақтағы хормен тең,
Егер де жаман болса
Мына маңдайға біткен сормен тең.
Уа, жігіттер,
Әйел алсаң қарап ал ақылдысын,
Ол сенің ақыреттік жақын кісің.
Келген мейманыңды

және туғаныңды

Бірдей тәрбиелеп,
Ол және ұмытпасын хақтың ісін.

ҚЫЗ СЫНЫ

Ерімнің бір тұрманы үзеңгісі,
Қыз он бесте келеді түзелгісі,
«Аяғын көр, асын іш» деген сөз бар,
«Шешесін көр, қызын» ал, сол белгісі.

* * *

Бұл дүниенің мысалы
Ұшып өткен құспен тең,
Өмірде көрген жақсылық
Ұйықтап өткен түспен тең,
Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақұлың,
Ләзім болған іспен тең.
Үлкеннен көрген зорлығың,
Жаманнан көрген қорлығың,
Ойлап тұрсаң, бозбала,
Дұшпаннан көрген күшпен тең.
Ағайының көп болса,
Бірлігі оның бек болса,
Жамандық жер кез келсе,
Бір-біріне сеп болса,
Бүтін тұрған бұзылмай
Отыз екі тіспен тең.
Айдынды жақсы аймен тең,
Жомарт жігіт баймен тең,

Шешен жігіт дүрмен тең,
Имансыз көңіл кірмен тең.
Ақылы жоқ надандар,
Іс бітірмес жамандар,
Жүз болса да бірмен тең.
Мектептен сабақ алсаңыз,
Алуа, шекер, балмен тең.
Саясы жоқ бәйтерек
Сазға біткен талмен тең,
Жаман туса балаңыз,
Бұғып өскен тазбен тең.
Қайғы ойлаған жігіттің
Кең дүниесі тармен тең,
Уайымшыл адамның
Алды тұйық жармен тең,
Жетесі жаман бозбала
Тоқсандағы шалмен тең.
Жақсының айтқан ақылы
Қазулы сара жолмен тең,
Жаманға айтқан ақылың
Ағып кеткен селмен тең.
Қас жаманның орны бар,
Кесек те болса көрмен тең.
Жомарттық қылған жігіттің
Ықыласын байқасаң,
Толқып соққан көлмен тең.
Жақындап келген кәрілік
Жайып қойған көрмен тең.
Жақсы қатын алсаңыз,
Жақсылығын білдірер,
Ерін жөнге көндірер,
Анық осы, бозбала,
Жұмақтан шыққан хормен тең.
Алғаның жаман жолықса,
Жамандығын білдірер,
Ер қадірін кетірер,
Оның өзі, бозбала,
Маңдайға біткен сормен тең.

* * *

Пұт болдым деп мақтанба,
Одан да ауыр батпан бар,
Би болдым деп мақтанба,
Асқар ала тауменен
Ар жағында аспан бар.
Басыма бақыт қонды деп
Кемімеспін енді деп,
Зауалды жалған дүниеге

Біле білсең таспандар.
Қарсы жүрген адамың
Басын исе достық қыл,
Жеңілсе дұшпан достық қыл,
Аяққа салып баспандар.

* * *

Қазаққа пайда мынау: малын бақсын,
Отқа жайып, суарып, бағып-қақсын,
Ұлда бір көз, жалшыда екі көз жоқ,
Соқыр кісі мал жайын қайдан тапсын.

Байлар малын бақса екен өзі жүріп,
Кедей де өлмес еді күнін көріп,
Өз малын өзі бақпай бос қаңғырар,
Бір кедейді жалдайды пайда көріп.

Жаман бай кімді ондырар өзі оңбаған,
Жанын қорттап, суыққа бір тоңбаған,
Ішпей, жемей, киместен кетеді өтіп,
Кей жаман мал бітсе де бақ қонбаған.

Күт деген бұрынғылар малдың астын,
Малдың астын күтпесең мандымассың,
Алдыңнан мал, үстіңнен үйің кетсе,
Кеуек қып жата алмассың қардың астын.

* * *

Ат сұлу, айғыр мықты жалыменен,
Батыр мықты, бай күшті малыменен,
Жеті жұртты билеген би болсаң да,
Әркімді алсын құдай табыменен.

Білімсізге не керек біл демесе,
Сыйлағаны сол болар тілдемесе.
Шақырусыз адамның қадірі жоқ,
Өзі кеп, біздің үйге жүр демесе.

Жаман болып не керек тірі болып,
Тірі жүрген көп жанның бірі болып,
Сары алтындай толқыған қайран нұрым
Бетімізге жабысты сірі болып.

* * *

Беліме жіп буындым белбеусізден,
Жігіттер, қатын алма көргенсізден,
Қатынды алар болсаң көргенсізден,
Ғазиз басың қор болар тергеусізден.

Біздің Шал деп қояды тоқал атты,
Тоқалменен болмассың махаббатты,
Қиғаштан ала көзбен қарағанда,
Ұрғаннан болады екен ол да қатты.

Жаз мініп, күз жайлаған боз інгенім,
Жануар, жауыр қылмай көп жүргенім,
Кеудең — ана, бөксең — қыз зайыбым-ай,
Сен кеткен соң не болды қайран күнім!..

* * *

Қызығын талай көрдің жиған малдың,
Ығы жылы келетін қалың талдың,
Түндік жаба шыққанда аңдып тұрып,
Жәукемдеуші ек тоқалың талай шалдың.

Есілді өрлей қалың тал шығатын,
Тілімді менің айтқан алшы, қатын,
Қырық темірдің қылауы қосылған жер,
Өзіңе анық сенсең, баршы, қатын.

Жігіт жатпас ел көшіп қонған күні,
Қой сойып ақ майына тойған күні,
Қызығы дүниенің осындаймен,
Өлген жақсы мұндайды қойған күні.

СҰРАУ — ЖАУАП

Шал ақын қартайған кезде жолаушылап келе жатып, ақын қызға ұшырасады. Сонда Шалдың айтқаны:

Біз алыстан келеміз тас артқандай,
Ауып, талып келеміз бос артқандай,
Жасың кіші болса да құлақ кәрі,
Кәрілікке дауа бар ма жасартқандай?

Қыздың жауабы:

Алыстан келемісің тас артқандай,
Ауып, талып келемісің бос артқандай,
Құлағың тыныш, төсегің қалың болса,
Одан басқа дауа жоқ жасартқандай.

* * *

Қатын шайпау болғаны — болмағаны,
Келін шайпау болғаны — оңбағаны.
Оған да ақ ұн менен сары май керек,
Қапталдап қалың сордың қоймағаны.

Тасқа неге қонайын тау тұрғанда,
Судан балық құтылмас ау тұрғанда,
Теңің тауып тереңге қолың серме
Он кісімен қонасың тым құрғанда.
Жігіттер, шамаң келсе, шалқып, толқы,
Алпыс тәнің дененде сау тұрғанда.

* * *

Келін жақсы болса —
Үйіңе көп кісі келеді.
Келін жаман болса —
Келген кісі кеткісі келеді.
Ас күй десең төккісі келеді,
Төкпей күй десең сөккісі келеді.

* * *

Үш-төрттен талап еттім асық жинап,
Жүгірдім жалаң аяқ жанды қинап,
Боктасып, көрінгенді бокпен атып,
Араға кіре алмадым кісі сыйлап.

Сегізде бала болып ойнап едім,
Тоғызда тайлы суға бойлап едім,
Он бес пен он алтының арасында,
Желкемнен аларын да ойлап едім.

Жиырмада құрып өттім жігіт салтын,
Ойламай еш нәрсенің алды-артын,
Бар болса елде сұлу менікі деп,
Болмапты еш нәрседен сонда парқым.

Отызда ор қояндай арыстадым,
Болса да қайдан дүбір қалыспадым,
Бүркіттей тасқа қонған талап етіп,
Алдында хан-қараның қарыштадым.

Қырық та бір жас екен, қырдан астым,
Көңілді тасып жүрген әрең бастым,
Жанасып жақсылармен әзіл айтып,
Арада сол секілді орындастым.

Елу де бір жас екен есептеулі,
Есептеп елдің жөнін білсек дейді,
Кешегі жиырма бес жас қайтып келіп,
Көңілім бұрынғыдай жүрсек дейді.

Алпыста ал бөрідей заман болар,
Қартайсаң ақылың да шабан болар,
Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Дауасыз бұл кәрілікке не амал болар.

Сексенде тұяғыңды серіппейсің,
Селт етіп еш нәрсеге елікпейсің,
Тоқсанда тотықсыған сен қорғасын,
Май құйып қорытқанмен бірікпейсің.

Келеді тоқсан тоғыз,
Тағы да жүз...
Ер бар ма жүзге келген,
Біз байғұстан күдеріңді ұз.

* * *

Қасыр-құсыр шайнайтын қайран тісім,
Тіс кеткен соң кетті ғой менің күшім,
Кесек-кесек турайды, өзі жейді,
Жаны ашиды деп сенген жақын кісім.

Кәрілік бізге келді кезіменен,
Келін жаман қарайды көзіменен,
Тұрып келіп қолымен ұрмаса да,
Ұрғандай-ақ болады сөзіменен.

* * *

Кәрілік — күлге аунаған қотыр бура,
Кешегі жақсы қайда сөзге тура,
Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң,
Көрпені қалың сал да майды тура.
Шайдың көркі қант пен май, бауырсақта,
Шай ішпей тұра алмаймыз ауырсақ та,
Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң,
Майлы етті ұсақ турап сарымсақта.
Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес.
Зарығып күндіз-түні сағынсақ та.
Жастардың біреуіндегі білгендейміз,
Қартайып әбден естен жаңылсақ та.
Жастардың қолайына жаға алмаймыз,
Айтқан серт. уәделен табылсақ та.
Тұсыңмен төрт құбыла боп ұрсаң-дағы
Кейінгіге жақпаймыз не қылсақ та.

* * *

Кемшілік бердің, алла, бір қуатқа,
Бойдағы тоқтау еттің шаһуатқа,
Қайтпайтын кеше жаудан арғымағым,
Түспейсің айдасам да кең суатқа.

Кең суат жаның сүйіп үйренген жер,
Туған ер көңіл сүйіп сүйрелген жер,
Басына талай жанның ерік қоймай,
Кіріптар боп инемен түйрелген жер.

Бір онсыз ғашықтық жоқ ер басында,
Керекті және қостым жолдасына,
Хауаны Адамменен жолдас қылып,
Кім қылды лайықтап ол басында.

Біріне күш, біріне көрік берді,
Көрікке құмар етіп ерік берді,
Атадан сол сияқты мирас қалды,
Аяймын күшім жетсе енді ненді.

Өкінем өткен іске жоқты қарап,
Отырам орны болса барға санап,
Әрине, еткен талап, ойлаған ой,
Тұрса екен лайықты іске жарап.

Тап деймін талап етіп жақыныма,
Қарамай тентек, қисық, мақұлыма,
Басыңа келген іске шүкірлік қыл,
Дүниенің кім жетеді ақырына.

Бұрынғы көп жүктерді артқан нарым,
Жүрмей тұр осы күнде шақырымға.

КӘРІЛІК

Ұлғайып қартаяды жастан адам,
Жас қартайса қалады астан адам,
Жеткенін кәріліктің ескермейді
Көңлі өсіп, мейманасы тасқан адам.

Кәрілік қартайғанда бастан келер,
Ағарып, басындағы шаптан келер,
Жасында қандай көркем болсаң-дағы,
Қыржиған қабақ, маңдай, қастан келер.

Кәрілік қартайғанда көзден келер,
Белгісі алжығанның сөзден келер,

Сыртылдап буындарың ебі кетіп,
Белгісі аяқ жақта тезден келер.

Қартайғанда мүкістеу болар құлақ,
Жас ағып, екі көзден тұрар жылап,
Нәрсені басқа көрген көре алмассың,
О не деп көргендерден білер сұрап.

Бір жаман кәрілікте түссе тісің,
Ауыздан опырайып кетер пішін.
Жасында оймақ ауыз сұлулардың
Өзгертіп бұл кәрілік алар түсін.

Болсаң да ханнан сұлу жаста бұрын.
Салатын көрген адам көздің қырын,
Қайран жас, қара шаш пен қалам қастың
Өзгертіп бұл кәрілік алар сұрын.

Белгісі кәріліктің кеудең толар,
Жөтел мен түрлі қақырық пайда болар,
Жасында қандай толық болсаң-дағы
Белгісі кәріліктің мүшең солар.

Белгісі кәріліктің кетер күшің,
Болмайды бастағыдай ешбір ісің,
Кәрілік дауасыз дерт ем қонбайтын,
Жылаймыз қартайдық деп соның үшін.

Қартайсаң, аяқ, тізең ауырады,
Жатудан жамбастарың жауырады,
Қадірің күннен-күнге кеми берер,
Жолатпай қосағың да дау ұрады.

Ауырар қартайғанда бұт пен белің,
Екі иық, кеуде, арқа барлық жерің.
Жатарсың салқын тисе төсегіңде
Қайталап ұстады деп ескі терім.

Таяққа қартайғанда асыларсың,
Төбеңнен тас ұрғандай басыларсың,
Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң,
Бұтыңды отқа қақтап қасынарсың.

Әркімнен кемдік көріп қағыларсың,
Қолыңнан түк келмейді, не қыларсың.
Көз болып, қой, бұзауға шамаң келсе,
Біреуге тамақ үшін жағынарсың.

Айтқанмен пайда бермес өткен күнің,
Күпілдеп шыға алмайды сөз бен үнің.

Күтетін жақын керек сол уақытта,
Ашылар қай-қайдағы болса мінің.

Тышыр етпей төсекте жатқаныңыз,
Елеусіз сөз болады айтқаныңыз.
Балаң жалқау, келінің шайпау болса,
Құриды сол уақытта қатқаныңыз.

* * *

Шалыңның екі көзі жайнап жатыр,
Кеудемде нәпсі шіркін қайнап жатыр,
Байлаулы арқаным жоқ, қазығым жоқ.
Қайтейін, кәрілік шіркін байлап жатыр.

* * *

Он бестегі жасым-ай,
Жарға ойнаған лақтай,
Жиырмадағы жасым-ай,
Көлге біткен құрақтай,
Отыздағы жасым-ай,
Таудан аққан бұлақтай.
Қырықтағы жасым-ай,
Қырымдағыға көз салған,
Байлаулы тұрған күр аттай.
Елудегі жасыңыз
Қайта көшкен ел екен.
Алпыстағы жасыңыз
Қоңыр салқын күн екен.
Жетпіс жасқа келгенде
Қараңғы тұман түн екен.
Сексен жасқа келгенде
Қазулы тұрған көр екен.
Тоқсан тұрған көр екен,
Өлімнен басқа жоқ екен!

* * *

Бір жаста, екі жаста бесіктемін,
Бес жаста тәңірі берген несіптемін,
Алты жаста қайыңның тозындаймын,
Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын,
Он жасымда сүт емген қозыдаймын,
Он бесте жарға ойнаған лақтаймын,
Бой түзеп жиырмада сылақтаймын,
Отызда ағып жатқан бұлақтаймын.
Қырқымда қынаптағы қылыштаймын,
Елуде әр жұмысты жұмыстаймын.

Алпыс жаста тай жеген бөрідеймін,
Жетпіс жаста илеген терідеймін,
Жетпістен сексен жасқа келген шақта
Артымнан кейін кеттім кері деймін.
Тоқсан жасқа келгенде көр болғаным,
Отқа салған мұнайып, бор болғаным.
Тоқтыға асылғанда әлім келмей,
Баланың баласына қор болғаным.

* * *

Елу — ердің жасы екен,
Алпыс — бір сұмдықтың басы екен,
Жетпіс келді төтелеп,
Көрілікті жетелеп,
Сексен келді бүйірден,
Қалдырып кетті үйірден,
Тоқсан, сен таман жастың зоры екенсің,
Сүйегің қартайған соң бор екенсің,
Тоқтының баласына әлің келмей,
Балаңның баласына қор екенсің.

* * *

Жиырма бас — кәмелетке келген жасым,
Қырықта қынсыз қылыш болған басым,
Елуде екі көзің елең етер,
Алпыста ақ сақалды шал боласың.

Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың,
Мойнынды жан-жағыңа бұра алмайсың.
Бәрі де көрінгеннің келін болып,
Шақырмаған үйлерге кіре алмайсың.

Сексенде селкілдеген шал боласың,
Қайда деп он бес қайран дал боласың,
Тоқсанда өлі де емес, тірі де емес,
Бәріне көрінгеннің таң боласың.

* * *

Дүния деген шолақ депті,
Жан кеудеге қонақ депті,
Ақырет деген бір киім
Алып қайтар сол-ақ депті.
Дүние деген осы,
Ешкімнің емес досы,
Болар еді досы,
Аумаса егер қосы.

Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп,
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой,
Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп.

* * *

Бақ-дәулет, мал бітерде ырыс қонар,
Ынтымағы ағайынның дұрыс болар,
Бала пайдакүнем болар,
Жалшы жауынгер болар,
Қыз қылықты болар,
Келін епті болар,
Көп көрініп жау қашыар,
Көмектеп қонақ аттандырар.
Адамы қырлы болар,
Малы түрлі болар,
Иті үреген келер,
Тіркеген малы жүреген келер.
Бақ, дәулет, мал көшерде ырыс қашар,
Біреуі біреуіне пәле жасар.
Бала пайдасыз болар,
Жалшы жалқау болар,
Қыз қылықсыз болар,
Келін керенау болар,
Қатыны салақ болар,
Ат мінсе жалақ болар,
Адамы қырсыз болар,
Малы түрсіз болар,
Иті үрмес,
Тіркеген малы жүрмес.

* * *

Байлауы жоқ шешеннен
Үндемеген есті артық,
Бәйге алмаған жүйріктен
Белі жуан бесті артық.

* * *

Санай берсең жетімді жетпіс болар,
Бірақ та арманда шын үш жетім бар:
Бірінші — ат жетім өрен жүйрік шабылмаған,
Екінші — құс жетім саятшысы табылмаған,
Үшіншісі — болады екен әйел жетім
Өзінің теңін тауып қосылмаған.

* * *

Жігіттер, жаман сөзді кәсіп етпе,
Құрбыңды өзің теңді басып өтпе.
Басыңа бір уақытта жұмыс түссе,
Дұшпан түгіл досың да қашар шетке.

Жігіттер, мал мен басым көп деменіз,
Киім бүтін, тамағым тоқ деменіз,
Дәуіттің отыз ұлын бір күнде алған,
Біздерге жала-қаза жоқ деменіз.

Жігіттер, жалған дүние бізден қалар,
Бір күні ажал келіп жаныңды алар,
Жан шығып, дүниеден көшкеннен соң,
Мал-мүлкің, қатын-балаң бәрі қалар.

* * *

Өлімнен құтылмассың қашсаң-дағы,
Атадан арыстан туып ассаң-дағы,
Алладан шыныменен жарлық келсе,
Жұлдыз да жерге түсер аспандағы.

Жігіттер, ғибадат қыл маған нансаң,
Намаз оқы алланы ойыңа алсаң,
Қырық жыл қашқан ажалдан Қорқыт та өлген,
Түбінде сөз сенікі өлмей қалсаң.

Кәрі өлсе соққан дауыл тынғандай-ақ,
Жас өлсе бәйтерегің сынғандай-ақ,
Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел,
Ажал деген көзді ашып-жұмғандай-ақ.

* * *

Бәйгеден келе бермес малдың бәрі,
Қатарға ене бермес жанның бәрі,
Кешегі жиырма бестің дер шағында
Келісіп тұрушы еді сәннің бәрі.

Асу-асу жерлерді арыстадым,
Қайда дүбір бар болса қалыспадым,
Кешегі қас батырлар, қайран жақсы
Алдында хан, қараның қарыштадым.

Бұл күнде көңлім ауыр қорғасыннан,
Өткіздім жігіттікті мен басымнан.
Сауырдан су төгілмес боз жорға едім,
Тарлан тартса танбайтын жорғасынан.
Өткен еске түскенде құлазымын,
Ақ киіктей айрылған ордасынан.

ЖАНАҚ АҚЫН

(1770—1856)

Жанақ Сағындықұлы қазіргі Семей және Қарағанды облыстарының шегінде, Абралы өңірінде туып өскен. Өлеңді қобызбен айтқан, импровизацияның шебері Жанақ бүкіл өмірін өнер сапарында ел аралаумен өткерді және өз заманындағы ең атақты ақындардың бірі ретінде бүкіл қазақ даласына танылды. Жанақ Түбекпен, Орынбаймен және басқа да көптеген ақындармен айтысқан. Ақын сонымен қатар батырлар жырын, әсіресе, ескі ғашықтық дастандарын сақтап, дамытушы ірі эпик болды. «Қозы-Көрпеш — Баян сұлу» жырының ең таңдаулы нұсқасы Жанақ есімімен байланысты.

РҮСТЕМ ТӨРЕГЕ АЙТҚАН СӨЗ

Ал, қолыма тидің бе, қарағайым,
Қарағайсыз керекке жарамаймын.
Жел желісті, желмаям, саған мініп,
Бұл үш жүздің баласын аралайын.

Қарағайым қолыма тигеннен соң,
Ажарына ешкімнің қарамаймын.
Беретін ақ бас құндыз, ақ жамбым жоқ,
Өлеңіммен төрені паралайын.

Ат — биеден туады, алып — анадан,
Ел — ағадан азады, тон — жағадан.
Өлексе өлекшіннің аңдығаны
Арлан бөрі соғады тау сағадан.
Сергелдең сейіл, серуен кезеңінде,
Ер аттан мұқалады, ат — тағадан.
Балапан ұядағы ұшқанды алар,
Қатын ерден үлгі алар, іні — ағадан.
Бір ойға онға бөлінген, оны — жүзге,
Сасқанда ақыл шықпас кембағалдан.

Хан оңбас қарашасын қарақтаған,
Нар үріксе жүгі ауар қарқарадан.
Тұлпар ақау болады аяғынан,
Ақсаса оңалмайды би парадан.
Рүстем атағыңды естіген соң,
Әдейі іздеп келіп ем Қарқарадан.

Заман өтіп барады қилы-қилы,
Қазақ болды бұл күнде елдің сұмы.
Астында тақ, аузында әмірі жоқ,
Саба құрсақ жем қылды сарттың ұлы.
Ат пен түйе тарту ап келгендерге,
Мендей емес, Рүстем, түсің жылы.

Рүстем, сен асылдан қалған қиық,
Сол себептен қазаққа жүрсің сиып.
Барар жерің, бар ма еді, мен көрмеген,
Артың ашық болғанмен, алдың тұйық.

Байқамасаң, бұл дүние теңіз болды,
Өткелі жоқ, түбі жоқ, бір тұңғыық...
Беру үшін келгем жоқ, алу үшін
Ат мініп қайтайын деп, шапан киіп.

Біреу айтты Рүстем қастайды деп,
Жасқанбаған бетінді жасқайды деп.
Барсаң аман қайтпассың, тоқта деді,
Ашуланса басыңды ап тастайды деп.

Кейбіреу, Жанак, тілің ащы деді,
Бетің қайтпай араның тасты деді,
Ащы тілмен төрені сұғып алып,
Алғызып-ақ қайтарсың басты деді.

Мен тоқтамай келіп ем барамын деп,
Озып жүрген өлеңге дарамын деп.
Тілім ащы болғанымен, заһары жоқ,
Жылан емес, әншейін арамын деп.

Бас алуға отырсаң, кісі таппай,
Бір басылсын төренің араны деп.
Атаң мінген айрылған алтын тақтан,
Толар болса, суалған қараны деп.

Ақын осыны айтқанда Рүстемге Балқаш жағасында тұра-
тын бір балықшы балық және бір аңшы түлкі алып келіпті.
Соны көріп Жанак былай дейді:

Жазықсызға тартқыздың жазаны да,
Былықтырып былғадың тазаны да.
Адал тамақ өтпейді тамағыңнан,
Ұрлық етін салмасаң қазаныңа.
Аттандырған ұрың мал әкелмесе,
Әкесі өлген ұқсайсың азалыға.
Тышқанына аңшының жарналас боп,
Балықшының ортақ боп сазанына.
Ұрлап келген жылқыны мәзетіндей,
Кісінеттің тұсыңнан азаныңа.

Қолы жеткен атаңның ұсынғанға,
Бір бел еді белгілі мұсылманға.
Жауға жарақ болғанда, дауға — дарақ,
Ақыл тауып беретін қысылғанда.

Аруағын атаңның боққа былғап,
Төмен болдың тұрғылас тұсыңнан да.
Ошақ басын, от басын аңдимын деп,
Бастан бақыт, айрылдың құсыңнан да,—

дегенде, Рүстем:— Таста домбыранды,— деп қылышын кө-
теріп алыпты. Сонда Жанак:

Тастар болсам, басында бастамаймын,
Жон терімді тілсең де таспадайын.
Бас кеспек болса-дағы, тіл кеспек жоқ,
Мен, сірә, домбырамды тастамаймын.

Береке көктен деген, жылдан жылыс,
Ер ұл туса болады елге тыныс.
Сөйткен ер ұл сен болсаң, тумай-ақ шөк,
Сен туған соң елімнен шайқалды ырыс.
Тұқымы азып төренің тұқыл болып,
Болат ағып бұл күнде болды мырыш.
Шабар болсаң, датымды айтқызып шап,
Дат айтқызбай шапқан жоқ атаң қылыш.
Арғы тегің Қанішер Абылайдан
Үш жүздің баласына қанат жайған.
Абылай да сенше қан ішкен емес,
Жаудың қанын ішетін ашып майдан.
Алғалы отырғаның кімнің басы?
Сен Абылай боласың айтшы қайдан?
Қара орын, айрылған алтын тақтан,
Адамша ішіп, аңша өскен сен бір хайуан.

Қанжарыңды көтеріп қоразданып,
Өлтіретін кісідей мені сойып,
Мені өлтірсең, ойлашы, не боласың,
Тұман болар басыңнан күнің ауып.
Арғынның бергі шеті Жетісуда,
Есіл, Нұра ар жағы Еділ, Жайық.
Ботаканды Абылай өлтірем деп,
Заманы бола жаздаған алмағайып.
Сол себепті сен тұрмақ атаңның да
Көкшетаудан табаны кеткен тайып.

Ұрлап тартып қазақтың алдың малын,
Хан емессің, қарадан алдың алым.
Лұқпандай әкімді жерге көмген,
Сен секілді бір кезде патша залым.
Мені бірақ сен жерге көме алмайсың,

Торғайға да мен түгіл келмейді әлі.
Дақ салмай кетеді деме, сірә, тегін,
Дар көрігім түледі шалқып жалын.
Қабың қайдан жаралды, сабың қайдан,
Ол арасы Жанаққа еді мәлім.

Ауруды қуантпас алтын төсек,
Елді жеген бір бермей кетпейді есеп.
Жел соқпаса, қозғалмас шөптің басы,
Сен турада жабысқан шешеңе өсек...

Шынар құлап түбінде қалды шірік.
Ел ұйтқысы бұзылды мәйегі іріп.
Ел тентегін тыятын төреміз сен
Өз қолыңнан ұрыға бердің құрық.
Бұл мінезді қарызға алдың кімнен?
Өз теңінде жоқ еді мұндай ғұрып...
Ішің біліп жайдан-жай жүрмеймісің,
Үй күшіктей отыңның басында үріп,
Аш қасқырдай нашарды жейсің жығып,
Сырт жау келсе, кетесің шиге бұғып...

Ал, тақсыр, ақылға кел, ашуың бас,
Хан қайраң дегендейін, қарашы тас.
«Хан артынан жұдырық» дегендейін,
Бақыты зорға болады әркім-ақ қас.
Кессе де кемімейтін кенім сенсің,
Жаяуларға ат болған, аштарға — ас.
Алуыңа тұра ма менің басым,
Бақ күндес жауың емес мен тайталас.
Мен қолыңнан келемін не қылсаң да;
Кессең — бас, тақсыр төрем, кешсең — қалас.
Қиянатсыз кеуде бас сақтай алар,
Қиянатшыл кеудеден кесілер бас.

Бұл неше жыл түнеген хан ордасы.
Ер өлгенмен жоғалмас ел ортасы.
Баласына үш жүздің ұйтқы болып,
Топ бас қосқан төрінде ел ағасы.
Аруақ деп аттаған бос шықпаған,
Абылайдың алтынды босағасы.
Қары қалың қайырсыз бел болдың ба,
Асқар тауым айдынды ел панасы.

Үй жығылып қазақтан, тікті күрке,
Күркеден де айрылар бірте-бірте.
Сүлік, сона аралап сөлін сорып,
Жайды уын, кісінің қанын бүрке.
Өзінің көлеңкесін құбыжық деп,

Көк жантаық қоян болды үрке-үрке.
Сиырдайын шиырлап шыр айнала,
Бірін-бірі мүйіздеп түрте-түрте.

Хан түңілді бұл күнде халықтан да,
Ханнан мүлде халық та жалыққан ба?!
Халық — дария, хан — балық емес пе еді?
Судан шықса жан кетер балықтан да,
Ат шалдырар қалмады айтарлық жер,
Алыс жүріп келгенде, талыққанда.
Ит кемірсе тоймайтын бір қу асық.
Қайырым-мейірім жоқ зарыққанда.
Кедей кер, кесел мінді көралымды,
Дуа кетті қасер мен ғарыптан да.
Ордан орғып түсетін өрен тұлпар,
Аттай алмай арып жүр арықтан да.
Шерімді шертіп әдейі сөйлейін деп,
Әдейі іздеп келіп ем, барып ханға.
Кімге ауыр, кімге жеңіл, айтшы, төрем,
Ел ұйқысын, ер күшін сарыққанда.

Ханзадам, қасиетті асыл тектім,
Досқа қорған болғанда, жауыңа өктем.
Қатам болса, алдыңда кешір, тақсыр,
Арылдым, арманымды айттым, төктім.

Атаң Абылай қазақтың кегін алған,
Туын жығып, жауының шебін алған.
Азуын айға басқан сан менменнің
Үрей-құтын ұшырып ебін алған.
«Түрікпеннің түбінен малын алып,
Арыстанның аузынан жемін алған».
Жаудан қорғап, мал менен басын билеп,
Қазақтың сары алтынын тегін алған.

Ханзадам, енді кімді бу қыласың,
Көлсіз жерде жая алмас қу құлашың.
Дегендердің тілеуі қабыл болды,
«Хан тағы төңкеріліп, ту құласын...»

Кеш, алдияр, мінеки, болса қатам,
Деп келім ем ордаңның дәмін татам,
Ер көңілді, ерке өскен Жанақ едім,
Айтып едім айтқан соң өзің қатаң.
«Тас түскен жеріне ауыр» дегендейін,
Түскен жерім төрем сен, саған батам.
Әдейілеп алдына келгенінде,
Ердің құны болса да кешкен атаң.
Жолың болып атаңның бағын берсің!
Тәңір алдында мұстажап берген батам.

Қай түкпірін табамын кең ойыңның,
Бақайынан келем бе зор бойыңның.
Ал, алдияр, енді айтар сөзім қысқа,
Мүжісең да басымын өз қойыңның,—

дегенде, Рүстем:— Жанағым, айтқаныңның бәрі рас, алам деп
келдім дедің ғой, сұра,— депті:

Ау, тақсыр, сияр қандай, симас қандай,
Аран ашып нәжісін тыймас қандай?
Біріншіден, соны бер, маған берсең,
Ең жақын адамыңа қимас қандай?

Екіншіден, соны бер маған берсең,
Беретұғын кісіңе сыйласқандай.

Үшіншісін бересің, біліп өзің,
Мен Жанақ бұраң ағаш, сенсің тезім.
Кім берді десе, Рүстем беріп ед деп,
Жоғалтпай жүрерліктей сақтап көзің.

Ол дағы олжаланбай қайтса басым,
Көресісін көреді қалған жасым.
Тоғыз алып қайтыпты деген атақ,
Өзің қосып жатарсың қосымшасын,—

дегенде, Рүстем:— Жақын адамға кимайтұғыным еді,— деп
үстіне жанат ішік жауыпты. Сонда Жанақ:

Жанат ішік жауыпсың иығыма,
Құн жетпейтін бармақтай қиығына.
Сені киіп көргенде күлкі келді,
Өзге түгіл, өзімнің миығыма.

Ішік жанат болғанда, сеңсең тымақ,
Бәрекелді, көн етік, тұрсың ұнап!
«Ішік — анау, етік пен тымақ — анау»,
Деп мазақ қып күледі-ау біреу сынап.
Мата көйлек кір-кір боп, жыртық пешпет,
Жамаулы шалбардағы түр кес-кестеп.
Сендерді жасырам деп қиын болды-ау,
Бір үйге барғанымда белім шешпек.
Апарып қоямын ба үйге тығып,
Бар киімім үстімдегі ішікке өш деп!—

дегенде, бар киімді жаңадан беріп және де «сыйласқандай
кісіме беретінім» деп бір көк ала ат әкеліп ұсынғанда Жа-
нақтың айтқаны:

Көкала ат, ат екенсің ерге лайық,
Жаяң — жасыл жайлау ғой, төсің — қайық.
Аяғыңда ақау жоқ, арқаңда — дақ,
Аяғың тас ілмейтін мұзға тайып.
Ескек желіс, емен бел, өзі екпінді,
Омырауың арасы «Еділ — Жайық».
Әлі де болса құлынды ат қылады,
Шар тартып қалғанымен жасы ұлғайып,
Бірақ сенің сәніңді келтіре алмай,
Сенде емес, болады ғой менде айып.

Ерім — анау, тоқымым қырық құрақ,
Сұрынды кетіреді-ау, сенің бірақ.
Сұм ерге сұлу денең үйлесе алмай,
Жабығып тұрасың-ау, қайран пырақ.
Төреден де сұрауым асып кетті.
Лайық ерді аламын кімнен сұрап?!

Көкала ат көрінгеннің көзін бұзып,
Кімнің аты демей ме біреу тұрып.
Сонда сенің сұрынды кетіреді-ау,
Сұм ер-тоқым қайтейін қалғыр құрып.
Бір үйге барып түсе қалғанымда,
Ер-тоқымды жүрем бе алып кіріп?!

Сонда төре бежін ер әкеліп ерттетіп беріпті, көзімдей көріп
жүр деп бір кісе қоса беріпті. Жанақтың сонда айтқаны:

Төренің көз жіберсем кісесіне,
Ер ұлдың лайықты мүшесіне.
Рүстемнің болмаса жомарттығы,
Оңайлықпен сен қолға түссесің бе?!
Сені алған Жанақ тағы иман таппас,
Күніне алып жүрмесе үш есіне.

Кемітерлік міні жоқ, кісең кісе-ақ,
Не қылса да бір шебер соққаны хақ.
Тұрманы сонда түгел болар еді,
Өзіне сай қын менен болса пышақ.
«Қынсыз кісе асынба» дегендейін,
Жарақсыз жауға шапқан батырға ұқсап,—

дегенде күмістен қын мен пышақ әкеліп беріпті. «Енді сұрай-
тының бар ма?»— дегенде Жанақ:

Мен үйімнен жасымда безіп едім,
Кедейлікпен үш жүзді кезіп едім.
Аз бергенді асырмай, төмендетпей,

Вермегенді сөзбенен езіп едім.
Көп бергенді қопсытып көтермелеп,
Кім де болса сырт емес — көзіне едім.
Не өліп, не көп алып қайтуымды,
Үйімнен шыққанымда-ақ сезіп едім.

Жасымда кедейліктен жедім таяқ,
Жалаң бас, жамау дамбал, жалаң аяқ.
Кедейлік қыршаңқы аттай топтан қуып,
Үйірге қосыла алмай жүрдім саяқ.
Қыр соңыма түсіп ап сұм кедейлік,
Найзасын жетер-жетпес жүрді таяп.
Ол арнаулы Жамақтың сыбағасы,
Тоғызымды береді айтқызбай-ақ.
Өлеңменен құтылдым өріс алып,
Есіркеп босатқан жоқ ол мені аяп.

Тоғыз басы атақты жамбы болар,
Жамбыға құндыз қосса сәнді болар.
Жансыздан төрт немесе бесеу болар,
Қазақ жолы қалғаны жанды болар.

Жандының басы сонда түйе болар,
Жанында тұтам емшек бие болар.
Жалаңаштық түйеге жарасымсыз,
Үстіне кілем жапса жүйе болар.
Шапан жапса және де торқа болар,
Торқа шапан тоғызға орта болар.
Ең аяғы болса да тай-тайынша,
Қонақасы, күндікке сорпа болар.

Алса жеңіл, салса ауыр демейтін нар,
Ақылың кең алдияр, ашуың тар.
Саны бар, сапасы жоқ боп жүрмесін,
Тоғыздың да толымды тоғызы бар.

Көлеңкең зор болғанда, қолтығың кең,
От болады аузыңнан шығарсаң дем.
Айтып-айтып немене, бәрі бір бәс.
Айтқызатын сіз емес, басқаға жөн,—

дегенде айтқан тоғызын беріп: «Енді сұрайтының бар ма?»—
дегенде Жанақтың айтқаны:

Енді өлеңді айтамын ханымыма,
Ханым дағы жарайды алымыма.
Хан менен ханымымның жөні басқа,
Ханымды да балайым хан ұлына.

Сен миуалы ағашсың көкке бейім,
Аузымды ашсам миуаңнан тоя жеймін.
Тұлғасына ханымның көз тойғандай,
«Түсі игіден түңілме» дегендейін.

Хан ұлы, ханымымыз ханның қызы,
Ханымды қасиеттеу халық ізі.
«Ердің көркі әйелмен» дегендейін,
Хан — ас дәмі болғанда, ханым — тұзы.

Ханымның мұнан артық қандайы бар,
Лебі — шәрбат, бал тамған тандайы бар.
Тілім жетпей қалмасам, сұрай алмай,
Жомарттыққа жаралған маңдайы бар.

Бір нақ сүйер бар еді алған сүйіп,
Қалың малын әркімнен берген жиып.
«Сұлу сұлу емес,— деп,— сүйген сұлу»,
Өз көзіме көрінед бір кермиық.
Ол кір көйлек киіп жүр амалсыздан,
Мен барам жанат пенен бұлғын киіп;
Өзіңді ойлап, алмапсың мені есіңе,
Деп жүрсе, ұялам ғой бетім күйіп.

Адамның жан жолдасы — ол сүйген жар,
Ханымсыз айтшы, тақсыр, не сәнің бар?
Сол секілді сәнім жоқ, онсыз менің
Әркімнің өзіне сай тұғыры бар,—

дегенде, ханымы Жанақтың әйеліне түгел асылдан киім беріп-
ті. «Енді сұрағаның бар ма?»— дегенде Жанақтың айтқаны:

Қасымдағы жолдасым қара шалым,
Қара шалдың қылығы маған мәлім.
Ол ілігін артады, тақсыр маған,
Мен өлеңмен әркімнен алсам алым.

Қара шалда жоқ еді жал менен қоң,
Деп қуанып отыр ғой «сапарым оң».
«Олжа сал» деп қыңқылдап мазаны алар.
А, тақсыр, сіздің үйден шыққаннан соң.

Қыңқылдаса кетпей ме мұнан маза,
Жолдастығын сөйлесе түбін қаза.
Бұған қиып беретін түк бермедің,
Бергеніңнің бәрі асыл, бәрі таза.

Жанақ бере білмеді, ала білді,
Құдай ал деп берген соң шебер тілді.

Сонда дағы түскем жоқ ел алдына,
Әркімнен-ақ бұл Жанақ үзіп-жұлды.
Жақсы десін, мейлі, жаман десін,
Жанақты бұл үш жүздің ұлы білді,
Хан, қара мен сыйлады би, төресі,
Болмаса сыйлар ма еді сөзім бұлды?

Қара шалым, жан едің тілің тәйткі
Ол да олжа, аман барсаң, үйге қайтып.
Енді менен дәметпе қара шалым,
Арызыңды жеткіздім төреге айтып.
Азына риза, көбіне қанағат деп,
Енді бекер тұрмайық сөзді ұзайтып.

«Енді не сұрайсың?» — дегенде Жанақтың айтқаны:

Жанақ та ұялмастан сұрай берді,
Алу үшін аз сөзді құдай берді.
Белге — кісе, басына тымақ беріп,
Үстіне — ішік, астына пырақ берді.
Он жыл айтып, бір дүзде алмайтынын,
Үйіп-төгіп барлығын бір-ақ берді.

Ала берді ұялмай, бере берді.
Бере білсе, кім берді? Төре берді.
Алған сайын ашылып араным да,
Үсті-үстіне өлең де өре берді.

Қолға түспес асылды берді қиып,
Астымды қабаттады, үстімді үйіп.
Алғанымды жүрермін қайта құсып,
Төренің қытығына алсам тиіп.
Бір ұрты май болғанда, бір ұрты қан,
Екі мінез адам ғой түрі суық.
Ықыласыммен иллаһи бата бердім,
Дәрежең өз тұсыңнан болсын биік!

Ызғары мен бірдей ғой күншуағы,
Беті қайтпай ерке өскен сынбай сағы.
Аруақ жар боп, әулие жәрдем болса,
Күн санап аса берсін дәулет, бағы.
Мерейі үстем болғай да жүзі жарқын,
Ол дүние, бұл дүниеде екі жағы.
Қаралыққа тәңірім тыю салып,
Иллаһи тартсын төрем істің ағы.
Мен түгіл қыдыр бата берсе дағы,
Абылайдың астыңа тимес тағы,—

дегенде, Рүстем:— Қорғанба, тағы да сұра,— депті, сонда Жа-
нақтың төренің Аққұмай деген тазысын сұрағаны:

Он бесімнен, Рүстем, айттым өлең,
Жан жабығып, бұл күнде тозды денем.
Жас күндегі балалық өз алдына,
Қартайғанда бір бала болад деген.

Қыран ем ойдан ұшқан құздағы аңға,
Іркілмей өлең айттым қара, ханға.
Өлмей тірі кім қалды, ойла, төрем,
Бұл опасыз дүниеге келген жанда.
Мен түгіл, жыр тенізі Бұқар да өткен,
Өлмек үшін туғанбыз, оны да аңда.
Қалауым көзге түсер көрнекті емес,
Деп жүрме, Жанақ, шіркін алжыған ба?!
Солтабай да берген жоқ, тақсыр, сіздей,
«Қозы Көрпеш — Баянды» айтқызғанда.

Тұлпар едім мұқалды құрыш тұяқ,
Сұңқар едім бір күнде болат қияқ.
Көзге түсер қалауым көрнекті емес,
Бермей қалсаң, саған да, маған да ұят.

Мұңласатын таусылды тұтас тұрғым,
Әзілдесер таусылды тату құрбым.
Жан жабығып, тән тозып, қартаярда,
Үйлеспей басында жүр көңіл қырдың.

Және дағы азайды кірер үйім,
Үйі өртенгір кәрілік тиді қиын.
Арманым жоқ, аз емес көпті көрдім,
Қазақтың құрметі мен көрдім сыйын.
Моласындай бақсының тұрған оқшау,
Бара алмаймын бас қосқан болса жиын.
Өз көзіме өрескел көрінеді
Жас күнімде жарасқан сәнді киім.

Бар қызықты кәрілік алды тонап.
Бет ауызды шиырлап салды жолақ.
Ошарылып келді де жатып алды,
Күндіз болса түстеніп, түнде — қонақ.

Тіл икемі тісті алып, көздің — нұрын.
Ебі кетіп еріннің болдым олақ.
Жан кеудеде тұрғанда, әсіресе,
Бір ермек керек екен қартайғанда-ақ.

Аңға шықсаң, алғашқы жауғанда қар,
Алқызылдың алыстан айбары бар.
Кәріліктің арнаулы сыбағасы,
Онан артық дәл бізге не қызық бар.

Шұбатылып қиынға тартса түлкі,
Астында болса сонда жылпың жылқы.
Бір бет мүлде кетпей ме қып-қызыл боп,
Қатын-бала ұмыт боп, жиған мүлкі.

Әне салып аузын, міне салып,
Дөңгелетіп түлкіні жүрсе шалып.
Тоқалыңа желігіп қоразданып,
Кешке жақын үйіңе келсең алып, —

дегенде, итін беріп аттандырып жатып: — Жанағым, еліңе не деп барасың? — депті. Сонда Жанақ айтады:

Ау, тақсыр, елге барсам, шынымды айтам,
Көз көріп, ой жорыған сынымды айтам.
Жетіскен, жеткенінді айта келіп,
Балтамен шабатұғын мініңді айтам...
Қыс болса, қадірі өтер өткен күздің,
Атаңа беріп еді қазақ тізгін.
Ханнан қайыр, қарадан шайыр кетті,
Қазақтан бір жолата күдер үздім.

Бұл күнде хан мен қара тең болған кез,
Бағалы бағасыздан кем болған кез.
Ғаламат аспандағы жерге түсіп,
Ғажайып түсте болған өң болған көз.
Қайғы — теңіз, көз жасы — сел болған кез,
Сөз байлаусыз, оғы да жез болған кез.
Шалқыған шалқар көлің тандыр болып,
Шалшық су, тепсеңі жоқ көл болған кез.
Асқар тауды бұлт басып, мұнар алып,
Теріскей тебіні жоқ бел болған кез.
Ханнан қайрат, байынан қайыр кетіп,
Гелмірген теңдігі жоқ ел болған кез.
Қайғың — азық, ермегің — шер болған кез,
Елмен араз, татуың бір болған кез.
Шеп бұзып, ту құлатқан батыр құрып,
Тебінгі сауған ұры ер болған кез.

Хан — қақпа, халық — қазына, батыр — қорған
Молда — сүлік әуелден елді сорған.
Шешен — шеңбер болғанда, би — таразы,
Ән — сәнің, күйің — көркің, ақын — жорғаң...

Жуан қамшы той бастар көсем болды,
Елірмелі екі есті шешен болды.
Би кетті малдылардың айтағында,
Пәленді мұқатып бер десең болды.

Ақындікі сандырақ сарын болды,
Күйшінікі көмескі зарың болды.
Ән сәнінен айрылып, күй көркінен,
Ішкенің бойға жұқпай зәрің болды.

Сондықтан мақтауыма сыймайсың да,
Өтірік айтып мақта деп қинайсың ба?!
Әруақ қонып, жын түнеген орын ед деп,
Жамандауға тағы да қимайсың да.

Алдында күткен күннің түсі суық,
Бізді соған барады өмір қуып.
Көріспесек ал, төрем, хош-аман бол,
Көрісем деген үміттен қауіп жуық.

* * *

Шұбарым, арғымағым, кермаралым,
Өз заңымша бөлкендік¹ жандаралым.
Бала күннен бас болған мың сан қолға
Баласы Солтекемнің ер Барағым.
Жасың бар жиырмада, жылың сиыр,
Жайлайды бек, сұлтаның о бір қиыр.
Жас күніңнен талпынып талап қылып
Тайлағыңда атанмен болдың үйір.

* * *

Жанын берген Жанақтың Шұбарын жер;
Мына адам бұ Шұбарды менікі дер.
Жақсы атыңды жалғанға сатқан жанды
Бір құдай өзің біліп жазасын бер.

* * *

Мен едім Айдаболға келген Жанақ,
Болатын жетім қозы алмас сағақ.
Қырағың қыран болса, мен бірімін,
Қиядан аққу ілген мұзды балақ.

Ала қанат қыранмын аңды қоймас,
Саянды шалып, мыңды алса, жемге тоймас.
Ала қанат сол қыран қалықтап жүр,
Тұйғын, аққу көл кезіп болмай сайлас.

¹ Полковник.

Ән шырқап ақын Жанақ, зерлер күймен,
Лашындай шарықтаған көкте шүйген.

Көк торғындай құлпырып Ләйлім сұлу
Сымға тартқан күмістей шыққан үйден.

* * *

Тоқты менен ешкінің қаны бірдей,
Жақсы менен жаманның жаны бірдей.
Төренің бұл соққаны, аңғал ақын,
Бос лепіріп сөйлейсің мұны білмей.

Қонаққа мал соям ба сараң болсам,
Құдай Жанақ қыла ма жаман болсам.
Сәтбай деген бір бай бар, әне сараң,
Не жегенің, білер ем соған қонсаң.

Кеңірдектеп кекиіп отырмас па ең,
«Ешкі еті» деп қомсынбай майға тойсаң
Өз етім өзіме олжа, жемей-ақ қой,
Өңешіңнен еті өтпес ешкі сойсам.

* * *

Баласы Сәнияздың атың Қамбар,
Сәуірдің бұлтындай мінезің бар.
Күйлесем де домбырам күйге келмейд,
Азырақ жүрегімнің қорыққаны бар.

Баласы Сәнияздың атың Қамбар,
Сәуірдің бұлтындай мінезің бар.
Кедей ақын сыйларын менсінбейтін
Тәкаппар ғып жаратты сені жаппар.

Атың төре дегенмен асылың кем,
Жарлы байға әрқашан болмай ма жем.
Төре деген атақты демесеңіз
Сипатыма қарасаң қай жерім кем.

«Сый — сыйға, сыра — балға» деген сөз бар.
Қисайып болмайсың ғой сен тәкаппар.
Қолым қысқа болғанмен, көңілім ақ,
Отырған мына бізді халық сынар.

Қадірлейді жұрт аруақ аты үшін,
Әйтпесе құдай сүйер қай мінез бар.
Бүгін төре болғанмен, ертең «мә, сен»
Халайық неде болса бір сыналар.

ЕСЕТ БИ

(XIX ҒАСЫР)

Есет XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазіргі Гурьев облысының Қызылқоға ауданында туып-өскен. Сөзге шешен би, топ бастаған батыр ретінде бүкіл Жайық өңіріне танылады, ел ішінде үлкен құрметке жетеді. Ескі ел өңгімелері, көне жыраулар мұрасының білгірі Есет өзінің жақын туысы Мұрат ақынның алғашқы ұстазы болған.

* * *

Тауға біткен қайыңның
Солқылдар басы жел өтсе
Тоғайға біткен жоңышқа
Солғын тартар күн өтсе.
Ерні салпы ер аты
Семірмес қайта ер өтсе.
Еңкейіңкі тартады
Ер қолынан мал кетсе.
Арбадан үркіп жаман ат
Ер салдырмас жал бітсе
Қайыры болмас ғаріпк.
Асылсызға мал бітсе.
Қасына қоңсы қондырмас
Қас жаманға әл бітсе.
Тәңірден тілеп алған ұлдары
Тіл қайтарады ер жетсе.
Хан бұрылып қараған,
Би бұрылып сұраған,
Ажары болмас арудың
Екі он бестен жасы өтсе
Сылдырап белін шешінген
Назданып аяқ көсілген,
Алғаныңа, жандарым,
Қадірің кетер күн болар
Ер қартайып жас жетсе.

* * *

Мен, мен едім, мен едім,
Қатарға салсаң қайыспас
Қас қара нар мен едім,
Шабуыл салса шаршамас
Шыны тұлпар мен едім.
Су шашырап, жел тимес,
Аударылмас қара кеме едім.
Қасарысып келгенде,

Қап түбіне сыймаған
Қара болат мен едім.
Қияннай ұшқан қу ілген
Анық сұңқар мен едім.
Тегеурінім теріс біткен,
Тепсем жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім.

* * *

Қартайдым да қор болдым,
Күн сенікі, жастарым!
Көрілікке жеткізсе,
Талайды көрер бастарың.
Заманымда өзімнің
Еңсеріскен ер көрдім.
Белсеніскен бел көрдім.
Жасанысқан жау көрдім,
Тізелескен дау көрдім.
Үрікпедім, саспадым,
Бір өтірік болмасын,
Табаным тайып қашпадым.
Түгел ердің жолдасы —
Тілектес болған дос-жарым.
Сол дәулеттің тұсында
Самарқандай сапырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Аспадым да таспадым.
Қанды көйлек жолдасты
Сары алтындай сақтадым.
Менің көрген затым бұл,
Төкпей-шашпай қолданып,
Ортаңа сүйреп тастадым.

АБЫЛ АҚЫН

(1777—1864)

Абыл Өтембетұлы Маңғыстауда туып-өскен. Суырыпсалма ақындығымен бүкіл Атырау аймағына танылады. Жыр сапарымен Хиуа хандығындағы қарақалпақ, түркімен ауылдарын да көп аралайды. Абыл «Ноғайлының қырық батыры» жырын сақтап, келер ұрпаққа жеткізушілердің бірі болды.

СҮЙІНҚАРА БАТЫРҒА

Сен барда сүйеулі еді арқам жарға-ай,
Қатепті қайыспайтын қара нардай,
Аузына байтақ жұрты анталаған,
Сүйекем сөйлер еді-ау қарқуардай.
Сүйекем сапар шекті сексен бесте,
Сисемде қалды жатып — аю төсте.
Қорлыққа көнбен деген бір пенде еді,
Ажалға о да көнді — салған іске.

ҚҰЛБАРАҚ БАТЫРҒА

Ар жағың ер Есболай, Итемгеннен,
Келеді айқын жүйрік ит өлгеннен,
Қайтпады қайран ерлер қауымына,
Ажалға өзі барып сүйкенгеннен.

Құлбарақ туып еді Табылдыдан,
Жау көрсе, жаман қашар шабындыдан
Барды да, батыр жауда қапыда өлді,
Тиді де ажал оғы қағындыдан.

ЕСТІРТУ

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың басына
Балапан ұшып шыға алмас.
Сұңқардан қыран құс болмас,
Соқтасы қатпай аң алмас.
Айдын, айдын, айдын көл,
Асарлап төксең суалмас.
Қабырғасы қатқан кәрі боз,
Қаржалған күні жүгіре алмас.
Алғыншы алсаң аруды ал,

Артында жылап қалса кім алмас,
Желбезекке жебе дарыса,
Өрге балық жүзе алмас.
Өркімдер жеткеншектен айрылса,
Жер таянбай тұра алмас.
Жез қанаты қайрылса,
Лашын тырна іле алмас.
Ер жолынан адасса,
Не боларын біле алмас.
Біле алмаспен тұра алмас.
Тең құрбының ішінде,
Қасқая күліп жүре алмас.

Таудағы тарлан қарт марал,
Таямын деп қайғы етсе,
Табандап басар қиядан.
Екі дәугер келгенде,
Төресін әділ береді,
Ақылға кәміл би адам.
Әспенттен биік қарағай,
Қарағай басын жел соқса,
Қаршыға құс қайғы етер,
Балапаным өлед деп,
Мамығын төккен ұядан.

Қалыңда жүрген қасқалдақ,
Қара құсқа жем болар,
Өртенсе көлдің қоғасы.
Қайранда жатқан нән балық
Шағала құсқа жем болар,
Су алса көлдің сағасы.
Арғымаққа тартқан ығыршық,
Арқасына бекімейді,
Үзілсе айыл тоғасы.
Атадан қалған ақ сауыт,
Шығыршығы шірісе,
Жегдедей¹ болмас панасы.
Аруана түйе күңіренер,
Бауырынан өлсе баласы.

Ай тұтылды ұлысынан,
Күн тұтылды шығысынан,
Емен сапты болат найза
Сынды дейді ұңғысынан.

Тау құлады шынарынан,
Айрылып шықты көзің шырағыңнан.

¹ Жегде — жейде

Айрылдың Жиреншедей ділмарыңнан.
Көрсен көзіңнің раушаны,
Көңіліңнің күш-қуаты,
Жүрегіңнің ол дидары,
Көзіңнің ол жанары,
Айрылдың әспеттеген перзентіңнен.

ҚАЙЫПАЛДЫҒА¹ АЙТҚАНДАРЫ

* * *

Ақсұңқар сынды шалғын қауырсыннан,
Тырна ілер қара лашын баулысынан.
Шақырса тауда тарлан таң сөріден,
Еділде бұғады үйрек дабысынан.
Қатарда нар сүрінсе халқы сүйер,
Болса да қандай жазан ауырсынбан.

Жүр едім, тақсыр, сені дара біліп,
Халыққа жазықсыздан салдың бүлік.
Бұланның бүйірінен жебе тисе,
Бұл оны қайғырмайды жара біліп.

Әкең — Есім, арғы атаң — хан Нұралы,
Нұралы таққа мініп хан тұрғанда,
Алаштың болған емес бір мұрады.

Алашты тарықтырды Нұралы хан,
Хан болды аз ғана жыл Есім сұлтан,
Хиуадан Нұралыны хан көтерді,
Бес баулы Есенұлы, он Сейілхан.

Жүк қалмас артсаң ауыр қара нарға,
«Ұрының» бұл күндері құны бар ма?

Өлеңім қартайған соң қалжыраңқы,
Сөзімнің сына, тақсыр, міні бар ма?!
Сайраған бұлбұл құстың бұлы бар ма?!
Арыса арғымақтың сыны бар ма?!

Сөйлейін сөйле десең сөзге жетік,
Тіл мүлтік, қарлыққаннан тісім кетік,
Бастаған жас кезімнен өнерім ед,
Отырмын бұл күндері жасым жетіп.

Дүниеде дертті кісі ойнап-күлмес,
Ел білер қадіріңді, сұлтан білмес.

¹ Қайыпалды — Қайыпқали Ешімов сұлтан.

Кірпігі арғымақтың кіржік тартса,
Жабыдай ол жазылып көтерілмес.

Баласы шаруаның егін екпес,
Жер жыртып, өгіз айдап,
арба жекпес.

Шалғысы лашынның шалғырт тартса,
Ілер деп қаз баласы қайғы шекпес.

Асуды арманым көп сүрдім, тақсыр,
Құржындап құр көкірек жүрмін, тақсыр,
Атадан қалған мұра таққа отыру,
Жойылмай түзелмесін білдім, тақсыр.

Жетпістен аяқ басам жетпіс бірге,
Теңелді көңілім енді қара жерге,
Қадірін қартайғанның хан білмеді,
Айдады арба салып өгіздерше.

* * *

Заманақайым болар жер зыңыранса,
Тау құлап тас қаңбақтай жұмаласа,
Алдыңа алпыс адай келіп тұрмыз,
Келе ме, ханнан қорқып қорғаласа.
Адайдың салық салдың мойынына,
Шыдамай адай сенің ойыныңа,
Алпысы адуынды атқа мініп,
Жармасты жарақтанып сойылына.
Оу, тақсыр, тура қарап, дұрысыңды айт,
Адайға алпыс атан салдым деген,
Әзілің әнеукүнгі қойылды ма?

* * *

Қызыл тіл Жиреншедей тілім, тақсыр.
Қызыл тіл — өнер алды, білім, тақсыр.
Баймағамбет өзіңнен артты десе,
Ұстайды сонда сенің жының, тақсыр.
Қолдаған сол сұлтанды губернатор,
Өзгеден артық па еді дінің, тақсыр,
Хиуаның қонышына кіріп кеттің,
Бір уыс болмаса игі еді күнің, тақсыр?!

* * *

Басында миуа ағаштың сайрар бұлбұл,
Жігіттік — өтер, кетер бір қызыл гүл.
Қусаң да қос ат алып бір шалдырмас,
Қамшылап Әбу жылан мінсең дүлдүл.

Қусаң да қос ат алып бір шалдырмас,
Алтайы беріктен қашқан итке алдырмас.
Ау, тақсыр, алған жарың жақсы болса,
Көңілді дүниеде бір қалдырмас.

Алғаның жаман болса басың күтпес,
Кей пенде тәңір салса тастап кетпес.
Жігіттер, болсаң тату жақсымен бол,
Дүниенің асылындай баға жетпес.

Ел болмас мақтаса да кісі еліндей,
Жіп тұсау — жаман жолдас — кісеніндей.
Қанша жақсы десең де соңғы жолдас,
Бола алмайды әуелгінің мүшеліндей.

Ханымды сен айтасың келіншек деп,
Ханды ханым айтпағай еріншек деп,
Тіліңді халқың алса да, қатының алмас,
Бұзаудай нөқта тартқан шегіншектеп.

БАЙМАҒАМБЕТКЕ АЙТҚАНЫ

Бопайдан туған әкең Айшуақ хан,
Табаның таймай тұр-ау мінген тақтан.
Делірген дажал сынды дәрежеңді,
Деп жүрсің құдай қорып, қыдыр баққан.
Толық ел — толықсыған көлін тастап,
Қаңғырған Қайыпалды тәңір қаққан.
Ер өлді деп етек бұлап жылайтұғын
Байеке-ау, қай ісің бар елге жаққан?!

* * *

Қар жауар күн-түн оның қабағынан,
Жалбырар байтабасы балағынан.

Көк шұнақ лағы өлсе көгенінен,
Ойлайды азаяр деп жегенінен.
Ол жігіт отын алар, ошақ қазар,
Шықпайды қатынының дегенінен.

Ол жігіт отын алар, ошақ қазар,
Отырып от басында болар мазар.
Сөйлесіп азаматпен ақыл қоспас,
Сөйлесіп қатынымен дертін жазар.

* * *

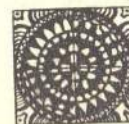
Арғымақ атта сын болмас,
Қиған қамыс құлақсыз.
Азаматта сын болмас,
Арты болса тұяқсыз.
Айдын көлде сын болмас,
Жағасы болса құрақсыз.
Асқар тауда сын болмас,
Бауыры болса бұлақсыз.
Ақ киікте сын болмас,
Арты болса лақсыз.
Жеті арнада сын болмас,
Аяғы болса тұрақсыз.

* * *

Сексеннің біз де келдік жетеуіне,
Жаманның ергенім жоқ жетегіне.
Біз байғұс қалтақ-құлтақ етіп келдік,
Біздей шал жатып қалды төсегінде.

КӘРІЛІК

Жарлылық құрысын,
Әйтсе де кісі өлмейді,
Кісі өлмегенмен ісі өнбейді.
Кәрілік бәрінен де жаман екен,
Адамды ұрмай-соқпай кісендейді.

ЖАНКІСІ БИ

(XIX ҒАСЫР)

Жанкісі XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың алғашқы жартысында жасады деп шамалауға болады. Ақын Арқада туып-өскен және өз заманының ділмар билерінің бірі болған. XIX ғасырдың алғашқы жартысында, аумалы-төкпелі заман кезінде Қоқан билігіндегі Сыр бойына қоныс аударған сияқты. Ел аузында Жанкісінің қоқандықтар қолынан өлгені және өлім арты күн даулаған үлкен толқынысқа ұласқаны туралы дерек сақталған.

ҚОҚАН ХАНЫНА АЙТҚАНЫ

Ассалаумағалейкум,
Алдияр, тақсыр ханымыз!
Алдыңа келді қарашың
Арызды қабыл алыңыз.
Өтірік болса арызым,
Мінеки, сізге жанымыз.
Өзіңіз қосқан зекетші,
Біздің елде Жүзбай бар.
Жүзбайдың жүрген жерінде
Жылау менен ойбай бар.
Және мұның жолдасы,
Қаратамыр Дадан бар.
Еріп жүрген соңында
Қырық-отыздай адам бар.
Шоңмұрын деген молдасы бар,
Төлеген деген жорғасы бар.
Атына жемді салуға,
Алты еннен қылған дорбасы бар.
«Келі түбім» деп алады,
«Кеусенім» деп алады,
«Отыра зекет» деп алады
«Құшақ зекет» деп алады.
Арқадан келген сор найман,
Ат-таң болып қалады,
Айтайын десең ұрады.
Ұрмақ түгіл,
қырады.
Қаумалаған көп момын,
Қорлаушыдан құтылар
Амал-айла таба алмай,
Қарайды да тұрады.
Алдына салып айдайды,
Ашулансаң байлайды,
Әкімі жоқ қазаққа
Теңдік жоқ деп ойлайды.

Алса малға тоймайды.
Біз жыласақ, ойнайды.
Ел ішінде ажарлы
Қыз-қатынды қоймайды.
Жақсыларды сөгеді.
Ат үстінен тебеді.
Жүрексініп отырмын
Айтар сөзім көп еді...

МАХАМБЕТ

(1804—1846)

Махамбет Өтемісұлы 1804 жылы қазіргі Орал облысының Орда ауданында туады. Болашақ ақынның әкесі Ішкі Ордадағы ауқатты, ханға жақын, ықпалды адамдардың бірі болған. Махамбеттің қайда тәрбие алып, қайда оқығаны туралы нақты мәліметтер жоқ. Алайда, архив деректері оның мұсылманша ғұлама, ал орысша тілге де, хатқа да жетік адам болғанын көрсетеді. 1824 жылы Ішкі Орданың ханы Жәңгір жиырма жасар Махамбетті өзінің баласы Зұлқарнайынмен бірге Орынборға жібереді. Ақын хан мұрагеріне аталық болып, мұнда төрт-бес жылдай тұрады. Алайда, көп ұзамай-ақ Махамбет сезікті адам ретінде біраз уақыт Калмыков бекінісінде тұтқында отырады.

1836—1838 жылдары Батыс Қазақстанда екі жақты езгіге қарсы Исатай Тайманұлы бастаған шаруалар көтерілісі шыққан кезде Махамбет көтеріліс көсемдерінің бірі ғана емес, оның бас ұраншысы болады. Махамбеттің жауынгерлік қабілеті де, ақындық таланты да көтеріліс қызметіне жұмсалады. Көтеріліс жеңіліске ұшырап, Исатай қаза тапқаннан соңғы жерде де Махамбет қаруын тастамайды. Алайда, жалынды ақынның қалың бұқараны қайта көтермек әрекетінің бәрі де сәтсіздікке ұшырайды. Патша үкіметі, оның «адал» жандайшаптары ақынның өз басын жою жайын ойластыра бастайды. Ақыры, ұлы ақын көтеріліс қасапшыларының бірі Баймағамбет сұлтан жіберген женденттердің қолынан, 1846 жылы 20 октябрь күні қапыда қаза табады. Ақынның зираты қазіргі Гурьев облысы, Махамбет ауданында, Қарой деген жерде.

ЕРЕУІЛ АТҚА ЕР САЛМАЙ

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай
Ерлердің ісі бітер ме?

ҰЛЫ АРМАН

Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда?!
Орама мылтық тарс ұрып,
Жауға аттанар күн қайда?!
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?!
Алаштағы жақсыдан
Батасын алып, дәм татып,
Түлкідейін түн қатып,

Бөрідейін жол тартып,
Жаурынына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?!

ТОЛАРСАҚТАН САЗ КЕШІП

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға,
Қас үлектен туған кәтепті
Қара нар керек біздің бұл іске.
Қабырғасын қаусатып,
Бір-біріндеп сөксе де
Қабағын шытпас ер керек,
Біздің бүйткен бұл іске!..

ЕҢСЕЛІГІМ ЕКІ ЕЛІ

Еңселігім екі елі,
Егіз қоян шекелі,
Жараған теке мүшелі.
Жаурыны жазық, мойны ұзын,
Оқ тартарға қолы ұзын,
Дұшпанына келгенде
Тартынбай сөйлер асылмын.
Құла бір сұлу ат мінген,
Құйрық, жалын шарт түйген,
Құм сағыздай созылған,
Дулығалы бас кескен,
Ту түбінен ту алған,
Жауды көріп қуанған,
Мен — Өтемістің баласы
Махамбет атты батырмын!

МАХАМБЕТТІҢ ЖӘҢГІРГЕ АЙТҚАНЫ

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аярсың,
Айыр құйрық шаянсың!

АТАДАН ТУҒАН АРУАҚТЫ ЕР

Атадан туған аруақты ер
Жауды көрсе жапырар
Үдей соққан дауылдай.
Жамандарға қарасаң,
Малын көрер жанындай.
Жүйрік аттың белгісі
Тұрады құйрық, жалында-ай.
Айтып, айтпай, немене,
Халық қозғалса,
Хан тұра алмайды тағында-ай!

ЕРЛЕРДІҢ ІСІ БІТЕР МЕ?

Беркініп садақ асынбай,
Біріндеп жауды қашырмай,
Білтеліге доп салмай,
Қорамсаққа қол салмай,
Қозы жауырын оқ алмай,
Атқан оғы жоғалмай,
Балдағы алтын құрыш болат,
Балдағынан қанға боялмай,
Қасарысқан жауына
Қанды көбік жұтқызбай,
Халыққа тентек атанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?

ИСАТАЙ ДЕГЕН АҒАМ БАР

Исатай деген ағам бар,
Ақ кіреуке жағам бар.
Хан ұлымен қас болып,
Қара ұлына дос болып,
Хан үстіне барғанда,
Шабайық ханды дегенде,
Шапқандай ханды амал бар,
Амал барда хан шаппай,
Тәңірім қылды, не амал бар.
Ат туады байталдан,
Айт десең, лебіз қайтарман.
Халық қайғысын айтуға
Хан ұлынан тайсалман.
Төрт-бес жылдай алысып,
Мына отырған Иса-екем,
Ханның бір тауын қайтарған!
Ат туар ма шұбардай,

Ер туар ма бұлардай!
Мына отырған Иса-екем,
Дулығалы бас кесіп,
Дұшпанының қанына
Ақ алмасын суарды-ай!!

МҰНАР КҮН

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн,
Бұлықсып жүрген ерлерден
Бұрынғы бақыт тайған күн,
Қатарланған қара нар,
Арқанын қиып алған күн,
Алма мойын аруды
Ат көтіне салған күн,
Бұлаңдай ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн,
Сандық толы сары алтын
Сапырып судай шашқан күн,
Түс қыла көр құдайым,
Біздей мейманасы тасқанға,
Біздің ер Исатай өлген күн,
Он сан байтақ бүлген күн!..
Орта белін сырлаған
Оқ жаңбырдай жауған күн,
Оң қанатын теріс жайып,
Лашын қуға төнген күн,
Желпілдеген ала ту
Жиырылып ойға түскен күн,
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,
Қорашыл төбет болған күн,
Аса шапқан құлаша ат
Зымырандай болған күн,
Арқаулының бойынан
Теріскей дауыл соққан күн,
Қас бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп,
Алыстағы дұшпанның
Қуанып көңілі тынған күн!..

ТАЙМАННЫҢ ҰЛЫ ИСАТАЙ

Арғымақтан туған қазанат,
Шабуыл салса нанғысыз.
Қазан аттан туған қаз мойын,
Күніне көз көрінім жер шалғысыз.
Айырдан туған жампоз бар,
Нарға жүгін салғысыз.
Аруанадан туған мая бар,
Асылын айуан десең нанғысыз.
Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда.
Жарамды бір теріге алғысыз.
Тайманның ұлы Исатай
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді;
Исатайды өлтіріп,
Қырсық та шалған біздің ел!

МІНКЕН ЕР

Мінкен де мінкен, мінкен ер,
Бұл сықылды неткен ер?
Көлденең жатқан Жайықтан
Құралайдың күнінде
Еркек қойдай бөлініп,
Қырқарланып өткен ер.
Күншығыстың астында,
Күнбатыстың тұсында
Қарындасым бар-ды деп,
Қабырғасын сөксе де,
Қанын судай төксе де,
Қайыспас қара нар-ды деп,
Маңдайынан күн өтіп,
Жауырынынан жел өтіп,
Күн астымен жеткен ер.
Айтып-айтпай немене?
Исатайды өлтіріп,
Серкесінен айрылып,
Сергелдең болған біздің ел.

ЖӘҢГІРДІҢ ІСІ

Міне алмаған алаға-ай,
Шыға алмаған далаға-ай,
Қара қазақ баласын
Атаңа нәлет Жәңгір хан
Көзінен тізіп жіберді-ау,
Орынбор деген қалаға-ай!

ТАРЛАНЫМ

Таудан мұнартып ұшқан тарланым,
Саған ұсынсам қолым жетер ме,
Арызым айтсам өтер ме?
Арыстаным, көп болды-ау
Саған да менің арманым!
Кермиығым, кербезім!
Керіскідей шандозым.
Құландай ащы дауыстым!
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!
Тебіренбес ауыр мінездім!

Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған.
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған.
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан.

Айқайласа белдік байлаған,
Астана жұртын айналған,
Атына тұрман болсам деп,
Жұртына құрбан болсам деп,
Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен;
Атқан оғы Еділ — Жайық тең өткен;
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздай жалатқан,
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?!

МЕН ЕДІМ

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынба!
Ел құтқарар ер едім,—
Жандаспай ақыры бір тынбан
Томағалы сұңқар мен едім,
Толғамалы найзамен
Толықсып жауға шапқанда,
Бір озғанмын жұртымнан.
Ер дұшпаны көп болар,
Қатын дұшпан, жігіттер,
Не демес дейсің сыртымнан

ЖАЙЫҚТЫҢ БОЙЫ КӨК ШАЛҒЫН

Жайықтың бойы көк шалғын
Күзерміз де жайлармыз.
Күлісті сынды күреңді
Күдірейтіп күнде байлармыз
Құдай істі оңдаса,
Ісім жөнге келгенде,
Қамалаған көп дұшпан
Әлі де болса, қойдай қылып айдармыз!

МАХАМБЕТТІҢ БАЙМАҒАМБЕТ СҰЛТАНҒА АЙТҚАНЫ

I

Алай ма, сұлтан, алай ма!
Астыма мінген арғымақ
Аяндай түсіп марай ма?
Арғымақ дейтін жығылар,
Найза бойы жар келсе,

Жабыдайын жалтандап,
Түсер жерін қарай ма?
Арғымақ атқа айдай таға қақтырса
Кілегей қатқан Еділдің
Көкше мұзынан таяр ма?!

Ата ұлының баласы
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де басың қос,
Басыңа тарлық түскенде
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?

II

Біз бір енеден бір едік,
Бір енеден екі едік.
Екеуіміз жүргенде,
Бір-бірімізге ес едік.
Бір енеден үш едік,
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
Бір енеден бес едік,
Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік.
Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік.

III

Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында,
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Ерегіскен дұшпанды
Шетінен сүйреп жеп едік.
Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы, Бәйеке,
Оза көшіп, кең жайлап,
Еркімен еркін жатқан ел едік.

IV

Еділ үшін егестік,
Тептер үшін тебістік.
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық.
Теңдікті, малды бермедік,
Теңдіксіз малға көнбедік.
Ханның кірген ақ орда,
Бұзуын ойлап кеңестік.
Аламанға жел бердік,

Аса жұртты меңгердік.
Қара қазақ баласын
Хан ұлына теңгердік.
Өздеріңдей хандарды
Қабырғасын сөгілтіп,
Қабырғадан аққан қан
Ат баурына төгілтіп,
«Өділ» жаннан түңілтіп,
Ат көтіне өңгердік.

V

Кешегі Исатайдың барында,
Алақандай Нарынды
Басушы едім құлаштай.
Жәбір беріп жала етсең,
Былғанған басым ласқа-ай.
Мен бір шарға ұстаған
Қара балта едім,
Шабуын таппай кетілдім,
Қайраса тағы жетілдім.
Көрмес, келмес деп едім,
Өз еркімен бетімді-ай.
Есігіңнің алдына
Ұрмай, соқпай келтірген,
(Арманың бар ма құдайға)
Мынау Махамбет сынды «жетімді-ай»!

VI

Ханнан кегім ала алмай,
Арқаның алпыс екі саласына барғанда,
Айдаһардай арбадың,
Арбадың да қалмадың.
Қайрат қылар ер біз болсақ,
Заманымда болған «сұлтаным»
Бізді жіпсіз байладың.

VII

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға,
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай-қоныстан айрылып,
Біз бір қаңғып жүрген қарашы.
Қайта-қайта іздетіп,
Менде қандай ауыр ақың бар еді-ау?!

VIII

Мен ақ сұңқар құстың сойы едім,
Шамырқансам тағы кетермін,
Кетпей де нешік етермін?
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын,
Өтініп алып от жақпан,
Дұшпанға қылыш ұрармын.
Жазға бір ай қалғанда,
Аласапыран болғанда,
Бөліне көшкен еліңді
Бөріккен қойдай қылармын
Жарыла көшкен еліңді,
Жаралы қойдай қылармын.
Мен кеткенмен тек кетпен,
Сізден артық табармын.
Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім,
Орданды талқан қылып шабармын

IX

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауын қашырған.
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық, жалын шарт түйген,
Мен кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысым қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша,
Тартылмай сөйлер асылмын
Ей, тақсыр-ау, ей, тақсыр,
Бойың жетпес биікпін,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан!
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман.
Шамдансам жығар асаумын,
Шамырқансам сынар болатпын,
Кәр қылар деп, «тақсыр-ау!»
Аяғыңа бас ұрман.
Бәйеке сұлтан, ақ сүйек,
Қыларың болса қылып қал,
Күндердің күні болғанда,
Бас кесермін, жасырман!

X

Ей, тақсыр-ау, ей, тақсыр!
 Боз орданы тіктім деп,
 Боз ағашты жықтым деп,
 «Ханым, ханым» дегенге
 Көтере берме бұтыңды,
 Көптіре берме ұртыңды,
 Күндердің күні болғанда,
 Өзіңнен мықты жолықса,
 Ту сыртыңнан жармай алар өтіңді.
 Тәуекел хаққа бел байлап.
 Қималы найза өңгеріп,
 Бозбалаға жел беріп,
 Атқа мініп шыққанда,
 Зұлым төре, сенің де,
 Көрер едім к...

XI

Мен, мен едім, мен едім,
 Мен Нарында жүргенде
 Еңіреп жүрген ер едім.
 Исатайдың барында
 Екі тарлан бөрі едім,
 Қай қазақтан кем едім?
 Бір қазақпен тең едім.
 Өздеріңдей хандардың,
 Қарны жуан билердің,
 Атаңдай даусын ақыртып,
 Лауазымын көкке шақыртып,
 Басын кессем деп едім.
 Еділдің бойы ен тоғай,
 Ел қондырсам деп едім.
 Жағалай жатқан сол елге
 Мал толтырсам деп едім.
 Еңсесі биік ақ орда,
 Еріксіз кірсем деп едім.
 Керегесін қиратып,
 Отын етсем деп едім.
 Туырлығын кескілеп,
 Тоқым етсем деп едім.
 Тақта отырған хандардың
 Төрде отырған ханымын
 Қатын етсем деп едім.
 Әлдилеген баласын
 Жетім етсем деп едім.
 Жан сырқыты — сары бал,
 Сұраусыз ішсем деп едім.

Ханның киген кіреуке
 Үстіме кисем деп едім.
 Қаныкейде көріктіңді
 Қалыңсыз құшсам деп едім.
 Тінікейдей тектіңді
 Ителгі көзін төңкертіп,
 Күшіктей даусын қыңсытып,
 Аш күзендей белін бүгілтіп,
 Әділ жаннан түңілтіп,
 Ат көгіне үңілтіп,
 Артыма салсам деп едім.
 Тілекті тәңір бермеді,
 Өздеріңдей хандарды
 Осылай бір қылсам деп едім.

XII

Мен, мен едім, мен едім,
 Мен Нарында жүргенде
 Еңіреп жүрген ер едім.
 Исатайдың барында
 Екі тарлан бөрі едім.
 Ерегіскен дұшпанға
 Қызыл сырлы жебе едім.
 Жақсыларға еп едім,
 Жамандарға көп едім.
 Ерегіскен дұшпанның
 Екі талай болғанда,
 Азыққа етін жеп едім.
 Хан баласы ақ сүйек,
 Ежелден табан аңдысқан
 Ата дұшпан сен едің,
 Ата жауың мен едім.
 Ежелгі дұшпан ел болмас,
 Етекпен кесіп жең болмас.
 Хан баласы ақ сүйек —
 Бәйке сұлтан сен болып,
 Сендей нар қоспақтың баласы
 Маған оңаша жерде жолықсаң,
 Қайраңнан алған шабақтай
 Қия бір соғып ас етсем,
 Тамағыма қылқаның кетер демес ем!

ҚЫЗҒЫШ ҚҰС

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен,
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Аспандап ұшқан қызғыш құс!
Сені көлден айырған —
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айырған —
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып-айтпай немене,
Құсалықпен өтті ғой
Махамбеттің көп күні!

ИСАТАЙДЫҢ СӨЗІ

Әй, Махамбет, жолдасым,
Аш арыстан жолбарысым.
Ісімнің білдім оңбасын.
Оңбаған емей немене,
Өтірік сөзге алданып,
Бақытым ауып басымнан,
Әскерім кетіп қасымнан,
Жапанда жалғыз қалғасын,
Өкінгенмен пайда жоқ,
Құдайым басқа салғасын.

Мезгілді уақыт болғанда,
Опасыз мынау жалғанда,
Ажал қарсы келгенде,
Қараңғы көрге кіргенде,
Қасыңда тұрар жан бар ма?
Осының бәрін ойласаң,
Өткенге бекер өкініп,
Құр жылаудан сән бар ма?
Жолдасын жауға алдырып,
Жанымды қимай қаңғырып,
Қашатын менде жөн бар ма?

Қатын-бала, мал бағып,
Үйде отырсам да өлем деп,
Қорлықта жүрген халқыма
Бостандық алып берем деп,
Қырық бір жасқа келгенде
Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып кіргенде,
Арыстандай ақырған
Айбатыма шыдамай,
Хан баласы жылады-ай,
«Жанымды қой» деп сұрады-ай
Ақкөңіл аңқау жүрекпен,
Беремін деп мен тұрдым.
Көк бедеуді бауырлап,
Шабамын деп сен тұрдың.
Исатай басшы білсін деп,
Ауыр әскер қол тұрды.

Қырық бір жасқа келгенде,
Өз дегенім болмаса,
Өзгенің тілін алмаған,
Кісі ақылы қонбаған,
Қанша айтса да болмадым.
Сөзіңе құлақ салмадым.
Бұрала біткен емендей,
Қисық туған сорлы ағаң,
Хан сөзіне сенгенім,
Он күн мұрсат бергенім.
Әскерімді таратып,
Он бір күнге қаратып,
Бекетай құмға келгенім.
Сүйткен бір қайран халқым-ай,
Қасыма бір келмедің,
Сол халқымды көрмей өлгенім.
Не салса да алланың
Тағдырына көнгенім.
Қош, аман бол, жолдасым,
Бұ дүниенің жүзінде
Осы болар сені көргенім.
Қапыда кеткен дүние-ай,
Ақырында еш болды-ау
Ел үшін еткен еңбегім.

Атаңа нәлет хан ұлы-ай!
Тілегін сұрап алған соң,
Ойлағаны болған соң,
Патшаға хабар салдырып,
Патшадан солдат алдырып,
(Құрсағымнан шалдырып)

Айтып-айтпай не пайда,
Егеулі найза өңгерген,
Азды көпке теңгерген,
Қабыланбай мен Қалдыбай,
Рысалы, Көбек жолдасым,
Жауда өлді жолбарысым...
Сол ерлерден айрылып,
Исатай мен Махамбет —
Екі арыстан ер қалды-ау!

Адыра қалғыр қу Нарын,
Талауға түсіп бүлініп,
Адамы қойдай қырылып,
Құлазыған жер қалды-ау!
Қарағай, қайың, тал, терек —
Қалың орман ну қалды-ау!
Қиқулап құстар қонатын,
Суы тұнық көл қалды-ау!
Тәрбиелеп өсірген
Ата мен ана бұл қалды-ау!
Қатын жесір тұл қалды-ау!
Еңбекпен жиған мал қалды-ау!
Бұлардан енді қимайтын
Енді менің нем қалды-ау!
Тек шықпаған жан қалды-ау!
Ойлап бір, ойлап қарасам,
Еңбек етіп ел үшін,
Соңымда бір қалған халқыма,
Артымда бір атақ, даң қалды-ау.

Сәлем, айтып кетейін,
Артымда қалған елдерге.
Арманымды айтып кетейін,
Найза ұстаған ерлерге.
Арыстан туған Исатай
Дегеніне жете алмай,
Арманда өтіп кетті деп,
Олардың кегін алуға,
Кезек бізге жетті деп,
Қиналар ма екен біздерге?
Қиналсаңыз біздерге,
Мың рахмет сіздерге!
Қапыда өткен дүние-ай,
Халқымның көрген қорлығы,
Хандардың еткен зорлығы.
Ақ жүрегін тебіrentіп,
Ер көңілін желдентіп,
Ақ сүйектің баласын

Қара ұлына теңгеріп,
Қоңыраулы найза өңгердім.
Жетімдерге жем бердім,
Жесірлерге жер бердім.
Ақырында дүние-ай,
Сол ерліктен не көрдім!?
Жолдасқа билік бермедім,
Кешегі хан үстіне барғанда,
Ақ сүйектің баласы
Бақадай шулап тұрғанда,
Ерлікпенен алданып,
Өзіме өзім қас қылдым.
Сырлы зерен аяқпен
Бал ұрттаған ер едім,
Бір уақыттар болғанда,
Көктей өтіп Жайықты,
Бір қасық ішкен қара су,
Жұмасына ас қылдым.
Осы жақта мен өліп,
Артымда тірі сен қалсаң,
Жаңа өспірім Жақияны
Жолдасым, саған тапсырдым.

МЕН НАРЫННАН КЕТКЕНМІН

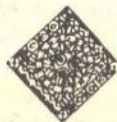
Мен Нарыннан кеткенмін,
Нарынды талақ еткенмін.
Қуатымның барында
Ағыны қатты Жайықты
Тіземмен бұзып өткенмін.
Жаныма айла болар деп,
Назарды тастап, Шүренге
Күнім үшін жеткенмін.
Жақияны ханға ұстап бергендей,
Шүрен, саған не еткенмін?
Қайтеріңді өзің біл,
Алдыңда кеңес еткенмін.

МІНГЕНІ ИСАТАЙДЫҢ
АҚТАБАН-АЙ!

Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай,
Сүт беріп, сұлы беріп баптағаны-ай!
Зеңбірек үш атқанда дарымады,
Құдайдың, міне, қара сақтағаны-ай!

Мінгені Исатайдың көгілдір-ай,
Әскерін Барша құмға төгілдірді-ай!
Мынды алған, бірді беріп Ақтабанды
Жыландай белге соққан бүгілдірді-ай!

Баласы Исатайдың Жақия-ды,
Жақия жауды көрсе ақияды,
Түлейді түнде жортқан жолбарыстай
Алдырдым қабыланымды қапияда-ай!

ДУЛАТ

(1802—1871)

Қазақ әдебиеті тарихындағы көрнекті тұлғалардың бірі — Дулат Бабатайұлы 1802 жылы қазіргі Семей облысының Аягөз ауданында туады. Кедей ортадан шыққан. Ауыл молдасынан оқып, мұсылманиша сауат ашады. Алайда, ақындық өнерді ерекше қастерлеген аймақта өмір сүрген, көне ақын, жыраулар мұрасынан, ескі тарихи аңыздар мен эпикалық жырлардан нәр алып өскен Дулат өз заманындағы ең білімді адамдардың бірі болды. Өнер жолына ерте түскен Дулат ХІХ ғасырдың орта шенінде Сарыарқадағы ең атақты ақындардың санатына қосылады. Өмірінің соңғы күндеріне дейін үлкен құрметке, даңққа бөленіп өткен ақын 1871 жылы өз елінде қайтыс болады.

Бұқар және Ақтамберді жырауларды ұстаз тұтқан, көне түркі поэзиясынан тағлым алған, бірақ ақындық дәстүр арнасында еңбек еткен, өлеңді ауызша да, жазбаша да шығарған Дулат қазақ поэзиясын мазмұн, тақырып жағынан байыта түсті, түр, көркемдік тәсілдер тұрғысынан жаңа сатыға көтерді.

* * *

Ақжайлау мен Сандықтас
Атамның қонған қонысы.
Түн асса, тұтам түгі өскен
Басылмайтын сонысы.
Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жоның жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам,
Мендей сені қызғанар
Бауырыңда өскен қай балаң?
Көл қорыған қызғыштай
Сен десе, салам байбалам.
Жайлауыңды көргенде
Жадыраймын, жайланам.
Өксігіңді ойласам,
Ұйқы беріп, қайғы алам.
Қилы-қилы заман-ды,
Заманға сай адамды
Салғастырып қарасам,
Су мүйіз болған танадай
Шыр көбелек айналам.
Кешегі бір заманда,
Қайран қазақ, қайтейін,
Мынау азған заманда
Қарасы — антқор, ханы — арам,
Батыры көксер басы аман,
Бәйбіше — тантық, бай — сараң,
Бозбаласы — бошалаң,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары — жалқау кер табан,
Құсы — күйшіл, ат — шабан,
Жырғалаң жоқ, жобалаң.
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам?

Ой, Сандық тас, Сандық тас,
Атамның қонған жайлауы,

Қайнардан суың қайнауы,
Шалғынға жонын көмілтіп
Құлынды қазық байлауы.
Бал татыған бағланның
Езілтіп етіп шайнауы.
Сенің арқаң емес пе
Лықсытып малды айдауы.
Мынау азған заманда
Сөзіңнің кетіп байлауы,
Келелі биде кезек жоқ,
Қу тиын болыс сайлауы...
Басалқа жақсы кеткен соң,
Іс айланып батылға,
Ер қайраты қор болып,
Ақыл салды қатынға,
Түзелмес енді іс болып..

СҮЛЕЙМЕНГЕ

Айбарлы ақ ордада
Әшекейлі дөдеге
Шаншулы найза ілулі
Алтын сапты селебе.
Айқара қамқа жабылған
Алдында күміс тегене.
Ардақты туған атадан
Әуелі сәлем берейін
Сүлеймен сынды төреме
Төреліктің белгісі,
Елін жауға бере ме?
Еліне қорған болмаса,
Ел төрені көре ме?

Қаршығаны қайырма,
Қалыңға салса батпаса,
Мергенге мылтық кезетпе,
Атқан оғы айнымай
Түтінін үзбей атпаса.
Батыр деме батырды,
Шеп құрған жауға шаппаса
Төре деме төрені
Ел тілегін таппаса.
Қару деме семсерді,
Шапқанда сүйек қаппаса
Досым деме досыңды,
Күле кіріп кіргенде
Күңіреніп есік аттаса.
Жыршының аты жыршы ма

Әркімнен өлең жаттаса?
Сөз — жібек жіп, жыр — кесте,
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз тігіп баттаса.
Шешеннің аты шешен бе,
Таңдайға дәмі үйріліп,
Даугердің тауын шақпаса?
Дулатты Дулат деменіз,
Тас ағызып ағыны
Төре алдында ақпаса.

Сүлеймен төре, құлақ сал,
Дулаттың төккен жырына.
Үңілсең, көзің жетер ме
Теңізден терең сырыма?
Төрдегі өңшең отырған
Топырыш, топас, күшіген,
Жау айбынбас күшінен,
Ел түңілген ісінен,
Дулат келсе бермейді
Төрден орын сырыла.
Толғанып, төрем, көз жібер
Ойың менен қырыңа.
Барақ сынды төреміз,
Кеңесбайдай кереңіз,
Ақтайлақ пен Аққожа,
Әділ бекзат кеткен соң,
Жан жіп байлап жанына,
Құрық берді ұрыға.

Аруақтың артқы сарқыны
Адал бекзат, туысым,
Айбарыңды байқасам,
Алтын зерлі түбімсің.
Ауыл-аймақ, көршіңе
Алтынның айшық буысың.
Әділдігің — қазақтың
Ақназардай биісің.
Адалдығың — аңқылдап
Сыбызғының күйісің.
Қас дұшпанға қарасаң,
Қан шықпас тастай түйінсің.
Ел қамын жеген ер болса,
Сабазым, сендей күйінсін.
Сырға берік сырбазым
Ашуын таппас қиынсың.

Бірақ, жалған, қайтейін,
Мезгілсіз келіп дүниеге

Аптапқа түскен басың бар,
Жау айбынар досың жоқ,
Жар-жапсарда қасың бар.
Жылайсың да шыдайсың.

Енді қазақ ел болмас,
Күні өтіп, айы асқан.
Дәрігері дарын болса да,
Ауруға ем қонбас,
Мүйіздескен сиырдай
Байласаң бас жіп жетер ме?
Еңбегің еш, тұзың сор,
Қайратың селге кетер ме?
Толқынды теңіз заманнан
Сенімді кеме болмаса,
Жел қайықпен өтер ме?
Елің үшін еңбек қыл,
Отыра берме бекерге.
Көмбеге таяп қалғанда
Жүйрікке керек көтерме.

Аяз қысса мүйізді,
Мүйіз қысып тұқылды,
Қанталаса тұқылың,
Алпыс екі тамырын
Қаңсып қалған сықылды.
Ұлық қысса ұлықты,
Ұласып мидай былықты:
Атқа мінер ауылда
Итше ілініп ылықты.
Орыстың көрсе ұлығын,
Қыздан-дағы қылықты.
Ұлық кетсе, қазаққа
Қорқау қасқыр құлықты.
Бұзауы өлген сиырдай
Сауын иіп Дулат жүр,
Місе қылып тұлыпты.

* * *

Сөзім бар да, көзім жоқ,
Көзім жоқ деп жатпадым.
Би мен бекті жақтадым,
Бай, мырзаны мақтадым.
Бәйбішенің мойнына
Жырдан алқа таққаным,
Өсек болды баққаным,
Момынға құрған қақпаным.
Өсекші — тәңрі дұшпаны,

Күнәмді қалай ақтадым?
Аз нәрсеге ант ішіп,
Аруақты аттадым.
Қылмыстыны қызықтап,
Маңдайынан сипадым,
Қабағына қақпадым,
Бәріне мен кіріптар,
Қайсы менің тапқаным?
Біреудің отын үрледім,
Өз отымды жақпадым.
Сонда-дағы оңбадым,
Көн шалбар түспей бұтымнан
Қыс болса тапшы қызылдан,
Жаз болса шола жұтымнан.
Алал сопы мен емес,
Пірдің сөзін тұтынған.
Саудагер сарттай қайтты өмір
Құмар ойнап ұтылған.
Мөңіреп жұртқа ой қайтты,
Бұзауы өлген сиырдай.
Ләпсі — төбет қабаған
Жемтік көрсе тұра ма
Ырылдап танау жиырмай?
Өзімнен-өзім қызғанып,
Азын-аулақ жиғаным
Өзіме де бұйырмай.

Күнәм жойқын, тәубем аз,
Тіршіліктен не таптым,
Дүние — жемтік, мен — төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым.

* * *

Тырнақтай меңі болған соң,
Тарлан тартып оңған соң,
Түгіне кір қонған соң,
Мінсіз, меңсіз, кіршіксіз,
Шаңқан болмай, қылаң ба?

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,
Алдынан топ таратпай,
Елді аузына қаратпай,
Жай отындай оқ атпай,
Анадан тудым дегенмен,
Бастамаса ел, ұлан ба?

Ақсақ Темір көреген,
Азуын айға білеген,
Дұшпанын саздай таптаған,
Досын майдай сақтаған,
Алтын дінгек секілді,
Патша өткен Тұранда.

Азғын тартып шойылып,
Қасиеті жойылып,
Онан соңғы хан мен бек,
Аталыдан азғын тек,
Суалып қалды қараңға.

Елді судай сапырған,
Белшесінен батырған,
Шілдеде мұзды қатырған,
Толыны төгіп шайқаған,
Берілді тізгін ылаңға.

Құрт жегендей қуарып,
Дәнің таңдыр суалып.
Елдігің кетіп ыдырап,
Алтын жағаң сөгіліп,
Абыройың төгіліп,
Барыңнан да жақсы еді
Жоқ болғаның мұнан да.

Құзды мекен еткенмен,
Өткелектен өткенмен,
Қарауыл салып өргенмен,
Сақтанса да мергеннен,
Ажалды оқтан құтылмас
Сақсынғанмен бұлан да.

Екпіні желдей есілген,
Төрт аяғы көсілген.
Ажалдың құрған шебінен,
Аса алмайды шегінен
Қыр тағысы құлан да.

Мекен ғып құздың қиясын,
Бұлтқа салған ұясын.
Айнадай көрген аймағын,
Түйінін пешкен айланың,
Жерге қонбай ұша алмас
Көк еркесі қыран да.

* * *

О, Барақ жас, Барақ жас,
Жегенге ток, ішсең мас.
Жақсы болса ұлығы,
Өз елін жаудай таламас.
Қасқыр тартып қан шықса,
Жаман ит жұлып жей берер,
Алды-артына қарамас.
Жақсы иттің белгісі,
Жұлмақ түгіл, жоламас,
Азғын елдің бектері
Қан шықса елін жұлмалар
Қасқырменен аралас.

Қазіргі қазақ ұлығы,
Жаман иттен несі кем.
Жемтік көрсе, қан көрсе,
Айрылар мүлде есінен.
Сендер атқа мінген соң,
Тандыр болып суалды
Шалқар көлдей несібем.
Әбілпейіз арғы атаң
Алтын тұғыр сұңқар-ды,
Еріктіріп батырын
Қунатып еді тұлпарды.
Тұсындай сенің, хан Барақ,
Азулы бейне аң Барақ,
Содырлы, сойқан төлеңгіт
Елге қарап анталап,
Ашылғанда таппады
Ел етегіне қымтарды.

Алтын еді бір күнде,
Ағаш болды тұғырың.
Тыюсыз тентек төлеңгіт
Шығарды елдің ұрлықпен
Дығыры мен ығырын.
Алалға қарсы хан болдың,
Тентекті сүйеп неғұрлым.
Азған сені көргенде,
Қайнайды менің зығырым.
Өгізі болдың жегілген,
Арамдыққа егілген
Айдайтұғын шығырың.
Құрық бердің ұрыға,
Момынды алдың қырыңа.
Малсыздарды таптадың,
Малдыларды жақтадың,
Тентекті жасқап қақпадың,

Өсекшіні мақтадың,
Арамдық болды баққаның.
Қашан сенің ашылар,
Момындарға құрылған
Қанды қара қақпаның?

Қарағысыз ел мен жұрт
Төрелік түскен дағыңа,
Ие болмай айрылдың
Атаңның алтын тағына.
Қара толқын жау толды
Шығыс, батыс жағыңа.
Тұлпардан туған тұқым ең,
Ере алмадың жабыға.
Етегін ашып кім күлмес
Азғындаған шағыңа?
Алдыңа келсе жүгініс,
Қарамай қара, ағына,
Алалды сатып параға,
Болыстың арам жағына.
Рухына нәлет келтірдің,
Қабың менен сабыңа.
Бұзықты құрап ел етіп,
Қондырдың оң жағыңа.
Ұрыңа елді торытып,
Өтірік дауды қорытып,
Бүлдіре бер тағы да...

* * *

Тегімді менің сұрасаң,
Қалың найман нуынан.
Жырымды менің сұрасаң,
Сары алтынның буынан.
Сырымды менің сұрасаң,
Тұманың тұнық суынан.
Кеудеме қайғы толған соң,
Тұнық жырмен жуынам.
Сорғалаған нөсердей
Жырын тыңда Дулаттың.

Тасқын судай ағызып,
Шәрбат балдай тамызып,
Торқалы топыр тойында,
Топ бас қосқан ойында,
Қасқа, жайсаң алдында
Топ жиынды дулаттым.

Айдасаң алыс жерімді,
Алсаң ащы терімді,
Өзіне-өзі сенімді,
Тоят төс, салпы ерінді,
Топтан торай бермейтін
Тұлпар аттай қунақпын.

Қайырсыз сараң малыңды,
Еріншек есер жарлыңды,
Халыққа емес сыйымды —
Парақор баспақ биіңді,
Ел бүлдіргіш бегіңді
Өперіп сөзбен кегіңді —
Улы тілмен улаттым.

Сана құйып ойыңа,
Қуат беріп бойыңа,
Аққан жасы сел болған,
Етегі толып көл болған,
Беріш боп шері байланған,
Ұйқы беріп, қайғы алған,
Қайғылыны уаттым.

Жырымды менің тыңдаған
Сөз ұғатын соңғы адам,
Тыңдаудан әсте тынбаған,
Гауһардай дүрі бұлдаған,
Сарқырап аққан жылғадан
Жыр арнасы суатпын.

Шашудай болып шашылар
Меруерттей асыл сөз деген,
Жыршылардың шәйірі
Асыл сөзді езбеген.
Нысанайы дәл басып,
Қалаған жерден көздеген.
Қамқа бірдей бола ма
Қаламы мата бөзбенен?
Қосылып алтын қорылмас
Мырыш пен мыс, жезбенен.
Меруерттей сөзбен шашайын
Бойыма біткен асылын
Ақындық әсер қуаттың.

Сусағанды сулатып,
Шаршағанды қуатып,
Кезегенді тура атып,
Жырыммен елді жетелеп,
Мүйіс жерден төтелеп,
Ағылайын ақпадай!

Азған елдің адамы
Апшыған сұмдар қадамы,
Жүйрікпін деп шабаны,
Момынға жапса жаланы,
Құлық-сұмдық табады;
Арқасы елдің жауыр боп,
Жеңіл жүгі ауыр боп,
Төрт аяқтан ақсады-ай...

Аға сұлтан, қазының
Ел сілкінді ісінен.
Ауылдың атқа мінері
Жемтікке қонған күшіген.
Өзі тойса мәз болды,
Ел іргесін сақтамай.

Ер деп елді бұзғышты,
Сұқсыр деп сұмырай қызғышты,
Кезкүйрықты лашын деп,
Кенеусізді асым деп,
Құладыңды сұңқар деп,
Жабыны шабан тұлпар деп,
Құтқармайтын құмай деп,
Төбетке қарғы таққандай.

Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел пысығы жортады.
Өзі елді қорқытып,
Онан өзі қорқады,
Алдына түсіп томпаңдай.

Жарлылардың торпағы,
Бір торпақтан он болып
Пысықтардың ортағы.
Қара шығын алымы
Бай, кедейге бірдей боп.
Шаңыраққа салығы.
Ел ұйтқысы шайқалып,
Дәулеті судай аққандай.

Сортаң жерге қақ тұрып,
Суы ішуге келмейтін.
Сараң байға бақ тұрып
Қолынан қайыр бермейтін,
Қортиғандар бек болды
Елді теріс сермейтін...

* * *

Ей, айтайын арнап Ешенге,
Кетіп еді есем де.
Айтатұғын жөнім бар
Ешенге не десем де.
Ұжмаққа тура бастайтын
Ел серкесі көсемге,
Құтқаратын тозақтан
Шариғатқа шешенге.

Ешен елді аралап,
Қошқар, теке жинадың,
Құдай жолын қуған деп,
Ешен, сені сыйладым.
Маңдайдағы бай болдың,
Нәпсіңді неге тыймадың?
Өзің алсаң жүз аз деп,
Берсең, бірді қимадың.
Жетерлік болды елге де
Сенің берген иманың.
Құдайға қолын жеткізіп,
Беремін деп пенденің,
Талайын алдың тартқандай
Кем мен кетік, кенденің.
Бала берем саған деп,
Сан әйелді емдедің.
Күйсеуіңе болайын,
Сен болсаң менің сенгенім.

Жазылады деп ең, жазылмай
Талайы өлді қаза боп,
Өледі деп ең, жазылды
Талайы құлан таза боп.
Бала түгіл, сымбыл жоқ,
Бедеуге бала бермек ең,
Бедеу қатын қалды ма
Сен етегін көрмеген?
Дулаттың ащы жырынан
Алдамшы сендей Ешеннің
Талайлары терлеген.

Ақылы жоқ молдалар,
Оңайлықпен келмейді,
Иман деген қиын да,
Өзіңде, Ешен, иман жоқ,
Елге иман бермексің.
Қиямет-қайым болғанда,
Әуелі өзің көрмексің.
Өтірік айтқан сөзіңнің

Арнасын сонда таба алмай,
Аман-есен кетпессің
Жәһәннамға қамалмай.
Алдап алған малыңның
Есебіне жете алмай,
Қалтырарсың, Ешенім,
Қыл көпірден өте алмай,
Жөніңе көш, Ешенім,
Тозаққа қарай бет алмай.

* * *

О, Ақтан жас, Ақтан жас,
Сен де жетер ме екенсің?
Жетімдіктің белінен
Асып өтер ме екенсің?
Жарық сәуле көре алмай,
Ел шаңына ере алмай,
Сол бойы кетер ме екенсің?

Жапанға біткен жапырақ
Жамылсаң тоңар ма екенсің?
Жазғы шыққан бүлдірген
Сұғынсаң тояр ма екенсің?
Күрек тісін қасқайтып
Сұлу сүйер ме екенсің?
Бадана көз, тоғыз тор
Сауыт киер ме екенсің?
Білтеліні тұтатып,
Түтінін үзбей оқ атып,
Жау қашыра ма екенсің?

Тұлпар атты жаратып,
Құйрық-жалын таратып,
Бежін ерді ерлетіп,
Жорыққа жортып терлетіп,
Сырты қырлы, жүзі алмас,
Салған дағы жоғалмас
Сапы асынар ма екенсің?
Босағасын борлатқан,
Керегесін торлатқан,
Тегеріші манаттан,
Жібектен ызып бау таққан
Үйге кірер ме екенсің?
Тең құрбыңмен теңеліп,
Шаруа жиып кенеліп,
Бала сүйіп, мал жиып,
Керсеніңе бал құйып,
Өмір де сүрер ме екенсің?

Жетімдіктен өтерсің,
Шаң бәрмей әлі кетерсің,
Қажыма, Ақтан, қажыма,
Жетерсің, әлі жетерсің!

* * *

Жапанға біткен жантақты
Жаһан кезген нар жейді,
Тәтті менен дәмдіні
Қолында бұлы бар жейді.
Қорқақтықтың белгісі,
Арықты да жар дейді,
Кертартпаның белгісі,
Кең дүниені тар дейді.
Қолында жоқтар тайлақты
Солкылдақ өркеш нар дейді.

Балам, маған кейіме,
Әкем айтпай кетті деп.
Сырын білмей бой салма,
Атасы оның текті деп.
Тұрлаусыздан сөз ұқпа,
Аузы оның епті деп.
Нашардан шыққан жақсының
Сөзін жерге тастама,
Атасы нашар өтті деп.

Орманшы ағаш кесе алмас,
Ақ балтаны қайрамай.
Жорыққа батыр атанбас,
Жау-жарағын сайламай.
Егінші егін сала алмас,
Қос өгізді айдамай.
Көңілмен құрғақ бос жүрсең,
Алақандай жер жүзі
Аспан болар айнадай.
Істемей қолмен іс болмас,
Құры сөзде күш болмас,
Таңдайға дәмі татымас,
Ауызға салып шайнамай;
Ер колынан іс келмес,
Сұңқардайын түйілмей,
Буынып белін түйінбей,
Зердесі жігер қайнамай;
Жабыққанды дерт білмес,
Басқан қайғы серпілмес,
Шамшырақтай жайнамай;
Ер деп атақ алмайсың,

Алмас семсер асынбай,
Кезенген жауды қашырмай,
Асудан ары асырмай,
Болат найза қайрамай;
Бара алмассың байланып,
Көңілге алған жеріңе.
Шыға алмассың ұмтылып
Шығам деген өріңе.
Садақ сыртты, күпшек сан
Тобышақ атты жайламай...

Жол тауып саған беретін,
Көзіңнің жасын көретін,
Соңыңнан соның еретін,
Қалмады елде адам да.
Балам, саған айтқаным:
Даңғыланбай шаруа жи,
Албырттықты әсерлі
Құрбыңа еріп көрме сый,
Қолда барың қанағат,
Қолда жоққа құмартып,
Әуреленбе ләпсің тый.
Әкеңнің айтқан аз сөзін
Құтысына көңліңнің
Төгіп, алма, дәлдеп құй.
Менің айтқан бұл сөзім
Өміріңе пайдалы
Басыңда болса егер ми.

* * *

Асқар таудың сәні жоқ:
Төрт түліктің қонысы,
Басылмайтын сонысы,
Көк майса белі болмаса;

Өзен судың сәні жоқ,
Өрлеп құлай қонатын,
Жағасы малға толатын,
Аймақты елі болмаса;

Қопалы жердің сәні жоқ,
Тұңғыық мөлдір үйірім,
Көз болжамас қиырын,
Айдын көлі болмаса;

Ақ ауылдың сәні жоқ:
Топталып жылқы үйездеп,
Ноқталы құлын күйездеп,
Тартқан желі болмаса;

Шешендіктің сәні жоқ,
Сөзіне сүйтей ел ұйып,
Қолтығына ел сыйып,
Басына бақыт қонбаса;

Қайырсыз байдан пайда жоқ;
Нашарға жәрдем бермесе,
Кем-кетікті көрмесе,
Көн болып қатса сіреуі,
Екіге сатса біреуі,
Несиенің өсімі,
Мөлшерлі жоқ кесімі,
Үзбей құйса, толмаса;

Сұлулықтың сәні жоқ:
Көрсө қызар күлкі ғой,
Шаруа істемей, сылап бой,
Жол саудаға жолдаса;

Би мен бектің сәні жоқ;
Елін қорғай алмаса,
Тура жолға салмаса,
Ыстығына күймесе,
Суығына тоңбаса;

Батырлықтың сәні жоқ:
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Елерген тұлпар ерттеліп,
Толғаулы найза қолға алып,
Тұйғын құстай толғанып,
Сары садақ асынып,
Егескен жауды қашырып,
Ұлын қорып жауынан,
Ереулеген егер дауынан,
Тұтамдап оқ жонбаса;

Бәрін айтпа, бірін айт,
Ұғынар мұны ел қайда,
Елді бастар ер қайда?
Аға сұлтан, абыздар,
Еліңді қамап, көрге айда,
Барса келмес жерге айда.
Күш кеткен соң қолыңнан,
Зарлаудан, сарнау не пайда?

ҚОБЫЛАН БӘРІБАЙҰЛЫ

(1760—1840)

Қобылан Бәрібайұлы XVIII ғасырдың аяқ кезі мен XIX ғасырдың алғашқы жартысында Орталық Қазақстанда өмір сүрген. Ол өз заманында Арқаға әйгілі ақын болған.

Қобыланның ақындық өнері ерте танылып, әкесі Бәрібай ақынның тәрбиесін көреді. Есейе келе ел аралап, басқа халық ақындарынан да тәлім алған. Ол, әсіресе, жыр теңізі Бұқар жыраудың жолын берік ұстанып, өнердегі өнегесін жалғастырған, Шал ақынның сыншылдық дәстүрін қадір тұтқан.

Жыраулық, ақындық өнерді қатар жалғастырған Қобылан, таңды таңға қосып жыр толғаған, ауыздан-ауызға тараған ғибратты терме айтқан өткен дәуірдегі әдебиетіміздің ірі өкілі. Сегіз қырлы, бір сырлы жырау әншілік өнерімен де әйгіленеді. «Қайнаған тұтас денем күй менен жыр» деп өзі айтқандай, Қобылан бармағынан бал тамған күйші, жүрген жерін сайрандатқан сері болған. Жасы сексенге таянғанша үкілі домбырасын қолынан тастамай, ел біткенді аузына қаратып, тыңдаушы жұрттың құлақ құрышын қандырған, бүкіл өмірін өнер жолына қалтқысыз арнаған Қобыланның әдебиетіміздің тарихында лайықты орны бар¹.

¹ Бұдан былайғы (I, II томдар) өмірбаяндық анықтамаларды баспаға әзірлеген фольклоршы Мардан Байділдаев.

* * *

Кедейлік, жас кезімде келмеп едің,
Жеңем деп мені жаста сенбеп едің?
Сексенге кеп, селкілдеп отырғанда,
Керілікпен қосылып мені жеңдің.

Қызығын дүниенің малмен баспай,
Жақсылық табылмайды алдын тоспай.
Жамандық табылды сатып алмай,
Жігіттер, өтірік пе, осы рас па-ай?!

Кедейлік болар ма мұнша қиын,
Байдың үйі айт пен той, күнде жиын...

Кедейлік мұнша неге болдың қиын,
Ойын-той, сауық-сайран, қайда сыйың?
Естігенің қорлық сөз, қолда — жұмыс,
Жұмыртқадай шағылды күнде миым.

* * *

Ат арыды, тон тозды
Елден шыққан жүйріктен,
Қотандағы ит озды
Күні өткен ақ сүйріктен.

* * *

Қара тасты қақ жарған қайран тісім,
Тісім түсіп, бойымнан кетті күшім.
Етігімнің өкшесі қисайып жүр,
Көзімнен бір-бір ұшты-ау қылған ісім.

* * *

Бұл дүние алуан-алуан заман екен,
Заманым күні өткен жаман екен.
Адамзат өмір бойы бейнет көрсе,
Опасыз оның өзі харам екен.

Заманым барған сайын тарылады,
Тарылып, бір жалғанда жарылады.
Опасыз бұл жалғанның әлегіне
Неліктен адам байғұс салынады.

Заманнан рақатты кім көреді,
Кедей — бейнет, зейнетті бай көреді
Өткізген меңатпен өз өмірін,
Сол адам өмірінен не іледі?

Қайғысы тар заманның өзінен зор,
Бұл күнде адам бар ма кедейден қор.
Жаз ішіп, күз кигені басында жоқ,
Қоршап тұр кедейлерді жоқшылық тор.

Бар болсаң, құдайеке, көрмеймісің,
Кедейге бір жақсылық бермеймісің
Өмірін меңатпен өткізгенді,
Тағы да ол дүниеде тергеймісің?

Бұл дүние ойлағанға арман екен,
Адамды әрекетке салған екен.
Опасыз әрекетің, өмір қысқа,
Сүйегің қара жерде қалған екен.

Жүрегім ерімейді, езіледі,
Әр нәрсе ойлағанға сезіледі.
Ойласам ел-жұртымды азып-тозған,
Көп қайғы бір-біріне кезігеді.

* * *

Қадір, құрмет тоқтықта,
Ашу, араз жоқтықта,
Кем-тар болсаң кәсіп бак,
Көбірек шығар боқтықта.

Бекер ме осы айтқаным,
Айттырған мына заманың.
Ойлай берсең термелеп,
Арта берер азабың.

* *

Мейрамды кім білмейді арғындағы,
Орта жүз әулетінің арғымағы.
Елінде қазағымның алтын орда,
Қадырдың қайнап шыққан бал бұлағы.

Мейрамның бес баласы арыстандай,
Бұған қатар кім тұрар жарысқандай.
Ортадан ойып шыққан қаракөктер
Атына ертеден ел қаныққандай.

Сүйіндік сүбелігім елдің көркі,
Арқаның көк дулыға болад бөркі,
Жау жеңген неше түрлі ер туғызған,
Тәуелсіз өсіп-өнген, өзінде еркі.

Жауды алған он үш жаста батыр Баян,
Елден асып туған ұл бірі Ноян.
Қалмақтан Сарықаны қайтып алған,
Қол бастап, ерліктері әркімге аян.

НҰРАЛЫҒА (САҚҚҰЛАҚҰЛЫ)

Өкең жақсы кісі еді-ау жамбас жеген,
«Жақсыдан жаман туса оңбас» деген.
Сірә, шешенізден бір кінә болған шығар,
«Иттің боғы қылшықсыз болмас» деген.

* * *

Өлеңді жүйрік аттай желіп айтам,
Ерікті қызыл тілге беріп айтам.
Қайнаған тұтас денем күй менен жыр,
Өнерге кеуде толған сеніп айтам...

* * *

Кәрілік қатты соққан желменен тең,
Көз көмескі болғанда, құлағым кем.
Қайнаған тұтас денем күй менен жыр.
Елден бақсы жисам да таппадым ем.

Қазаның төрт құлағы жан-жолдасым,
Қасымда кемпірім бар, ол — мұңдасым...
Кәрілік қарсы келдің қазған көрдей,
Жігіттік желіп өттің бәйгекердей...

* * *

Тіріден өлген жақсы қадір кетсе,
Өлмей тірі кім жүрер ажал жетсе.
(Не қылады, дейді екен, бірдеме етсе).

Енді біз не қыламыз тірі болып,
Тірі жүрген ғаріптің бірі болып.
Екі бетім табақтай, қайран нұрым,
Жақ сүйекке жабысты тері болып.

Қара сақал жарасқан қайран иек,
Түрім қашып, кикиған қалды сүйек.
Жетпіс асып, сексенге таянғанда,
Бауырыма байладым құрым күйек...

* * *

Жайнап тұрған көзді алдың,
Сайрап тұрған сөзді алдың,
Айқай, кәрілік, неңді алдым?!

Бүлкілдеген етті алдың,
Үлбіреген бетті алдың,
Айқай, кәрілік, неңді алдым?!

Алапаттай күшті алдың,
Ақ меруеттей тісті алдың,
Айқай, кәрілік, неңді алдым?!

Кеспей-пішпей ат қылдың,
Алғаныма жат қылдың,
Айқай, кәрілік, неңді алдым?!

* * *

Кәрілікті отырсың уайым деп,
Беті-қолды құман ап жуайын деп,
Бесін уақыт, бес намаз, қылып дәрет,
Қандай күйге саласың, құдайым деп.

* * *

Қонақ-ау, өзің жақсы, бабың қатты,
Күліп берген қара су балдан тәтті.
Құмаймын, шақырмаймын қонақтарды,
Көп адам Қобыланның дәмін татты.

Соғым арық, етіміз қара кесек,
Етханам жаратпайды бара берсек,
Аспаннан жауған қар да таусылады
Бір жерден қайта-қайта ала берсек

Қонақтың бір белгісі арқан, киіз,
Адал дәмге бар берген аузың тигіз
Тоймадым деп, қонағым, өкпелеме,
Бір тойғаннан шекеңе бітпес мүйіз

* * *

Баланың ең тәттісі кенжесі екен,
Дейтұғын «ас дәмдісін сол жесе екен»
Әйел алып, ер жетіп кеткеннен соң,
Ата-анасын ұнатпайд, ол несі екен?!

* * *

Дәмді тамақ қартайсаң берер қуат
Кемпіріңмен мұңдасып көңіл жұбат
Кіруге көрші үйге өз бетіңмен
Жүрерсің қорғалақтап көріп ұят

НЕ ЖАМАН?

Сергелдеңге түссе мал жаман,
Ығыр болса ел жаман.
Үлгісіз пішсе тон жаман,
Төресі теріс би жаман.

Бесіктегі жас бала,
Жетім қалса сол жаман.
Алты қанат ақ орда,
Иесіз қалса сол жаман.

Жіліктері жылтылдап,
Жаңа түскен келіншек,
Жесір қалса сол жаман.

Тоңқайып масақ термесе,
Өз күнін өзі көрмесе,
Тоқсандағы шал жаман.

Ұзындығы бес қабат,
Көлденеңі төрт қабат,
Төсеніштің жоғы жаман.

Қайтып келген қыз жаман,
Қайта шапқан жау жаман.
Бәрін айтта бірін айт,
Бәрінен де жоқ жаман.
Қазулы жатқан көр жаман.

* * *

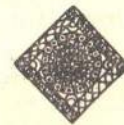
Кәріде күн жоқ,
Жаста мін жоқ,
Қор боп тірі жүргенше,
Кіріп қана кетер ем,
Қазулы тұрған көр жоқ.

БӘРІБАЙ СӨЗІ

Әуелі қыздың жүзін көріп айтам,
Сөзімді сом жібектей өріп айтам.
Қапыда омырауға алды деме,
Кезекті сұлу қызға беріп айтам.

Қытықсыз қыз сөзіне көніп айтам,
Ісіне ақ, әдеппен жөніне айтам.
Сонда да аң ілетін мұзбалақтай,
Ақсәуле айдынына төніп айтам.

Әуелі таныстырам ата жайын,
Ағызып қызыл тілдің сөзден майын.
Орта жүз, арғын аға арғы атам,
Жекелеп таныстырар сөзім дайын...

ТҮБЕК БАЙҚОШҚАРҰЛЫ

(1780—1870)

Түбек Байқошқарұлы 1780 жылы қазіргі Семей облысы, Жарма ауданы, «1-Май» совхозында туған. Өмірі мен творчествосы жөнінде деректер көп сақталмаған. Бізге белгілі туындылар — Жанақ, Тезек, Қарқабат, Құлмамбет ақындармен айтыстары ғана. Жанақтың «Кемдігіңді бала найман ойлағайсың» деп менсібей тиісуіне қарағанда, Түбек онымен жас кезінде айтысса керек. Түбектің Қарқабатпен айтысы сәлемдесу, көңіл сұрау жүйесімен құрылып, көп жыл көріспей сағынысып жолыққан шәкірт пен ұстаздың бір-біріне қалтқысыз достығын көрсетеді.

Ал, Тезек төре және Құлмамбетпен айтыстары — Түбектің творчествосындағы елеулі әлеуметтік маңызы бар туындылар. Ол Төрені әділетсіз, парақор («Алым ап жер бетіне түк қоймаған, нысабын сайтан алған кезеп төре»). Құлмамбетті төрені мадақтаушы ақын («Көл қорыған жағал қызғыш») ретінде қағытады. Түбек 1870 жылы қайтыс болған.

* * *

Ассалаумағалейкүм, Бұғыбайым,
Кімді алмай қояр дейсің бұ құдайым
Тірі күнде шақырып «кел» деп едің,
Батыр-ау, жолыға алмай болды уайым.

Батыр-ау, жатырмысың мені көріп,
Басыңа қонып жаттым сенің келіп
Тірі болсаң, бір атты мінгізер ең,
Жіберші сол атыңды енді беріп.

Бұғыбайдың бергені құла қасқа ат,
Қалсын, балам, артыңда жазылған хат.
Қияметте Бұғыбай жолығайық,
Жолдас болсын иманың, жат саламат.

* * *

Айтып жүрген өлеңді мен баяғы,
Жылқы ішінде тұрмайды кей саяғы,
Өз қолыңнан бермесең мен алмаймын,
Сірге жияр ағаңның «батаяғы».

Түннің жарым болғаны таңға жаман,
Иттің жаман болғаны аңға жаман.
Өз қолыңнан бер-дағы риза қыл,
Бала билеп кеткені заңға жаман.

Құдай мені жаратты бақытты қылмай,
Мал бермеске Маманжан сақтығың-ай,
Мұндайыңа көзімді салмаушы едім,
Бұйра шеке түйенің ақ иығындай.

Өзіңдей сөз айтамын ескі құтқа,
Ой найман, Орта жүзге болдың тұтқа.
Аузыңнан шыққан сөзің ем болады,
Жетсін бе бұдан артық қолың бұлтқа?!

Домбырасы Толғанжан қызыл екен,
Сырлап қойған мойыны ұзын екен.
Боталаған түйедей үкі тағып,
Әлпештеген біреудің қызы ма екен?

Келдім мұнда құдайдың бұйрығындай,
Мен де көрдім Толғанбай жүйрігіңді-ай.
Тақат, Нұржақ қосылса бір-ақ уыс,
Қара тоқал ешкінің құйрығындай.

ӨСКЕ ТОРҚАҰЛЫ

(1788—1857)

Өске (шын аты Ысмайыл) қазіргі Қостанай облысы, Комсомол ауданында дүниеге келіп өмір сүрген суырыпсалма ақын. Әке-шешеден он жасында жетім қалған Өске Қазы деген елге қадірлі кісінің тәрбиесін көріп, соның қолында өседі. Қазы дүние салған соң, кедейлігін кемсітіп, өгейлігін бетіне басқан біреулердің тілі тиіп Өске өзінің туған ауылына оралады. Ол қартайған шағында өзіне қарайласқан өгей әкесі Қазының қара шаңырағына келсе, Қазының баласы Наурызбай болыс екен. Ағасы Өскені танымайды, іші жылымақ түгіл, келекелеп мазақ етеді. Ақынның болысқа, оның әйеліне, жаппас елінің атақты байы Жарасбайдың балаларына айтқан өткір өлеңдері осыған байланысты туып, ауыздан-ауызға тарап кетеді.

Өскенің өз дәуіріндегі ірі ақын екендігі жазушы Сәбит Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романында да (бірінші кітап, «Жазушы», 1967) айтылады. Он тоғызыншы ғасырдағы «жыраулардың жампозы» атанған Балқы Базар Өскені өзінің ұстазы санап, өлең-жырларына қосып, жоғары бағалаған.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхана қорында Өске шығармалары жинақталған екі папка сақтаулы. (№ 474, 478). Ақын шығармаларын ел аузынан жинаған жанашырлары Мәриям Хакімжанова, халық ақындары Иманжан Жылқайдаров пен Омар Шипин. Осы нұсқалар негізінде Өске өлеңдері алғаш рет жарияланып отыр.

* * *

Кел, қатын, үйіңді жық, біз көшейік,
Көкшеге екеуара міңгесейік.
Бауырына Қызылжардың қонып алып,
Бір жаздай қымыз ішпей күн кешейік.

Қайыңның пейлі жаман бай да болса,
Мерттіккен көрер бізден тай да болса,
Кел, қатын, үйіңді жық, біз көшейік,
Бұл қымыз табылады қайда болса.

Атандым қырыққа жетпес құл, қу мешкей,
Жарамас бұл арадан енді көшпей.
Бауырына Қызылжардың қонып алып,
Бір жазды өткізейік қымыз ішпей.

Қарғысы келінімнің жанға батты,
Есітіп мешкей деген жаман атты.
Бұл жерден енді көшпей болмас бізге,
Әншейін қимағанмен аруақты.

Келіннің құл, қу мешкей ырысын жер,
Тарылтып күннен-күнге тынысын жер.
Бір күні ашуменен келін пақыр
Ауызыңа... жаман шал құрысын дер.

Қашаннан айтушы едім жазған саған,
Қайтейін осы күні тамақ жаман.
Жақсы ит те өлімтігін көрсетпейді,
Осыдан біз кетелік есен-аман.

* * *

Жаппаста байлығы асқан Жарасбайсың,
Өркімге байлық айтып таласпайсың.
Әкеңіз Темірбекте жалғыз сиыр,
Малыңнан бірлі-жарым қараспайсың.

* * *

Қылышбай, би болыпсың алпыс бесте,
Құданың құдіреті күшті емес пе?!
Төренді түзу бермей, қисық берсең,
Мақшарда тартыларсың темір іске.

Сен мені танымассың, ел ағасы,
Алтындай қадір білсең тон жағасы.
Кіреді киіз қазық жерге барып,
Қолыңның мықты болса қол ағашы.

Торқаның бұқа тамақ мен Өскесі...
Аруағына Қазекем келіп едім,
Әуелде бірге өскен ерке Өскесі.

* * *

Ассалаумағалейкүм, би Наурызбай,
Жігітке дәулет бітсе көңілі жай.
Кетпейді жүрегімнен өлгенімше
Шекерсіз бесінде ішкен үш кесе шай.

Дегенің «қонақ кәде» қайдан шықты,
Шекерсіз бесінде ішкен шайдан шықты.
Сабада күмпілдеген қымыз тұрып,
Күбіден быршып кеткен айран шықты.

Қартайсаң түрлі қайғы түседі еске,
Байпандап біз ақсақ нар ерген көшке.
Үйіне Науанжанның қонайын деп,
Қонаға шабан көкпен келдім кешке.

Науанжан қылған істің бәрі бекер,
Қыпшақты Қарабалық қылдың нөкер,
Көрмедім келін иттей көргенсізді,
Салмады дастарханға жалғыз шекер.
Көп беріп көргендінің қызын алсаң,
Үйіне мейман келсе, құрмет етер.
Аз беріп көргенсіздің қызын алсаң,
Байымен бір жатқанын міндет етер...

* * *

Бұл кәрілік бір дауасыз дерт екен ғой,
Мынау алпыс кемшілікке серт екен ғой.
Қартайғанда алды-артыңды байқамасаң,
Адамзат аяқ астынан мерт екен ғой.

Адамның бір қаруы тіс екен ғой,
Тіссіз тамақ ішуің күш екен ғой.
Алпыс екі тамырдан қуат кетіп,
Әшейін құр қарасың кісі екен ғой.

Көз қайда, айнадай боп жайнайтұғын
Сөз қайда, бұлбұлдай боп сайрайтұғын.
Тіс қайда, қашырлатып шайнайтұғын,
Тәбет қайда, ішкенде тоймайтұғын.
Ақыл қайда, жер түбін ойлайтұғын,
Қайрат, жігер бәрі де жастықта екен
Дұшпаннан ерегiскен таймайтұғын.
Бұл кәрілік біліне-біліне алып жатыр,
Сорымыз бір-ақ күнде қайнайтұғын.

БАЛҚОЖА

Арғыннан Беген менен Шеген шықты,
Найманнан Ерден, Дүзен деген шықты.
Кешегі Обағанның жиылысында:
Алтайдың Аққошқары мен Сайдалысы,
Әлкеде Тоқа мен Байдалысы,
Бәрі де Балжекемнен төмен шықты!

ТӨРЕГЕ

Төре шабар «Арқарлап!»
Ат құлағын пар-парлап.
Төлеңгіт шабар, ашықса
Құлақтары қалқаңдап.
Қашып жүрген қарақшы
Арқаға келді-ау талтаңдап.
Ерлерімді қор қылды-ау,
Кіндігінен арқандап.
Болар ма заман, дүние-ай,
Төрені кетер талқандап?!

ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ

(1807—1867)

Шернияз Жарылғасұлы қазіргі Ақтөбе облысы, Ойыл ауданында 1807 жылы туып, 1867 жылы қайтыс болған. Ол Исатай Тайманов бастаған Кіші жүз қазақтарының көтерілісіне қатысқан. Исатай қазаға ұшырап, көтеріліске қатысқандар жазаға тартыла бастағаннан кейін, Шернияз Баймағамбет сұлтанның қудалауына түседі. Сөйтсе де ол Исатаймен жолдас болған кезін аңсап, Махамбет ақынмен қатынасын үзбеген. Өз заманындағы қорқау хан, сұлтандарға, жемқор билерге көзқарасын айқын танытады.

Қазақ әдебиетіне Шернияздың әкелген бір жаңалығы, ол — ертеден келе жатқан импровизация өнерін кемелдендіре, жетілдіре түсіп, оны өзіне қарсыласушылардың мін-кемістіктерін, оғаш мінездерін көрсетуге, ажуа етуге шебер пайдалана білген мысқылышы. Бұған үлгі ретінде Шернияздың Баймағамбет төремен кездескендегі айтқандары дәлел. Сонымен бірге, Шернияз он бір буынды өлеңді де кең қолданады.

* * *

Баймағамбет сұлтанның алдына келген жолы онымен сыртта кездесіп Шернияздың айтқаны:

— Ассалаумағалейкум, алдияр хан,
Молдалар хат жазатын сауыт қалам.
Кешегі ел ұстаған ханзаданың
Сізді де ұрпағы деп бердім сәлем.
Ежелден шынжыр балақ, шұбар төс ең,
Кең көшіп, ең жайлаған қалың қазақ
Кәуірден түршіккен соң толықсыған.
Толқынға алтын қазық тұтқа болып,
Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай, Бәйем сұлтан!
Жалаңаш елден шыққан бір сорлымын,
Жалғыз-ақ үміттімін рахымыңнан.
Басымды алар болсаң, жылдам алшы,
Ызғырық өтіп барады табанымнан.

Бәйеке, күнім қайда баяғыдай,
Байлардың шетке шықтым саяғындай.
Басыма пәле жауып тұр осы күн,
Қүдіреттің көктен түскен таяғындай.
Басымды алар болсаң, шапшаң алшы,
Барады үсіп кетіп аяғым-ай.

Баймағамбет:

— Сен кімсің?

Шернияз:

— Аржақта дүмбірлеген Арғынқазы,¹
Жайлаған Арғын, Найман Өтенсазы²
Ең қоныс, тоқты қоздап, тай құлындап,
Бірі мың боп, ел лықып қысы-жазы.

¹ Арғынқазы — қарақалпақтар арасында әмір жүргізген хан.
² Өтенсазы — жер аты.

Сол жаздың дәулетінде сұңқылдаған
Бейбақ ем, ел еркесі, қоңыр қазы.
Бәйеке, танымасаң танытайын,
Мен едім Исатайдың Шерниязы.

Баймағамбет:

— Кір үйге, басыңды аламын.

Шернияз:

— Ру бар жер жүзінде жеті ықылым,
Орыс-орман, қырғыз, сарт, Қытай, Қырым.
Билеген соның бәрін әділ ұстап,
«Жолықтыр, құдай,— деп ем,— Шыңғыс ұлын!»
Қара бойда дамбалдан басқа түк жоқ,
Оның-дағы балағы жырым-жырым.
Тақсыр-ай, ордаңызға қалай кірем,
Жалаңаш ашылып тұр абұйырым?!

Баймағамбет:

— Кір!

Шернияз:

— Бұ Шерің «ә» дегенде аттай салар,
Жүгірсе, жүйрік көзі оттай жанар.
Ордаңа осы күйде кіріп болмас,
Жақтырмас ханымың да қаны қашар.
Ордаңа осы күйде кіріп барсам,
Тепкілеп қуып шығар ханышалар.

Баймағамбет (үстіндегі ішігін Шерниязға беріп)
Мынаны жамылып үйге кір, өзіме қайтып берерсің,— дейді

Шернияз:

— Алдияр, бергеніңе төрем құлдық,
Айрылған Исатайдан мен бір мұңдық.
Баласы алты алаштың сізді тілеп,
Ақ патша шақырғанда дұға қылдық.
Күнелткен қызыл тілдің ұшын безеп,
Жан едім өтірік айтпай, қылмай ұрлық.

Кешегі Исатайдың дәулетінде,
Ішіп-жеп ең дәулетті байша тұрдық.
Жанаттан орман түгіл көрпе қылып,
Мырза едік, мұндай тоның бір тиындық.
Терісін он тышқанның бере салып,
Сұраған, төрем, қайтып неткен сұмдық?!

Бәйеке, құтты болсын кеңесіңіз,
Исатай ішке кеткен егесіңіз.
Ақ сұңқар түлегенде түк қалады,
Бұл да бір қалған түгім демесеңіз.
Жамылып ішіңді шекем қызбас,
Қайтейін басы бүтін бермесеңіз.

Б а й м а ғ а м б е т :

— Тонды басы бүтін ал, енді үйге кірі!

Ш е р н и я з (үйге кіріп, жаңа тұрып жатқан Баймағамбеттің қыздарын көріп):

— Шіркіннің сөйлер сөзге желуін-ай,
Артынан ханзаданың еруін-ай.
Ханыша алты бірдей тұрып жатыр,
Құдайым аямай-ақ беруін-ай!

Б а й м а ғ а м б е т :— Қызымның жақсысы да, жаманы да бар. Жақсысын жақсылап, жаманын жамандап айт!

Ш е р н и я з :

— Бәйеке, сіздің қызда жаман бар ма!
Жамандар біз байғұста заман бар ма?
Шот желке, шолақ айдар күң дер едім,
Бармайды ауыз шіркін жамандарға.
Қызыңның бес тиындық біреуі жоқ,
Қылған соң құдай ханша амал бар ма?

Б а й м а ғ а м б е т :

— Енді ханымды жаманда!

Ш е р н и я з :

— Шіркіннің сөйлер сөзге тасуын-ай,
Аруағы алдиярдың басуын-ай!
Ханымның мұрны кейкі, бойы аласа,
Келбеті мегежіннің қашырындай.
Көк иттей күшіктеген құнжың қағып,
Жататын шығар тыр-тыр қасынып-ай.
Тұрпаты ит, шошқадан былай емес,
Бәйеке, көргенімді жасырдым ба-ай!?

Б а й м а ғ а м б е т :

— Енді өзімді жамандашы!

Ш е р н и я з .

— Арғы атаң ту ұстаған Арыстанбек,
Туған жоқ ол да сендей данышпан боп.

Тақсыр-ау, сізді қалай жамандаймын,
Мен түгіл, құдай жаман жаратқан жоқ.
Жаксы айтсам, тақсыр төрем, мақтанарсың,
Жабырқап жаман айтсам, жасқанарсың.
Үйшінің үскісіндей өткір тілім
Өрді-ойды білмей шауып қасқарарсың,
Хан жамандап қанымды төгіп алып,
Шығарма, қызыл тілім, масқарасын.
Жамандап бірдеме деп айтып салсам,
Түтуге мен сорлыны бас саларсың.
Шыдамай Шерің қозғап, шынын айтса,
Қылышпен алтын сапты басты аларсың.

Б а й м а ғ а м б е т :

— Басыңды алмаймын.

Ш е р н и я з :

— Аржақта Арғынқазы дүмбірлеген,
Бәйеке, елің бар ма бүлдірмеген?
Төре кетіп, төбеде төбет қалып,
Туып тұр ел басына «бұл күн» деген.
Кешегі Исатайдай есіл ерді
Орысқа¹ ұстап бердің тіл білмеген.
Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған,
Төре емессің төбетсің дым білмеген...
Айдаттың жалғыз бауырың Исатайды,
Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген.
Па, шіркін, Исатайдай сабаз тумас!
Қас итсің, қасыңа да адам жуымас!
Ел ұстап, жұрт билейтін қылығың жоқ,
Хан емес, қас қатынсың мұндар ку бас!

Баймағамбет қылышын суырып алып, Шернияздың басын шаппақ болып оқталады:

— Осы қылыш сенің басыңды шаппай түспейді, өзің өлеңмен түсірмесең. Дәтің болса айт!

Ш е р н и я з :

— Қолыңда ханзаданың қасқа қылыш,
Түсесің қаһарлансаң тасқа, қылыш.
Сабының хан ұстаған тұтамы алтын,
Жарқылдап хан ойланбай аспа, қылыш.
Қалмақтан хан өтіпті Қалдандерен²,
Ол-дағы билеп өткен тамам елін.

¹ Бұл арада патша ұлықтарына деген мағынада.
² Қалдан-Церен — жоңғар қалмақтарының ханы.

Жеті атаң жеті түптен бері қарай
Орнаған қыдыр төніп, есіл бегім.
Дұшпанын табанында жүн қып түтіп,
Қор қылған егескенін атаң сенің.
Жарлықты «жаманда» деп қылғаннан соң,
Тұтып ед өзіңді арқа өзім менің.
Сіз — «сұңқар», «қара қарға» — қалың қазақ,
Болып тұр өле-өлгенше сіздің жемің.
Кессең — бас, кешсең қалар, тақсыр төрем,
Құрмандық лағындай ақын Шерің!

Арғы атаң болып өткен Арыстанбек,
Өткен жоқ ол да сендей данышпан боп.
Кешегі Айшуақ пен Нұралы атаң
Дұшпанмен намыс үшін алысқан көп,
Олар да ел билеген, жұртын ұстап,
Патшаға қара қазақ барысқан жок.
Қылған ол ақ патшамен алыс-беріс,
Алдыңа бас иіп тұр бар дұшпан кеп.

Бір атаң жұрт ұстаған Мәді сұлтан,
Қарашы қара қазақ болған ұлтан.
Шұбар төс, шынжыр балақ тұқымыңнан,
Кеткен жоқ бар мұсылман уысыңнан,
Білемін, хан Бәйеке, нарлығыңды,
Келсе — кең, қайтса — қайтпас тарлығыңды.
Баласын алты алаштың шырқ иіріп,
Ел билеп жұрт сұраған хандығыңды.
Шеріңе бір тілекті ал деп едің,
Алдың ба өзің қайрып жарлығыңды?
Ханекем, қазым да сен, төрем де сен,
Мен байғұс саған айтам зарлығымды.

Өз атың — жұртқа әйгілі Баймағамбет,
Патшаға сексен қара ат байлаған бек.
Түсіріп жау жығасын жаға ұстаған,
Сібірге Исатайды айдаған бек.
Шеріңнің басын алсаң, жалпы жұртың:
«Қ...-ды, — деп жүрмесін, — шайнаған бек».

Ажалым жетіп тұрса, бар ма шара,
Өлімді ойлатпайды тіл бейшара.
«Қара қайта сөйлесе, қатын» деген
Хан қайта сөйлесе егер, болды қара.

Б а й м а ғ а м б е т: «Баяғыдан бері осылай десең болмады ма? Күнәңді кештім. Кеше мен қатты ауырғанда өліп кетсем, жұртым қандай қайғылы болар еді, өлмегеніме жұрт қандай қуанды, соны айтшы?

Ш е р н и я з:

— Бергі атаң жұрт сұраған әділ сұлтан,
Деген соң сіз ауыру жұрт қысылған.
Тақсырдың шыбын жаны қалар ма деп, —
«Күйзелді» қала-дала, бар мұсылман.
Жолына ханзаданың «біз құрбан» деп,
Буынып не боздақтар бас ұсынған.
Мал шалып, молда менен қайыршыға,
Құдайы — жұрт сарқылды, ел — құшырдан.
Көзден жас көлдей ағып бұлақ болып,
Бай малын, кедей ұлын қылды құрбан.

Дегенде «хан жазылды» жан мақтанған,
Баласы мұсылманның аруақтанған
Көңілін ханзаданың сұраймыз деп,
Ғаламнан он сегіз мың жан аттанған.
Қасқайып қабақтары қарашыңның
Той қылып ойда-қырды санатталған.
Сілкініп жабағы тай бесті ат болып,
Балапан ұядағы қанаттанған.
Ат ырандап, ер тандап,
Балалар от басында пышараңдап,
Кемпір-шал бір-біріне құжыраңдап,
Жер үлкейіп, шөп көркейіп,
Тумаған ту мал балалап,
Күзді күні құс жұмыртқалап,
Жанның бәрі қыбырлап талаптанған.
Тақсыр-ай, сіз жазылды дегеннен соң,
Пендең түгіл, періштең бек шаттанған.

Б а й м а ғ а м б е т: — Сен шешен болсаң, Исатайдың ерлігі, байлығы қандай болып еді, соны айтшы!

Ш е р н и я з:

— Сағынам, ауызға алсам Исатайды!
Ер тумас ел жағынан ондай жайлы.
Қарадан халқы сүйіп «ханым» деген,
Жігіт ед төрт тұрманы түгел сайлы.
Кешегі Исатайдың арқасында,
Ие едім ен дәулетке басыбайлы.

Исатай ділмар еді топтан озған,
Нар еді бәйтерекке басын созған.
Ақ қайың, ақтылы қой өрісті алып,
Тырнадай біткен жылқы тарлан боздан.
Шеріңнің шертіп тұрған заманы жоқ,
Дамбалдың иесімін жалғыз тозған.

Ер тумас ел бағына Исатайдай,
Мінезі толқушы еді толған айдай.
Тарлан боз, тарғыл ала жылқы біткен
Бай еді, құтым еді, уа, дариға-ай!
Бір жылы біткен жылқы қысырады,
Сонда да құлындады сегіз жүз тай.

Орасан оған біткен ойсылқара,
Келесіне салушы ед тоқсан бура,
Тай құлындап, тайлағы қайып тұрған,
Ортақ ед оның қойы ағайынға.

Үлесіп жеп жатушы ед маңайында...
Жігіт ед құдай берген маңдайына,
Мен емес, жұрт мақтаған Исатайды,
Қайырын қайыр демей қалайын ба?

Б а й м а ғ а м б е т :— Ой, оның қойының көптігін айтпай,
өз басыңа қылған мырзалығын айт?

Ш е р н и я з :

— Айт десең, ауызымнан шығар жалын,
Айрылып Исатайдан мүшкіл халім.
Алаштың баласына түгел жеткен
Айтпауға бола ма екен түлік-малын?

Мен емес, жұрт мақтаған Исатайдың —
Бауындай тонның ішкі жақыны едім.
Малданып Исатайдан маңғаз болдым,
Әйтпесе адал итсіз пақыр едім.

Қу едім мен сыдырған бұта бұтын,
Таппаған жаздай шалап жалғыз жұтым.
Басқа үй тігіп, баурыма қазан асып,
Түтеттім Исатайдан бастап түтін.
Мойнында Исатайдың болып тұрды,
Ұстаған қысы-жазы «расходым».

Артынан ауыл-ауыл мен болдым бай,
Ішкен мен жегенді айтпа, тақсырым-ай.
Жөнелт деп мейманыңды қонақасы
Қонаға жіберуші ед күнде бір тай.
Қырық ат бас өрігі, мейізімен
Айына ішуші едік жүз қадақ шай.

Басында Шерниязың бойдақ еді,
Перінің жүрген жері ойнағы еді.
Бозбастық, бойдақтылық қуғаннан соң,
Исатай тұсаулауға ойлап еді.

Алаштан таңдап жүріп қыз айттыр деп,
Исекем жік-жапар боп қоймап еді.

Сонымен қыз қарадым жанат киіп,
Қыздар да қырындайды манат киіп.
Арғынның алты табын алты ай кезіп,
Салғаным сауық-сайран тарлан шүйіп,

Сұлудың жұрт мақтаған бәрін көрдім,
Кейі аласа келеді, кейі биік.
Аққұлыншақ дейтұғын аққұбаны
Алыстан таңдап жүріп алғам сүйіп.

Исекем оған берген қалың малын,
Аққұлыншақ айрылдым сүйген жарым.
Еркіндеп ен дәулетте құдай шайқап,
Бәйеке-ау, дәуірлеген қайда сәнім?

Жентті жеті атанға жүктеуші едік,
Мейманды шашып-төгіп күт деуші едік.
Орыстың ащы нанын үнем қылып,
Қалтылдап сіздікінше бүйтпеуші едік.

Айтайын Исатайдың қылған ісін,
Ақ орда алты қанат менің үйім.
Масаты төрден-есік қызыл кілем,
Қырық ішік керегеді жанат, тиін.

Бәрі де Исатайдың байлығы еді,
Зерлеген қара шақшам тайлық еді.
Исатай ел еркесі, ел серкесі,
Бір мен емес, алашқа жайылым еді.
Елге алғау, маған да алғау ер Исатай,
Айрылып Шерің содан қайғылы еді.

Б а й м а ғ а м б е т :— Мен сені Исатайдың ұстағанынан ар-
тық қылып ұстаймын, Исатайдан мырзалығымды асырамын.

Ш е р н и я з :

— Бәйеке, Исатайдай бола алмайсың,
Исатай қонған жерге қона алмайсың.
Исатайдың бір күнгі «расходын»
Ұстаймын деп құрисың, оңа алмайсың.

Баймағамбет Шерниязға қыз алып беріп, басына үй тігіп,
алдына мал салады. Бұл ісіне өкініп, қайтадан бұзылуға сыл-
тау іздеп, оған жаңа шарт қояды:

— Сен ақын болсаң, осы үйдің ішкі-тысқы сайман-жабдығын
бөгелмей өлеңмен айтып бер. Айта алмасаң, бергенімнің бәрін
қайтып алам.

Ш е р н и я з :

— Әкеңнің бір атасы Қоянжырық,
Босаға, маңдайша мен табалдырық.
Кереге алты қанат, алтын уық,
Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық.

«Төрінде, — сандық айтар, — төремін», — деп,
Есік айтар: «әр нәрсе көремін», — деп.
Ернін жалақ қылыпты жомарт ожау,
Көрінгенге қол қайыр беремін деп.
Ожау айтар: «қазанға қапталдым», — деп.
Қазан айтар: «қарнымнан қақталдым», — деп,
Жүгіріп от айнала шайнек жүрер,
Қылығым не құдайға жақпады деп.

Кетпен айтар: «ағашқа басталдым», — деп.
Балта айтар: «барлығына дақ салдым», — деп.
Текемет төрде жатқан сал ауыру,
Жақсыға, жаманға да тапталдым деп.

Ыстыққа қол батпаған шөміш батқан,
Сықырлап төсек ағаш жылап жатқан.
Қылмысы бұл жалғанға жаққан тұтқыш
Бетіне қазан ұстап күйе жаққан.

Асылып керегеге ішік толып,
Толғайып тұз баспақ¹ тұр іші толып.
Мейманды үйге келген күтіп алып,
Құман тұр от басында келін болып.

Туырлық, үзік, белдеу, ши, дөдеге,
Шалқалап түндік жатыр дәл төбеде.
Орнықты бәйбішедей қара саба,
Астында орындықтың мыс тегене.

Тағы да мен айтпаған күнің қалды,
Қабында түтілмеген жүнің қалды.
Шелек, қайрақ, ұстара, адалбақан,
От басы, ошақ қасы, күлің қалды.

Тағы да мен айтпаған мосы қалды,
Ыңыршақ пен ашамай, қосы қалды.
Тосыннан төре жарлық қылғаннан соң,
Бұл Шерің сөз таба алмай шошып қалды.

¹ Тұз баспақ — тері тұзқап.

Орамды қызыл тілдің орағымен
Шерің де одан-бұдан қосып алды.

Болғанда топай, құлға¹ асық қалды,
Аяқ қапта қырғыш пен қасық қалды.
Тосыннан төре жарлық қылғаннан соң,
Бұл Шерің жауап таппай сасып қалды.
Хан мақтап бәрекелді дегеннен соң,
Бұл Шерің тағы да өсіп, тасып қалды.

Б а й м а ғ а м б е т :— Бәрекелді, оң тіземнен орын алған
ақыным болсаң, Исатай Сібірден келе қалса, алдынан шық-
қанда не деп амандасар едің?

Ш е р н и я з :— Ел қорғаны ер Исатайды енді көрем деп ой-
ламаймын. Сөйтсе де, Исатай келетін болса, алдынан:

— Бармысың жауға түскен алтыным-ай!
Самалым, саз қонысым, салқыным-ай!
Кәуірдің қоржынына түсіп едің,
Шықтың ба аман-есен жарқыным-ай?

Ақ алмас алтын сапты қылышым-ай,
Қорып ең алты алаштың тынысын-ай.
Жатпайды асыл пышақ қап түбінде,
Шықтың ба қабын жарып ырысым-ай...—

деп, құшағымды жайып мойынынан құшақтар едім, — депті.

* * *

Ай, Қазы² би, Қазы би,
Үш таңбалы Майлыбай,
Жайылса, жонға сыйғысыз
Әлім деген ел едік;
Он екі ата Байұлы,
Біз екеуіне тең едік;
Қонысым жақын болған соң,
Бізден он үш деп едік.
Тауда жүріп тас кескен,
Құландай тауды жайлаған,
Тумыш атын бұйырғынға байлаған,
Сонау жүрген Адайдың
Түбінде атам бір-ді деп,
Айқайлап арын арлаған,
Біз теңдіксіз несін жеп едік?

¹ Құлға — сақа (асықтың сақасы) мағынасында.

² Қазы — Сырым батырдың баласы.

Ай, Қазы би, Қазы би,
Әлі де болса ойлаңыз.
Біз зиянсыз қарғамыз.
Былырғы өткен жаз күні
Біз Әлімге барғанбыз.
Кимағаннан қонысты,
Қайтып саған келгенбіз.
Келген кісім сен болсаң,
Көзге түрте бермеңіз.
Енді қорлық көрсек те,
Анау жатқан Әлімге
Біз уәде бергенбіз.

Ай, Қазы би, Қазы би,
Көзіңді сал пайда, зиянға-ай.
Шыға қалмас мүйізің,
Кетені қуып қиянға-ай.
Сұңқарым қашты қолымнан,
Қарамайсың сөзге, ұялмай,
Аса бір қорлық көрмесе,
Қонысын кісі қияр ма-ай?

Сұлтансиық деп келгенде,
Ел ішінде ел дегенім
Қарсы өзіме жау шықты,
Жылқыдан Кете сау шықты.
Мәлікенің айтқаны
Өтірік жала, дау шықты.
Назар алған жылқысын
Шернияздан алам деп,
Мәлік деген жау шықты.

Ай, Қазы би, Қазы би,
Жылда бір келсем жеріңе,
Зәуде¹ келген қонақтай.
Тәңір алдына барғанда
Қонақты күткен жалақтай,
Байұлының ішінде
Иланар кім сені ақтай?
Сен би дегенге мақтанба,
Теңдесіп сөйлер жер болса,
Айбынар кім, кім ақсай?

Ай, Қазы би, Қазы би,
Жұрттан озды аруағың,
Атаңыз батыр бұрында-ай,
Ниетпен келдім, аға деп,
Тимес пе пайда жерімде-ай?

¹ Зәуде — кездейсоқ деген сөз.

Атаңның сөзі аз болар,
Сабыр етсең азырақ,
Өлмеген құлға жаз болар,
Мен айтып болдым сырымды-ай.
Мен де атадан туғанмын,
Адаммын деп жүргенмін,
Мен-дағы қарап тұра алман,
Сен сүйкенсең ұрынбай.
Алдыңа арым жібермен,
Үш таңбалы Майлыбай,
Тұқымым бітіп қырылмай.

* * *

Көл қылып құйдым талай судай ағын,
Сөйлей көр өлмей тұрып, тіл мен жағым.
Дүниенің машақатын шектім талай,
Алмасын тірілікте ердің бағын.

Қызыл тіл сөз сөйлесем безерілген,
Заманы жылдан-жылға шегерілген.
Әр жерде алқа көрсем, тұра алмаймын,
Осындай қызыл тілге шеберімнен.
Өзім де сөз айтуға шебер-ақпын,
Сөйлеуге ернім епті емерілген.

...Мал қолда, жан ұяда тұрған шақта,
Тұрады айтқан сөзің жарасып-ай.
Немене айтып-айтпай, тәңір деген,
Дүние бастан өтіп барасың-ай.

* * *

Сөз сөйлеймін бөлмелеп,
Әр нұсқадан термелеп.
Сөйлеген сайын кетеді
Қызыл тілім өрмелеп.
Өлген адам тірілмес,
Әркімге келер бір кезек.
Құлағың сал да, тыңдай қал,
Қалағаның сөз болса.
Сөйлемей қалар деп пе едің,
Біздің тұқым елгезек.
Асылдарға ой керек.
Шығаруға сой¹ керек;
Жиырма бестің күнінде
Бозбалаға той керек;

¹ Сой — тек, тұқым.

Әр нәрсенің жөні бар,
Сұлу қызға бой керек;
Жұрт теңгеріп тұруға,
Әділ төре, хан керек;
Ханның көркін сұрасаң,
Қара орман ел керек;
Жұрт жабылып ішетін
Айдын-шалқар көл керек;
Көл жағалай қонуға
Көкорай шөпті жер керек;
Ел үстіне жау келсе,
Көк бөрідей ер керек;
Ер астына мінетін
Бәйге бермес сұр керек;

Ертеден шапса, кешке озған,
Ылдидан салса, төске озған,
Ұзақшыл тарлан, тар мықын,
Қысқа мойын сұр көжек.

Аттар аттың несі кем,
Өзі тарлан көк болса?
Ерден ердің несі кем,
Айтқан сөзіне берік болса?
Хандардан ханның несі кем,
Халыққа әділ ерік болса?
Жалы кетсе мойнынан,
Арғымақ ат шаба алмас,
Нардан туған жампозға
Арыса кіре сала алмас.
Көмексіз болса ер жігіт
Жалғыз теңдік таба алмас,
Жалғыздың ісі оңалмас,
Көптің ісі жоғалмас.
Асыл сойдың баласы
Тартысқан жерде сөз табар.
Жайқын-жайқын жүйрік бар,
Бауырын жазып бір шабар.
Азып туған жаманды
Түйе үстінен ит қабар.
Екі сырттан ит болса,
Қой алдырмас қорадан.
Екі жігіт тең болса,
Ат жібермес арадан.
Қарындастың қайғысын
Қарап жүрер даладан.

Заман да келді қырыннан,
Қамыңды же бұрыннан.

.....
.....
Сөйлеп жүрген тіл мен жақ,
Құр қалдырмай ырымнан.

Бәрімізге ай ортақ,
Қайырлы болса, бай ортақ,
Жақсы болса, би ортақ,
Көп жасаған көне ортақ.
Жаман адам не керек,
Жақсының елге бәрі ортақ.
Ел жабылып ішуге
Айдын-шалқар көл ортақ.

Ай батқан соң, күн ортақ,
Күн батқан соң, түн ортақ.
Алдыңғы өскен ағаға,
Жақсы болса, іні ортақ,
Жаман болса, кім ортақ?
Сөз тыңдауға мен ортақ.

Ай, жігіттер, жігіттер,
Жердің жүзін қарасаң,
Мұнша неге кең болған?
Жеті мүше денеміз
Бір-біріне тең болған.
Төрт аяқты айуандар
Неге адамнан кем болған?
Жарық үшін күн болған,
Тыным үшін түн болған.
Тамашалап қарасаң,
Ай мен жұлдыз, күндіз, түн,
Орман, тоғай, от пен су,
Таң-тамаша, кім қылған?
Құрт-құмырсқа, ұшқан құс—
Бұ да басқа түр болған.

Асқар, асқар, асқар тау,
Етегінен балапан
Басына шарлап шыға алмас,
Бауырынан күзен ін қаза алмас,
Сұңқардан сұлу құс болмас,
Жүні катпай ұша алмас,
Бидайықтан сұлу құс болмас,
Бағуы сыйлы болмаса,
Ең игісі түк те алмас.

Ағайынның ішінде
Бір жақсысы бар болса,

Түртіп оны көре алмас;
Ол жақсы қолдан кеткен соң,
Басқа қиын іс түссе,
Ел қыдырып таба алмас.

Асқардан ұшқан су бүркіт
Еділдің аңын іле алмас.
Өліп жатқан сұңқардың
Жүніне қарға қона алмас.
Кешегі айтқан көп жаман
Бір жақсыдай бола алмас.
Басыңнан ұшса дәулетің,
Айналып қайта оралмас.
Жақсысынан айрылса,
Құр жамандар оңбайды,
Аңдып жүрген дұшпаны
Қанатын тігіп қомдайды.
Батпансынған бай да өлер,
Зулап өтер басыңнан
Баяны жоқ дүниелер.
Болжалды күн болған соң,
Дүниеден кім қалған?
Батыр өткен шабынған,
Жүйрік өткен шабылған,
Кербез өткен тағынған,
Сұлу өткен жағынған.
Не жайсаңдар өтпеген
Озған жүйрік табыннан.
Неше шешен ақындар,
Жау жүректі батырлар,
Жас басынан қағынған.
Шалқыған заман бар еді,
Іздегенің табылған.
Малдап есеп берген соң,
Шыр айналып жүрген соң,
Аузы ала алашым
Сол күндерді сағынған.

* * *

Тостағанды қолға алып,
Айқай салған жиырма бес,
Шаншатұғын найзадай
Қылтың еткен жиырма бес,
Шабатұғын қылыштай
Жылтың еткен жиырма бес.
Жиырма бестен өткен соң,
Орда бұзған отыз бес.
Отыз бестен өткен соң.

Қынсыз қылыш қырық бес.
Қырық бестен өткен соң,
Емен шоқпар елу бес.
Елу бестен өткен соң,
Әрмен-бермен алпыс бес.

Жетпіс беске келген соң,
Сексен беске жеткен соң,
Ұлың жүрер ұялмай,
Қызың жүрер тіл алмай,
Сол мезгілде жүрерсің
Белге соққан жыландай.

Сексен бестен өткен соң,
Тоқсан беске кеткен соң,
Шөңге болар түсіңіз,
Жылап тұрар ішіңіз,
Бойдан кетер күшіңіз.
Сол мезгілде болғай-ау
Сыйлайтұғын кісіңіз.

ИСАТАЙ МЕН НАУША БАТЫР ТУРАЛЫ

Бірікпеді екеуі,
Осы айтылған кеңесте.
Сұлтансиық берішпен
Ат құлағын теңесті.
Ерегіс қазақ еншісі,
Алалыққа кірісті.
Сұлтансиық ұранды,
Наушаға кетті ел еріп.
Алты жүз адам бөлініп,
Қылмайсың деп айтқанды,
Кейін қалды шегініп.
Үш жүз кісі беріштер,
Исатайға бұл еріп,
Батыр туған Исатай,
Өз-өзінен желігіп...

Ақсұр атқа оқ тиіп,
Ақтобық атқа мінген соң,
Итерді қолды ұршықтай.
Түтін деген шаң шықты-ай.
Талтүсте түсіп ұрысқа,
Исатай батыр қырсықты-ай...
Ұзамай-ақ ұрыстан
Ырсалды мен Қалдыбай,

Екі батыр тең өлді-ай.
Бұлар өліп қалған соң,
Бақсыз туған Байұлы,
Дулап қашып жөнелді-ай.
Қолы қашып кеткен соң
Бұрынғыдай болмады.
Белдігіне оқ тиіп,
Ат үстінен қозғалды.
Қайратты туған арыстан
Тарқамай кетті арманы.

Сол уақытта арыстаным,
Отыздан асқан жасында,
Қайдақы бөркі басында,
Ақ балдақ белдік белінде.
Арғы атасы Ағатай,
Бергі атасын сұрасаң,
Есдәулет пенен Жағатай.
Өзінің атын сұрасаң,
Батыр туған Исатай.
Інісінің атын сұрасаң,
Ырысалды, Қалдыбай.

Мінді Науша атына-ай.
Ықпалы жүрген Наушаның,
Таланы бар заманда,
Әли арыстандай батыр-ай...
Бекетай құмның белесі,
Түтіндеген шаң болды-ай,
Аллалаған дауысқа,
Жер сілкініп қозғалды-ай...
Ашқан аузы Наушаның
Ат-тонымен сığандай.

Маңдайында жалғыз көз,
Көл өртеніп жанғандай.
Бұндай істі көргенде
Зәресі жаудың қалмады-ай.
Бас қамын қылып жай қашты,
Сүйекте ешбір жан қалмай...
Исатайды тұрмыстай,
Шернияздың толғауы,
Толғау сөздің болғаны.

ШӨЖЕ ҚАРЖАУБАЙҰЛЫ

(1808—1895)

Қазақтың атақты ақыны Шөже Қаржаубайұлы қазіргі Көкшетау облысының Қызылту ауданында кедей семьяда туып-өскен. Жастай екі көзінен бірден айрылған Шөже қобыз тартып, өлең айтуға машықтанады, ақындық өнерімен күн көреді. Сондықтан оның бір топ өлеңдері жекелеген адамдарды көтере дәріптеп, мадақтауға құрылған. Сөйте тұра Шөже ел билеуші би, сұлтандардың екі жүзді зұлымдығы мен обыр парақорлығын да жұрт алдында батыл әшкерелейді.

Шөже даңқы дүйім жұртқа тараған айтыс ақыны. «Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ» деуіне қарағанда, ол өз тұсындағы аты мәлім жүйрік ақындардың біразымен айтысқан. Бізге жеткен айтыстарында (Кемпірбай, Тезекбай, Жәмшібай, Қалдыбай, Балта, Орынбаймен айтыстары) ақынның қарсыластары жүйелі сөзден жеңе алмайтынын біліп, оның басындағы жалғыз мінін алдына кесе көлденең тарта береді, бұған ол: «соқыр қылды көзімді көрмесін деп, жамандықтың соңына ермесін деп» оларға уәжді сөзбен орынды тойтарыс береді.

Шөже — ірі эпик ақын. Әйгілі «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының ең көркем нұсқасы Шөженің айтуымен таралды. Оның халық ауыз әдебиетінің асыл үлгілері мен ел шежіресінің асқан білгірі екенін кезінде Шоқан Уәлиханов атап көрсеткен.

ДӘУКЕЙГЕ

Дәуке, осынша не қылды бейілің қашып?
Арқада жатыр едім мойным қашық.
Атағың Алатаудай болғаннан соң,
Құмар боп келіп едім болып ашық.
Бір тоғыз сізбен бізге лайық емес,
Құрғақ кетіп қаламын амандасып.
Арғы атаң қыдыр қонған Дулат кожа,
Даңқыңа Дәукем деген келдім тасып.
Бергенің бір сөзіме татымайды,
Қалды ғой көңіл шіркін жаман сасып.

Арқаның өлең айттым беглеріне,
Жанғұтты жеті атаның дегдеріне.
Бәрін бірдей сипаттап айта берсем,
Таң-тамаша боларсың бергеніңе.

Арқада Жаманбайға өлең айттым,
Алғаным толып жатыр, ырғап қайттым.
Бергенің жалғыз түйе, сегіз жылқы,
Дәукем деп ел жұртыма несін айттым?

Ел босқа айтады екен дәріп қылып,
Келіп ем қайтарар деп қарық қылып.
Сондағы бар алғаным тоғыз қара,
Орнымнан тұрғызбадың арық қылып.

Және бас, және алдияр, және құлдық!
Дәукем би деген соң мойын бұрдық.
Бергенің сегіз жылқы, жалғыз түйе,
Япыр-ай, мұның өзі неткен сұмдық!

Дәукем бидің қалыпты бейілі кетіп,
Бейілі кетіп тұрғанда, келдім жетіп.
Алдына Ұлы жүздің түсемісін,
Шөжені іздеп келген өкпелетіп?

Бірің жал, бірің құйрық — көңілге ток,
Аллаға пенде бар ма қайғысы жоқ.
Бердім деп тоғыз қара отырғаның —
Бейіліңді тарылтқан ғой дүние бок.

Дулаттың құдай қылған құтпаны едің,
Өңкей бек, серкесіңнің сұлтаны едің!
Жарқырап қарағанды жарық қылған,
Ішінде Ұлы жүздің шолпаны едің.

Ай, Дәке, осы ма енді бергеніңіз,
Ақынды осы ма еді көргеніңіз?
Дәукемнің бергенінен ұялғаннан,
Бәрінен артық боп тұр өлгеніміз.

ШӨЖЕНІҢ БӘЙТІКТІ МАҚТАҒАНЫ

Ассалаумағалейкүм, қара Бәйтік,
Арқадан Шөже келді өлең айтып.
Атаңыз ай таңбалы Салты дейді,
Атаңнан қалған екен үлкен тәртіп.

Жауынгер бабаң Салты батыр еді,
Ел шетінде жау бағып жатыр еді.
Ақ сұңқар сол сықылды перзент едің,
Орының құтты болсын батыр енді...

Бергі атаң онан бергі Тілеуберді,
Артынан Тілеуберді төрт ұл ерді,
Жеті атаңнан билігің арымаған,
Саулаған тұла бойың ақыл еді.

О, дүние, бұ дүниені бірдей алдың,
Патшаға Петербурда іздеп бардың.
.....

Алтын медаль, шар айна, белдік алдың.

Патша жақсы көріпті барған сені.
Бәйтікті мақтайды ғой мұндағы елі.
Бетіне ақ патшаның тура қарап,
Бәйтіктің батырлығын қарашы енді!?

Оқалы тон беріпті Бәйтік сізге,
Ел жақсысы жиылып айтты бізге.
Тоныңыз құтты болсын мүбәрәк боп,
Ісіңіз жаңа келді дүзу жерге.

¹ Ақынның қырғыз бегіне арналған бұл өлеңдерінен Бәйтікке деген сырттай қошеметімен бірге, сөз астарындағы мысқылдан да аңғару қиын емес.

Ақ патшаға кылыш берді алтын сапты,
Үш жерінен бунакты күміс қапты.
Құдай берген кісіге береді екен,
Ер Бәйтік ақылменен іздеп тапты.

Бір бөрік тағы берді алтын тысты,
Құдайдың құдіреті қандай күшті!
Ақылға кенен болған бір кісісің —
Бітірдің ақылменен әрбір істі...

Жұрт таппаған ақылды Бәйтік табар,
Төрт бұрышынан дүниенің алды хабар.
Қаріп-қасер қысылып қысаң тартса,
Батыр Бәйтік қайда деп сізге шабар.

Ақылы жоқ кісіге ақыл болды,
Дүниенің бәріне мақұл болды.
Құдай берген иманды бір кісісің,
Медіресі мен мешітке жақын болды.

Патшадан сый әкелдің артып-тартып,
Жұртыңа айтып келдің көрген тәртіп.
Ақ қалпақты қырғыздың ортасында,
Алтын сүйек жігітсің көңілің артық.

Оң мен солдан тумайды сендей адам,
Түзеледі алдыңа барған адам.
Қырғыз, қазақ жиылып бас қосқанда
Сөз айтуға жарадың шекарадан.

Дабысың Алатаудай Бәйтік батыр,
Ай таңбалы көп салты былай жатыр.
Қанайдың көп ұлының ортасында
Бірің бек, бірің сұлтан — келе жатыр.

Бәйбішеден Бәйсейіт, Бошай болған,
Толықсып мал мен басқа бірдей толған.
Қара Бәйтік жеткен соң он жетіге,
Қаріп бенен қасерге болдың қорған.
Дабысыңды сыртыңнан естуші едік,
Оқымай көкірегің нұрға толған...

Кім көнбеген Қанайдың жарлығына,
Жарлығының ішінде тарлығына,
Бәйбішенің баласы Бәйсейіт, Бошай
Он бірінде-ақ көнбедің зорлығына.

Он бірінде қозыға салып еді,
Аулым менің алыста болса-дағы.

Сыртыңнан ақын Шөже қорып еді.
Қырық бір қозы сойыпсың өзенге айдап,
Қаріп бенен қасердің аузын майлап.
Құртар деп қара Бәйтік бұ қозыны,
Біреуге бақтырыпты енді жайлап...

Он жетіге келгенде,
Салған екен хан Бәйтік
Бақ деп сені жылқыға,
Жылқыға түсіп алған соң
Бәйсейіт, Бошай ағанның
Бір көнбедің ырқына.
Жиырма бірге келгенде,
Таласыпсың жұртыңа...
Таласқан жұртты ап кеттің...
Егескен жауды жеп кеттің...
Асылдының басында,
Көп нөкердің қасында,
Дұшпанға қату ер едің,
Тауға біткен ырғайдай
Досыңа жақсы бек едің,
Алтын, күміс, мырғайдай,
Сендей кісі туа алмас,
Бұ қырғыздың ұлынан.
Он жетіге келгенде,
Ақырып топқа жұлқынған.
Атты міндің жүйріктен,
Тегіс шықты сүйріктен.
• Көрмеген бағың қалмады,
Жайдың атқан таңындай.
Ерегіскен дұшпанның
Еңсесін үздің жасылдай.
Келбеті келген сұңқарсың
Болатты кескен асылдай.
Арқадан келген Шөженің
Айтар сөзі осындай...

БӘЙТІКТІ ЖАМАНДАҒАНЫ

Кім өлсе соған түсер заман ақыр,
Өлмесе жол шетінде неғып жатыр?
Айраншы шешен күн деп естуші едім,
Түпсіз құл емес пе едің бауыры тақыр.

Сенің шешен — айраншы,
Бүтін көйлек кимеген,
Аузына өкпе тимеген,

Бетін жумай кір-кір боп,
Жылап өткен дүниеден...

Шапаны болған жамаулы,
Өткен өмір санаулы,
Күні-түні таяқ жеп,
Өмірі болған аяулы.

Көзінен жасы кеппеген,
Кет десе де кетпеген,
Жаман шолақ шапаны
Дізесіне жетпеген...

Бетін жумай ас берген,
Ер Қанайға қас келген,
Құр мойнына мас көрген.
Ел жайлауға көшкенде,
Далаға сенің шешенді
Ыстық күнге тастаған.
Саптыаяқтай қара күң,
Ауылға ұрыс бастаған...
Басына шомыт жастаған.
Басына ыңыршақ жастанып,
Қойшы менен қолаңда,
Жатады екен бас салып.
Құдай пайда қылған соң,

Анаңның біттің қарнына,
Атаң Тілеуберді, Қанай болған соң,
Арамнан батыр тусаң да,
Ақыры келдің орныңа...

БАЙЛЫҚ

Балықшы байымайды көлден алған,
Ақын да байымайды елден алған.
Өзіңнің маңдайыңа бітпеген соң,
Қалады желмен қетіп, желден алған.

ШӨЖЕ МЕН БАЛТА

Қаракесек, Шаншар еліндегі бір аста үш жүздің ақындары бас қосқанда тобықты Құнанбай¹ отырып:

— Ал, ақындар айтысыңдар, қай жеңгеніңе бәйге беремін,— дейді. Сонда алдымен Шөже, Балта айтыспақшы бола-

¹ Құнанбай — о кезде аға сұлтан, Абайдың әкесі.

ды, Құнанбай, Алшынбай¹, Жолшора² тағы басқалары отырып, Шөженің аты-жөнін сұрайды.
Сонда Шөженің айтқаны:

Артына Жамантайдың³ еріп едім,
Ісіне құдіреттің көніп едім.
Қаз дауысты Қазыбектің балалары,
Ас берген жиыныңа келіп едім.

Қарайған жылқышының қосы болды,
Иманды құл алланың досы болды.
Артында Жамантайдың жүргенімде,
Шаншардың ат шаптырған асы болды.

Құнанбай отырып:— Бұл тақылдаған соқырың кім?— дейді.

Ш ө ж е:

Кем-кетік жиналыпты таз бен соқыр,
Әрқайсысы өз құлқынын көздеп отыр,
Болғанда сіздер дария, біздер қарға,
Қарға байғұс дарияның бетін шоқыр.

Құнанбай тағы да сұстанып:— Мына соқыр қалай сөйлейді?!— дейді.

Ш ө ж е:

Құран сөзі ақиқат айнасындай,
Алшынбай ақ қайыңның жаңқасындай.
Құдай артық жаратқан Өскенбайым⁴
Төрт жардың⁵ Омар, Оспан алқасындай.

Сонда Жолшора отырып:— Беретін билік, айтатын төрелік бар. Бір мақтайды, бір боқтайды, айтысқа мынаны шығару керек,— дейді.

Ш ө ж е:

Жолшора, өзің қажы, әкең Анай,
Параны бұрын беріп, жедің талай.
Алдыңда жеті тамұқ, сегіз ұжмақ,
Қайсысына кіруің екі талай.
Қажылықпен дүниеде жедің пара,
Бұл сөзді сен айтасың қалай-қалай?!

¹ Алшынбай — Арғын биі.

² Жолшора — бұрынғы Қарқаралы уезі, «Едірей» болысының биі.

³ Жамантай — төре әулетінен.

⁴ Құнанбайдың әкесі.

⁵ Мұхаммедтің жолын қуған алғашқы төрт халифа.

Б а л т а:

Шөже ақын, сен де шешен, мен де шешен,
Салғанда қара алдына мен бір көсем.
Екеуміз екі жақтың жүйрігіміз,
Шалдықпай шаршы топта жүрсің бе есен?

Ш ө ж е:

Алты ұлы Қуандықтың Құтпанбай-ды,
Шөже ақын екі ортада бұлаңдайды.
Амандық, есендігің бәрі бітсін,
Өзің-дағы жүрмісің күйлі-жайлы?

Б а л т а:

Ел егінді салады пұл болсын деп!
Төре жұртын жияды құл болсын деп.
Амандық, есендіктің бәрі бітсін,
Соқыр, сенен сұраймын жол болсын деп?

Ш ө ж е:

Артынан Жамантайдың еріп едім,
Ісіне құдіреттің көніп едім.
Көзім жоқ, туа соқыр бишарамын,
Жейін деп елден тары келіп едім.

Б а л т а:

Соқыр-ау, айтқаныңа ере алмаймын,
Мезгілсіз алдағанға көне алмаймын.
Бошанның¹ бес баласы өзімдікі,
Өзім өлмей кісіге бере алмаймын.

Ш ө ж е:

Балта, сен ел қыдырған сойқанбысың?
Болмаса мұны сөз деп айтармысың?
Несіпті жұртқа шашқан мен теремін,
Тәңірі малын қорғаған шайтанбысың?

Б а л т а:

Алсаң да Қараөткелден тоймаймысың,
Балта бар деп алдыңда ойлаймысың?
Қараөткел, Көкшетауды жеген соқыр,
Сөзіңді мен келгенде қоймаймысың?

Ш ө ж е:

Ұры Балта, білдіргесің ұры атыңды,
Көтерген Қаракесек ұятыңды.

¹ Бошан — Арғын руының бір бұтағы.

Көл қорғаған қызғышты көп көргенмін,
Соқтықпа, сындырарсың қанатыңды.

Б а л т а:

Өз жөніңді, сен өзің жөнде, соқыр,
Ел кемітіп жүруің жөн бе, соқыр?
Қараөткел, Көкшетауды жеген соқыр,
Ел түзеуші, тергеуші сен бе, соқыр?

Ш ө ж е:

Соқыр десең, мен айтам «ұры — Балта»,
Ұрлық қылсаң, тұқымың құрыр, Балта.
Ертіс өтіп, іш кетіп қашып жүрген,
Ұрлықпен күн көретін сен бір Балта.

Б а л т а:

Ку соқыр, сөйлер сөзге аттай желдің,
Әр түрлі бәлелердің бәрін білдің.
Ертіс кетсем — жүргенім өз пайдама,
Менің ұрлық қылғанымды қайдан білдің?

Ш ө ж е:

Ұры, шіркін, қорқа ма бір құдайдан,
Кісі өтпес пара жеуге Алшынбайдан.
Ұрлықпен тұқымыңды құртқан мұндар,
Күн көрдің Құнанбай мен Наушабайдан.

Б а л т а:

Зиянсыз жолдас болма пайдаменен,
Жау шаншар батыр жігіт найзаменен.
Соқыр-ау, өтірік айтпа, жала жауып,
Жеп едім қашан, қандай пара сенен?

Ш ө ж е:

Жылың — қой, келдің Балта елу төртке,
Бойыңа қартайғанда өсек ертпе.
Құсбектің төрт атын параға алған
Алшынбайың не айтар акиретте?!

Б а л т а:

Жылқымды айдап саламын қалың қаудан.
Жүремін ойнап, күліп денім саудан.
Ежелден Қуандықтың құлы емес пе ең,
Тентіреп келдің қырғыз әлдеқайдан?

Ш ө ж е:

Әй, Балта, білмейісің нағыз ұлды?
Сенің шешен есіктегі қара күң-ді.

Қара күң шырақ көрмей жүрген шақта,
Атаңыз қаракесек сонда туды...

Б а л т а:

Қалай-қалай тиеді тілің қотыр?
Ылғи жақсы алдымда толып отыр.
Өңшең мықты екенін білмеймісің?
Талдырар қамшыменен, мұндар соқыр.

Ш ө ж е:

Не зиян көрдің Құсбек, Жамантайдан,
Әр қайда бар салуым бір құдайдан.
Жалғыз соқыр халқыңа тиышсыз болса,
Құтылсаңшы, мына отырған Құнанбайдан?!

Б а л т а:

Зиянсыз жолдас бола ма пайдаменен?
Жау шаншар батыр жігіт найзаменен.
Құнанға тіл тигізбе, ей, ақымақ,
Аға сұлтан ол алған айламенен.

Ш ө ж е:

Ұры мен парақордың тілеуі бір,
Жемтікке үймелеген құзғындай тіл.
Сөзіме бұл табын да мұндар, айуан,
Иінің шауып Қуандықтың астына кір...
Сонда Балта жеңіліп, Шөжеге жол беріпті.

АРЫСТАНБАЙ (АРЫСТАН) ТОБЫЛБАЙҰЛЫ

(1811—1880)

Арыстанбай — ақын, импровизатор. Қазіргі Көкшетау облысында туып өскен. Кенесары қозғалысы кезінде Ұлытау даласына шығарылған орыс экспедициясына қатысқан. Кенесарының қолына түсіп қалған Арыстанбай туған жерімен қоштасады. Ақындық өнерінің құдіреті арқылы ғана басына бостандық алады.

Әдемі қоңыр даусы бар Арыстанбай эпикалық жырларды орындауды машық еткен. Оның аузынан эпикалық жырлар тыңдағанын Шоқан Уәлиханов та атап көрсетеді. Мәселен, Шоқан Тоқтамыс туралы жыр мен «Ер Қосай», «Ер Көкше» дастанын осы Арыстанбайдан естідім дейді. Арыстанбай творчествосының негізгі саласы — айтыс. Ол Орынбай, Шөже, Сералы тағы басқалармен айтысқан. Айтыстарының бірсыпырасы революцияға дейін жазылып алынып, 1910 жылы және совет тұсында жарияланған.

* * *

...Жеткенде жиырма беске Ташкент бардым.
Камал бол бір қыс, бір жаз сонда қалдым.
Жігітке мал табуың қиын екен,
Күн өтіп маңдайымнан бек қиналдым.
Атаның артық малын аяйын ба,
Бердім де қырық жетіге бір қыз алдым.

Жүк арттым он сегіз бүт қызыл нарға,
Болады әркім әуес қызы барға.
Ташкентте бір қыс, бір жаз жайлап жатып
Тағы да қайта шықтым Қызылжарға...

Көкбестім мінілмеген баршын екен,
Көрсеткен қызды сұлу аршын екен.
Жиылып бес жүз жігіт қамап алды,
Толыбай бастығы оның Алшын екен...

Біреуін қанішердің ертіп келді,
Насыбай, шылым шегіп елтіп келді.
Қолда айбалта, белде қылышы бар,
Қасыма сүп-сүр болып жетіп келді.

Төлеңгіт түс-тұсымнан анталады,
Қанішер бет-бетімен балталады.
Қылышпен бірі шапты, бірі шаншып,
Бүйірімнің бір жағы канталады.

Не жаздым төлеңгітке мұнша қанап,
Алып ең екі зекет құрттай санап.
Өлтірсең көп қинамай жылдам өлтір,
Қинадың бір жанымды иттей талап.

Бұрын таңда қайтты екен сорлы Арыстан,
Төрт жерден тұра алмадым басым қанап.
Тітіреп тұла бойым жүре алмадым,
Бүйіріме қан ұйып қалған талап...

Төлеңгіт ұрысуға тым-ақ күшті,
Басымнан қан шашырап аспанға ұшты
Мінгені қара көк ат, қолда қылыш,
Бір жігіт келді-дағы ара түсті.

«Таудағы таза гүлді термеймісің,
Қолыңды, о дариға, сермеймісің?
Өзіңе жан болғалы түскен ісім,
Төлеке, маған сауға бермеймісің?..»

Ауылым Қорғалжыннан асып кетті,
Сарғайтар қайғы түссе ақша бетті.
Өленді бір-екі ауыз жібергенде,
Үстімнен төлеңгіттер басып кетті...

«Жылқымды айдап салдым терең сайға,
Көп міндім кішкенемнен жорға тайға».
Бір қайла шыбын жанға бола ма деп,
Жалындым шұбыртпалы Ағыбайға.

Бұл жолға қайта атқа міндің дейді,
Бұл жерге ажал айдап келдің дейді.
Өлмей тұрып арыздас мекеніңе,
Арыстан, өлер жерге келдің дейді.

«Қайың, тал, қарағай мен қалың жұпар
Дүние-ай, кеткенім бе болып құмар?
Құс салып, ит жүгіртіп, мылтық атқан
Аман бол, қайран жерлер, қалың томар.

Жұртымыз ренжімесін, төреміз де,
Біз енді тірі болып жүреміз бе?
Құрбыға бізді көрсең дұғай сәлем,
Ол елді, кім біледі, көреміз бе?

Дегейсің жасы үлкен ағамызға,
Төлеңгіт қолы тиді жағамызға.
Дегейсің барсаң сәлем атамызға,
Көп тиді найза, қылыш жотамызға,
Сайраған бұлбұл құстай Арыстан-ай,
Астында қара жердің жатамыз ба?

Дегейсің барсаң сәлем алғаным,
Қойдай маңырап, қозыдай қалғаным
Арыстан алған жарың мұндай болды,
Тағдырдың көніп отыр салғанына.
Айттырып елден таңдап алған жарым
Бір жүрмей бір-екі жыл қалғаның ба

Тұманда жолаушылар адасады
Жігітке күміс мылтық жарасады
Елден таңдап айттырып алған жарым
Алуға әлдекімдер таласады?

Ақ мылтық қолыма алып атпай қалдым
Көк бесті ат тұра шыға шаппай қалдым.
Мен-дағы жастығымды ап жатар едім,
Серпіп ұстап сол біреуін атпай қалдым

Бір ақыл қапияда таппай қалдым,
Алғаным менде сенің арманың көп,
Қолымнан бірер жыл дәм татпай қалдың.
Бір перзент менен тағы таппай қалдың.

Ақ жүзімді қайтейін көрмей қалдың.
Баласы Арыстанның деп айтарға,
Артымнан бір ұл перзент көрмей қалдың.
Белінді бір шешінген бумай қалдың,
Бетінді ақ сабындап жумай қалдың.

Жайлаған Есіл бойын жалғыз киік,
Ішінде көп жігіттің болдым биік.
Көрмеген көп жамандық би Тобылбай,
Көшкенде көші қонар ағы күйіп.
Көрмеген еш жамандық, байғұс пешем.
Көшкенде қара киер маған күйіп.
Көрмеген еш жамандық қарындасым,
Қанайды аппақ бетің тырнақ тиіп...»

ОРЫНБАЙ БЕРТАҒЫҰЛЫ

(1813—1891)

Орынбай 1813 жылы қазіргі Көкшетау облысы, Айыртау ауданында туып, 1891 жылы қайтыс болған. Орынбайдың өз әкесі Байқожа, арғы атасы Бертағы — ақын, жырышы болған. 13—14 жасынан өлең шығарып, ақын атала бастаған Орынбай кезінде Арыстан, Сералы, Шортанбай, Сақау, Шөже, Балта, Дана, Ақан сері, Тоғжан, Құлтума т. б. ақындармен айтысқа түскен.

Оның ақындық өнерін Ш. Уәлиханов, В. Радлов, поляк зерттеушісі А. Янушкевич, Ы. Алтынсарин, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов т. б. зерттеушілер жоғары бағалап, өлең, толғау, айтыстарын жинап жариялаған.

Ақынның әлі баспа бетін көрмеген («Абайділдаға», «Төрде отырған төрелер», «Тұрлыбекке», «Түбекпен кездескенде» т. б.) өлең-толғаулары Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында (папка — 272, 472, 1632) сақтаулы.

* * *

Ассалаумағалейкүм, батыр Ерден,
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей
Көзіме көріндің-ау келген жерден.

Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың оман дария кемесіндей.
Сұрасаң биіктігін мен айтайын
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.

Орынбай, кәне, сенің шешендігің,
Көп шығар жігіттікте есерлігің...
Атығай, қарауылдың жақсылары
Жіберді біліп кел деп есендігің.

Ұсынса қол жетпейтін асқар белім,
Өлімнен қарсы келген қайтпас серім.
Қарындас қадір білмес тірілікте
Арыстандай асыл туған есіл ерім.

Иілмес қарағайдай терегімсің,
Ақылың көз жетпейтін зерегімсің.
Қазақтың қазақ исі тұрған шақта
Алаштың баласына керегімсің.

Біз көрдік хан, қараның күйі-жайын,
Өсектеп жақсыларды не қылайын.
Көңілден қиял шығып шат болушы ек,
Батырым, дидарыңды көрген сайын.

Есідің ұзын бойын жүрдің жайлап,
Жібектей шалғынына бие байлап.
Керек бай, керек жарлы қонақ келсе,
Алдынан шығушы едің қойың сайлап.

Елге кек, жұртқа намыс іс кез келсе,
Жақұттай шығушы еді көзің жайнап.
Уай, Ерден, енді тумас сендей көзел,
Ішінен Бағаналы судай қайнап.

* * *

Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым, көтер басты,
Қай қазақ ой ойлаған сенен асты.
Баласы жеті момын келіп тұрмыз,
Күңіреніп босағаңа төгіп жасты.

Тарихтан талай адам көрген едік,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік.
Жасымыз мұнша жасқа келгенінше,
Шоқандай науша жасты көрмеп едік.

Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,
Күйзелтіп елі-жұртын кеткен бүгін.
Аяулы жарқын жүзін еске тастап
Дүниеден ем таба алмай өткен бүгін.

Әзелде солай жазса не істейсің,
Бұйырса тағдыр қалай бас имейсің.
Қайран жас қызғыш болған халық үшін
Қалайша қазасына күйзелмейсің.

Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,
Шәрбатын бұл өлімнің әркім күткен.
Қоймайды ажал сені тығылсаң да,
Аплатон ғалым о да қайда кеткен?!

Ақыры бұл нәубеттің көпке жеткен,
Ғұлама білгіштердің бәрі кеткен.
Алды-арты осындайға жеткеннен соң
Бүгінде қасіретке сен де жеттің.

* * *

Өлген соң бай мен жарлы мал демейді,
Мынаны бер, мынаны ал демейді.
Басына бай кісі өлсе, жастық тастап,
Астына қалың көрпе сал демейді.

Жарлыны, кәне, байдан кем көргені,
Бетіне бірдей қылып өң бергені.
Кигізіп төрт қарыс бөз, кесек жастап,
Құдайдың осы емес пе тең көргені.

Жарандар жат қылмандар бір құдайды,
«Құдай» деген пендесін жарылқайды.
«Адам басы — алланың добы» деген,
Соқса да қалай қарай домалайды.

* * *

Тұлпар бар ма тұяғы майрылмаған,
Сұңқар бар ма қияғы қайрылмаған.
Қашан да тағдыр — ажал жеткен күні,
Кімдерден кімдер жылап айрылмаған

Өлімнен үлкен жау бар ма,
Бауыры бүтін сау бар ма?
Бұлсыз берді, құнсыз алды,
Бұған қарсы дау бар ма?

Әуелі күдірет күшті,
Одан соң өлім күшті.
Ақсұңқар ұядан ұшты,
Апеке, сабырлық қыл,
Қайғысы саған түсті.

* * *

Бір жан жоқ болыстыққа талас емес,
Бір-бірінен көңіл аласа емес.
Бір құдайдан басқаға исінбеген,
Біздің қожа үш жүздің баласы емес.

Бастан бұлт кетпейді күн жайланып,
Сақау озды шешеннен тіл байланып.
Тұлпардан есек озып бәйге алып жүр,
Бұл күнде заман кеткен теріс айналып

Тұлпар басы тоқтамас тасқа ұрынбай,
Ораз атаң отаудың басқұрындай,
Жақсылық жақсы күнде атың шығар,
«Ене табар Қайнардың қасқырындай»

Шын болат шынар шапса қайрылмас-ты,
Ермек бажаң ұраны — айрылмас-ты.
Бір жаман ұран айтып салса сауын,
Қатыны бажаң түгіл қайрылмас-ты.

Бұрынғы өткен істі қуғаны жоқ,
Болмас іске белдерін бұғаны жоқ.
Ақылға Аплатондай болса-дағы
Бұл күнде болыс болмас туғаны жоқ.

Оман аққан дарияның құруы жоқ,
Әділ төре билігін бұруы жоқ.
Тіріліп Наушаруан әділ келсе,
Бұл күнде болыс болмас руы жоқ.

Насыбайға жарымас шақшасы жоқ.
Қызға көпшік жараспас бөкшасы жоқ,
Қайратқа «Рүстем-Дастан» болсаң-дағы,
Бұл күнде болыс болмас ақшасы жоқ.

Керуен шығар қалаға қостарымен,
Амандасып кетеді достарымен.
Әркім теке қояды өз лағын,
Ісі бар ма біреудің қошқарымен?

Әркім тойда сөйлесер іңкәрімен,
Бектер ауға шығады сұңқарымен.
Әркім бақпай өзінің қотыр тайын,
Ісі бар ма біреудің тұлпарымен?

Бір атты, бір атпенен өңгере ме?
Айбатын арыстаннан кем көре ме?
Әркім бақпай өзінің көтеремін,
Біреудің тұлпарына жем бере ме?

Асқар таудың айбыны қарыменен,
Өзен көркін көреміз жарыменен,
Әркім үкі тағады ботасына,
Ісі бар ма біреудің нарыменен?

Есті кісі есермен ойнамайды,
Бойы қысқа тереңге бойламайды.
Ақша берген кісіні болыс сайлап,
Елу басы ел қамын ойламайды.

Орның бар өткен биден, өткен ханнан,
Озып жүрген тұлпар бар мың мен саннан
Көкірексіз көзіменен ой ойлайды,
Бү күнде бірлік кеткен мұсылманнан.

Сөйлейді әр алуан пенде ағасы,
Жыласа қабыл болар көздің жасы.
Закон жабу жабады шолпыменен,
Есекті ат сайласа елу басы.

Құдайым барша жанды жаратып тұр,
Бірін аз, бірін көп қып таратып тұр.
Елу басы тышқанды болыс сайлап,
Арыстанды аузына қаратып тұр.

Ақшанды шашып қара иә сенбесең,
Құлан жылқы бола ма, кісендесең?
Ағайынның аздығы бос тұрғаным,
Болмаса мен де осал кісі емес ем.

Қартайып ақылымды танғаным жоқ,
Өлеңде алдыма жан салғаным жоқ.
Руымның аздығы бұл тұрысым,
Болмаса ғибрат таппай қалғаным жоқ.

Көкірегім дариядай шалқушы еді,
Қызыл тілім кемедей қалқушы еді.
Сөйлесем мың кісінің ортасында,
Тыңдаған қорғасындай балқушы еді.

Қанша шешен болғанмен тілің балдай,
Қалың жұртың болмаса қара талдай.
Қара тасты балқытсын қанша тілің,
Сайлау күні болмайды керім салдай.

Халал жүрген жігітке алла жар-ды,
Харам жүрген жігіттің пиғылы тар-ды.
Хүкімдердің сайлауы ғаділетті,
Өз қолыңа береді ықтиярды.

Көп хұнімді өткіздік көзімізден,
Қате кетсе кешіргейсіз сөзімізден.
Кімдер ғаділетпен сайлау түзер,
Бұхара ғайып етсе өзіңізден?

Қарағай тораңғыдан өсер бойлап,
Елу басы іс қылмас түбін ойлап.
Осы күнде көбінің миы ашып жүр,
Жол көрмеген қойшыны болыс сайлап.

Бәз болыстар қарызға батып жүрсің,
Бал деп ұртап заһарды татып жүрсің.
Хүкімдер ықтиярды берді өзіңе,
Бұхара бір-біріңді сатып жүрсің.

Сөзі үлгі болады нақылдының,
Он басы сый көп шығар жақындының.
Ақша шашқан адамдар болыс болып,
Бәрі де жайында жүр ақылдының.

МӘДЕЛІ ЖҮСІПҚОЖАҰЛЫ

(1816—1888)

Мәделі Жүсіпқожаұлы қазіргі Шымкент облысының Арыс өңірінде туып өскен. Ескіше хат таныған, өлең-жырды жазып та, ауызша да айтып шығарған. Өзі тұстас талай ақын-жыраулармен айтысқа түскен. Ол атақты Майлықожа ақынмен өнер жарыстырған.

Мәделі негізінен толғау ақыны. Оның «Қанай датқаға» «Майлы ақынға» деген толғаулары бар. «Мәделінің елімен қоштасқаны», «Еш нәрсе бұл дүниеге болмас тұтқа», «Бәйте-рек Байзақ едің мақтап жүрген», «Іліп алма» деген өлең-жырларында өз кезінің алуан шындығын көрсеткен.

Мәделінің баспа жүзін көрген шығармаларының бірі, «Арыс-танбайға» атты арнау өлеңі «Жас қайрат» журналында (1924, № 5) жарияланған. Көптеген өлең-жырлары, толғаулары, айтыстары қолжазба күйінде Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы.

* * *

Белбеуді бел қышиды шешерінде,
Жылқы мал тебіспейді өсерінде.
Сырменей Мәделі қоштасқаны,
Бұхарға жоғарылап көшерінде.

Аман бол, Қосжарсуат туған жерім,
Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім.
Жем беріп арғымаққа желе жортып,
Жылқыны бұрқыратып қуған жерім.

Аман бол, Бөгенім мен Шаяным-ай,
Токтайтын ұксамайды баяным-ай.
Байырқұмның сыртында құс салатын,
Аман бол қырғауыл мен қояным-ай.

Қайырып қаршығаны салған жерім,
Қырғауыл мен қоянын алған жерім.
Аман бол қызыл қоңырау шеңгелдерім,
Шалбарсызды қылушы ең өрім-өрім.

Аман бол, тоғайдағы тораңғыл тал,
Ішінде бүлдірген мен жидең де бар.
Қаршығам қоян қуған аржаққа өтсе,
Желқайықтан жақсы еді ысқадан сал.

Аман бол, тоғайдағы қамыс, мия,
Ішінде аралаушы ем жылқы жия.
Енді сен де аман бол, оман дария,
Бізге жайлау болмады-ау, сұңқарға ұя...

Аралға ақ баттауық жарасушы ең,
Күштілікке арпамен таласушы ең.
Арықты жаздай мінген қоя берсе,
Беруге аттың майын қарасушы ең.

Бөріойнақ жылқы малға жағушы еді,
Сол жерден жоқшы малын табушы еді.
Арықты алты ай мінген қоя берсек,
Аптада қабырғасын жабушы еді.

Қосқұдық жайлаушы едік, қыстаушы едік,
Камшаттан пешпент, бөрік тыстаушы едік.
Арықты қыстай мінген қоя беріп,
Бір айда құр аттай ғып ұстаушы едік.

* * *

Тәтенеке, өлең айт деп қылдың бұйрық,
Бәйгеден бабы түспей озбас жүйрік.
Шашып, шалқып сөйлеуге жібермейді,
Жаппас жүр ақылымды қойдай иіріп.

Келіп ем дін ислам қаласынан,
Тағдырдың үмітім бар панасынан.
Келіп ем жұрт сағынып көрейін деп,
Жаппастың тыншымадым жаласынан.

Кеміді келемін деп жарым жасым,
Бойыма тарамдады ішкен асым.
Он жыл болды тыныштық көрмегелі,
Жанжалмен әуре болды жалғыз басым.

Келіп ем дін исламнан Бұхар ауып,
Көбейді мал даулаған бізді тауып.
Бөрінің жемесе де аузы қанды-ай
Көбейді айғақ-куә жала жауып.

Жұртым жоқ даудан басқа қарайтұғын
Жаман күнге жақсы дос жарайтұғын.
Барамын Түркістанға зорлықпенен,
Ұлық жоқ әділетпен сұрайтұғын.

Танеке, өлең айтпақ көңіл қошы,
Мал тапса қашық тартар ердің досы,
Орынсыз үкімменен мен барамын,
Күн туса ер басына деген осы.

Бүгінде не сөз шықсын тілімізден,
Қате болса өтпейсіз мінімізден.
Датқа-еке, дуаңызды аямаңыз,
Қызметкер жолдас болған інімізден.

Бүгінде мүшкіл іс бар басымызда,
Басы сау сөйлеуші едік жасымызда.

Құтылсам, аман-есен бұл бәледен,
Бір барып сөз сөйлер ем қасыңызда

Күнәм көп, кешкей құдай қатамыздан,
Бұл дәулет сізге қалған атаңыздан.
Аузының дуасы бар ер едіңіз,
Үміткер болып келдім батаңыздан.

Қадірін ауырғанның білмейді сау,
Жылымшыған жанжалдан жақсы екен жау.
Датқаеке, дуаңыздан қалдырмаңыз,
Сүйегін қожекеңнің жасытты дау.

* * *

Қара ағашты Ташкенттен
Мырзаби деген бек шықты.
Екі иінін жеп шықты.
«Қатын менен қызыңнан
Зекет бергін деп шықты.
Ордабасы басында,
Қотырбұлақ қасында,
Жер астынан жік шықты.
Қаһарын шашып халыққа,
Екі құлағы тік шықты.
Оның қылған ісіне,
Ел денесі түршікті.
Желкеге шашын түйгізіп,
Еркекше киім кигізіп,
Жасырып қыз бен әйелін
Көшпелі беттеп ел шықты.
Көштің бетін қайырып,
Ақ білек ару қыздарды,
Ата-анадан айырып,
Көзінен жасын ыршытты.
Шамадан асып кеткен соң,
Зұлымдығы өткен соң,
Ел намысын қорғайтын
Қазақтан да ұл шықты.
Қыран құстай түйіліп,
Жеңсіз сауыт киініп,
Әруағына сиынып,
Мәделі батыр сайланып
Қожа ішінен бұл шықты.
Халықтың қамын ойланып,
Беліне жарақ байланып,
Орта жүзде қоңыраттан,
Мұсабек деген ер шықты.
Аққан судай сарқырап,

Алтынды тоны жалтырап,
Ұлы жүздің данасы,
Ер Шоңайдың баласы,
Рысқұлбек келді жарқырап.
Ақбұлақтың басында,
Қарабастау қасында,
Үш елдің ері бас қосып,
Үкімім айтқан халыққа ұнап
Қоқанның бейбас бектері
Жәбек бидің үйінде,
Қымызға тойып балқып ап,
Қазы менен қарта жеп,
Отырған сәтте шалқып-ақ,
«Асқанға — тосқан» осы деп,
Бектердің басын кескенбіз,
Шариғаттың шарты ұнап.

* * *

Бұл жерден үш жұрт өтіпті...
Төртіншісі біз едік.
Бізге де түсті салмағы-ай.
Бектерінің қорлаған,
Зорлығына шыдамай,
Көшті елім жапа тармағай.
Адамға тән ар-ұят,
Бектерінде қалмады-ай.
Атадан қалған жол ма еді,
Қу нәпсіге құл болып,
Хайуандай тоят алмақ-ай?
Біз білмейтін болмаса,
Шариғатта бар ма еді,
Қыздан зекет алмақ-ай?
Айт десең, айтып берейін,
Ақ шындықты сөйлеуден,
Тіл менен жағым талмағай.
Жазықсыз елді жазғырма,
«Айыптың» тұр алдында,
Мырзабиді өлтірген,
Басын кесіп алмадай.
Кешсең кеш, кессең, міне, бас,
Шариғат жолын сара дер,
Даңғыл жатқан сарнап-ай.
Жарлы менен байға да-ай,
Қара менен ханға да-ай.

* * *

Басында қатыра судан болдық пайда,
Неше күн шайқатылып жүрдік бойда.
Сол судан қан-сөл ғайып пайда болып,
Сүйек пен етке шаптық үш-төрт айда.
Тарықпай тар құрсақтан тауып қорек,
Тоғыз ай, он күн жаттық осы жайда.
Құдіреттің күшімен шарқи пәләк¹,
Келіппіз дүние деген кең сарайға.
Анамыз итаяққа шомылдырып,
Пәк сумен тазалапты, сылап майға.
Тырбитып жарқанаттың баласындай,
Орапты жабағымен жүні майда.

Ал енді тыңда, келдік бір жасыңа,
Қосылып балалардың іңгәсіна.
Бір күні ә дегенше екі келді,
Аяқта әл, шама жоқ бір басуға.
Торғайдай ұшып-қонған үш те келді,
Күл шашып шарқ ұратын үй қасында.
Бір күні төрелердей төртің келді,
Сөйлеткен қызық-қызық тілді ашуға.
Бір күні бәйгекердей бесің келді
Ойнадық балалармен қыр басында.
Көңілге түйіп көрген-білгендерді,
Айналдық ата-анамен сырласуға.
Қарны ашып қарағымның қала ма деп,
Баланың ата қамқор шаруасында.
Балам деп бауырын езген ата-анаға,
Демеу боп тұралық та біз қасында.
Дүние бұл бір керуен сарай екен,
Не жетсін, шамаң келсе, сыйласуға.
Кезекпен келтіріпті күн көрсін деп,
Ұқсатып адамзаттың тұлғасына.
Қарызын ата-ананың өтеу парыз,
Адам боп жаралған соң ту басында.

Бір күні ә дегенше алты келді-ай,
Түзеттік балалықтың салтын енді-ай.
Алтыдан желе аяңдап жетіге кеп,
Сегіздің кірдік базар кентіне енді-ай.
Қыздармен тоғыз жаста үйшік ойнап,
Бұл кезде балаң мінез әрқилы еді-ай.
Одырайып шетке шығып тұрушы едік,
Апама қоям десе айтып енді-ай.
Он жаста асық ойнап топқа кіріп,
Үйрендік «Алшы қыздың» шартын енді-ай.

¹ Шарқи пәләк — бұл арада жаратылыс деген мағынада.

Біреу ілім, біреулер қызық қуған,
Он бір жас та кеп қалды жортып демде-ай.
Мінекей он екі жас мүшел де өтті,
Осы деп балалықтың арты енді-ай.
Он үштен он төрт жасқа құрақ ұшып,
Жүгірдік тойда табак тартып енді-ай.
Он бес пен он алты жас құбылмалы,
Тұрады қорғасындай балқып енді-ай.
Он жеті, он сегіз жас жалын атқан,
Қызулы қырмызы гүл шарқын еді-ай.
Он тоғыз жас та келді керімдей боп,
Білетін әр нәрсенің парқын енді-ай.
Жиырма жас ақ алмастай жалтылдайды,
Көргенде көздің жауын тартып енді-ай.
Өте шығар жиырма бір қас қаққанша,
Дарияда аққан сендей қалқып енді-ай.
Жиырма екі, жиырма үш жылыстайды,
Құрбыларға әзіл-наз айтып енді-ай.
Мінекей жиырма төрт жас та келді,
Жақсы болсаң тарайтын даңқың елге-ай.
Күш-қуат, ақылы оның кемелденген,
Жиырма бес барлық жастың алтыны еді-ай.
Барында қызығыңның қиялай бас,
Жігіттік оралмайды қайтып енді-ай.
Жиырма алты мен отыздың аралығын,
«Орда бұзар жас» дейді халқым енді-ай.
От басы емес, жалпы елдің қамын жесең,
Соңыңнан дос-жаран боп халқың ерді-ай.
От басы, ошақ қасы қалып қойсаң,
«Атадан жасық туған жалқы» деді-ай.
Отыз асып, отыз бес барғаннан соң,
Бір нәрсе ұят деген қайшы келді-ай.
Көңіл — гүл, тіл — бір бұлбұл, нәпсі — бөрі,
Сабыр — алтын, ақыл — білгір қойшы деді-ай.
Қырыңда қыр басына шыққандайсың,
Ойдағы мақсатыңды айтып енді-ай.
Қақ жарған қара қылды әділ болсаң,
Атағың жайылады жалпы елге-ай.
Қырық бесте қынаптағы қылыштайсың,
Дұшпаным деп тұратын, қайсы жерде-ай?
Есті болсаң, еліңнің қорғанысың,
Есер болсаң, боларсың жайсыз елге-ай.

Қырық бес ассаң елің елеңдейді.
Елуді есі жарым елемейді.
«Елуді — ердің жасы» десе дағы,
Қайратың бұрынғыдан төмендейді.
Елуден елу беске жаткеннен соң,
Сыздайды жүйке тамыр, денең дейді.

Қариялар алдындағы қайтқан қаздай,
Қоштасып кезегімен жөнер дейді.
Ақсақал, ел ағасы атанады,
Қоғамшыл елдің қамын жеген дейді.
Қайратың бойындағы кемігенмен
Ақыл-ой кемелденіп, тереңдейді.

Үйлесіп қатпарланған түріңменен,
Қызарып көздің алды іріндеген.
Көктемгі шикылдаған бозторғайдай
Жөтелсең көкірегің кірілдеген.
Алпыс келіп қолыңнан жетелейді,
Таныстырып қоям деп піріңменен.
Қуатың бойындағы жиналады,
Алпыс бесте аузыңа, тіліңменен.
Аталы сөз айта алсаң ардақтысың,
Топтан торай шалдырмай ілімменен.

Айтайын жетпіс пенен сексенді енді-ай,
Бұл сексен талайларды жөкшендейді-ай
Сексеннен де селдіреп өткеннен соң,
Тоқсанға аман-есен келсем дейді-ай.

Тоқсан бес тоқайласып жүз келеді,
Көктем, жаз, кезегімен күз келеді.
Күзден соң қаһарлы қыс сияқты,
Денеңе қызу емес, мұз келеді.

Жүз жас та өте шығар бір күндей-ақ,
Тізгінін тежесең де іркілмей-ақ.
Ойласаң опырмалы өмір деген,
Сәуірдің көшкен қара бұлтындай-ақ.
Санаулы уақыт, күнің таусылған соң,
Боларсың елдің көшкен жұртындай-ақ.

* * *

Қыз бала бір жасыңда талпынаарсың,
Шыққан соң екі жасқа қаз тұраарсың.
Екі жастан үш жасқа шыққаннан соң,
Жүгіріп үйден-үйге шарқ ұраарсың.

Қыз болып төрт жасыңда тұлымшақты,
Байларсың тұлымыңа қызыл шоқты.
Төрт жастан бес жасыңа шыққаннан соң,
Ойнарсың қыздарменен қуыршақты.

Қолыңа алты жаста ұршық алдың,
Жібекке жеті жаста пұл шығардың,

Жетіден сегіз жасқа шыққаннан соң
Шешеңнің тойға бар деп тынышын алдың.

Қыздармен тоғызыңда тойға бардың,
Қолыңа он жасыңда оймақ алдың,
Он жастан он бір жасқа шыққаннан соң,
Қулықты қай-қайдағы ойлап алдың.

Тартасың он екіде орамалды,
Қулығың он бірдегі о да қалды.
Он екіден он үшке шыққаннан соң,
Сыпырдың тұрымтайдай томағанды.

Қыз болып он төртінде топқа кірдің,
Қызықты он бесінде жоқтап жүрдің.
Он бестен он алтыға шыққаннан соң,
Қырғидай қыран шәулі топтан ілдің.

Қарағым, он жетіге енді келдің,
Не қызық болып жатқан жерді көрдің.
Балауса он сегізде қыз болып ап,
Жүйріктей бәйгені алған белгілендің.

Қыз болып он тоғызда баяуларсың,
Той қылып ұзатуға таяуларсың,
Болып ап жиырмада бөбекті ана,
Тербетіп талдан бесік таянаарсың.

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ

(1818—1881)

Шортанбай ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер аз. Бұл жөніндегі деректердің көбі шашырап жеткен үзінді. Бір алуан мәліметтерге қарағанда, Шортанбай Қанайұлы 1818 жылдың шамасында осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданындағы Қаратау деген жерде туған. Екінші бір деректе Шортанбай Ақмешіт қожасы делінеді, бірақ өмір сүріп, ақындық құрған жері Қарқаралы уезіндегі Бесата деген ел. Алғашқы кезде Шортанбай Жамантай төренің маңында болған, кейін Жанғұтты бидің қолына барып, сонда өлген.

Ақынның шығармалары XIX ғасырдың 70-жылдарында жарық көріп, «Бала зары» деген атпен Қазан қаласында бірнеше рет басылып шықты.

Шортанбай өлеңдерінде қайшылықтар көп. Бір жағынан ол дінді уағыздап, Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуы нәтижесінде болған жаңалықтарды қабылдамай үрке қараса, бұрынғы заман өтті, енді ақырзаман жақындап қалды деп зарланса, екіншіден өз заманындағы кейбір жексұрын мінездерді, бай мен болыстың, қожа-молданың озбырлықтарын, кедей шаруаның ауыр халін реалистік тұрғыдан суреттейді. Әрине, бұдан Шортанбай бұқара халықтың мұңын толық түсіне білді, оның жырысы болды деген ұғым тумайды. Біз әрқашан да ақыннан қалған әдеби мұраға талғаумен қарап, ондағы кездесетін қайшылықтар мен теріс көзқарастарды сынап отыруымыз қажет

* * *
Атамыз — Адам пайғамбар',
Топырақтан жаралды...
Сол адамнан таралды,
Ұрлық пенен қорлықтан,
Өтірік, ғайбат, зорлықтан
Бойынды тартып тек жүрсең,
Көрмессің деген залалды.
Белгісі деген бейіштің
Жазғы салқын самалды.
Тәркі деген тамұқтың
Қысқы суық амалды.

Ауыл малы бұралқы
Ақылы жоқ жаманға.
Атасын алдар баласы,
Жақсылықтан нәрім жоқ,
Жамандық асқан заманда.
Мегежіннен ұл тумас,
Қайын болмас қабанда.
Балам бар деп мас болма,
Өзіңнің болсын аянда.
Болмағанның бәрі — сол
Ерлі-зайып араңда.
Малдан зекет бермеген
Аузына құдай кірмеген,
Қайыры жоқ сараңды.

Алақандай ай мен күн —
Ғаламның орта жарығы,
Жаббардың екі болмайды
Әмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ —
Мұсылманның тарығы.
Ораза, намаз қылғанның
Көңілінде құдай барлығы.
Жаяулық пен жалғыздық —

¹ Өлеңнің кейбір жолдары ықшамдалып алынды (Кұрастырушы.).

Жалғанның жаман тарлығы.
Түшіркенген ұйқы жоқ —
Қайғының асқан зарлығы.

Қолыңнан құсың қашырсаң,
Қайтып қонбас қолыңа.
Ісің түссе жаманға,
Жағаңнан алар сорыңа.
Көп ішінде аз болсаң,
Әр неме түсер ойыңа.
Ел ішінде жоқ болсаң,
Мін тағылар бойыңа.

Жолдас болсаң жақсымен,
Қолың жетер қырымға.
Топқа кірсең әркіммен,
Таласарсың орынға.
Текті құс қарар Қырымға,
Ит айналар жырымға.
Парақорлар қызығар
Бір қалаштық тиынға.
Құдіреттің жарлығы:
Титтей нәрсе қалсашы
Бұрынғы жаннан ырымға.

...Көп — жалғыздың саясы,
Нар — түйенің жақсысы,
Бауыры сүтті маясы.
Тайып кетсе аяғың,
Дұшпанның қанар табасы.
Арам пиғыл залымның
Тату да болмас құдасы.
Құдай деген мұһминнің
Ауыздан кетпес тобасы.
Иманы бардың белгісі
Тілінен тамар шырасы...
«Сен» демек қиын емес пе
Бұрынғы туған үлкенге?
Атыңды берсең азбассың,
Епті туған ілкімге
Мал-дүниенің жарығы,
Жаратып шырай көркіңе,
Қызықпаңыз бес күнге,
Бұл дүние қалмас әркімге
Ағаш көркі жапырақ,
Адам көркі шүберек,

Ақиретте жалған жоқ,
Таразысы басқа бір бөлек,
Өлімге де мал керек.
Өлмей тұрып, тірінде
Мініп-киіп, ішіп-же,
Айдап барып малыңды
Ғазап үшін бермейсің,
Алтын-күміс абзалың
Өлгеннен соң не керек?
Өлген малың — иманың,
Тіріде қамын жиғаның.
Аманатын алғанша
Жалғанда бар ма қиғаның?
Аз тартайын десең кінә
Сахарменен¹ тұрғаның...
Өлшеулі күнің жеткен соң,
Бұйрық дәмің біткен соң,
Төстіктей қазған бір жерге
Қырыңнан кіріп сыйғаның.
Медресе, мешіт салдырып,
Мүфтиге берсең баланды,
Азан тәкбір² айттырып,
Мешітке қойсаң молданды,
Сираттың³ желі соққанда,
Ораза — намаз панаң-ды.
Тірлікте есіңе ал
Өлгенде жанға пайданы...

Жалғанда титтей пайда жоқ,
Адамның аз күн албауы.
Жорға мініп теңселтіп,
Торғын тоның белсентіп,
Мамық төсек салдыртып,
Ыңырантып тұрғызып,
Дүрия көрпе жамылтып,
Дүниенің қалай алдауы?

Мал бақтырар пайдаға,
Зекетсіз мал айдама,
Қайыры жоқ ас сақтап,
Дәмді харам шайнама...

Ит жүгіртіп, құс салған
Өнерпаздың өнері.
Өтіп кеткен нәрсеге,

¹ Сахар — ертемен.

² Тәкбір — азан айту.

³ Сират — қыл көпір.

Өкінсең жоқ келері...
Құбылып тұрған қызыл гүл
Қураса кетер мәнері.
Сабыр қылсаң жетерсің
Құданың болса берері...

Жиырма бес жасыңда
Жігіт жетер кемелге.
Он сегізде қыз толып,
Апа болар бір елге.
Құрбыңнан қорлық көрмесең
Құда болсаң бір елге.
Жапырағын жайқалтып
Жайлауда қонсаң бір жерге...

Жылқының құты айғыр-ды,
Ат тумайды атасыз.
Көсегесі көгеріп,
Көбеймейді батасыз.
Ғайбаттың жаман екенін
Біле тұра айтасыз...
Алланың берген ақ дәмін
Шайтанға қайтып сатасыз.

Түйенің құты бура-ды,
Келесі қысыр қалмаса.
Күнә қайдан шығады,
Жаралып жан болып тумаса.
Әділ деп соны айтыңыз.
Турасын қисық бұрмаса.
Бұйрықсыз бәрі харам-ды
Шариғатқа сыймаса.
Жер тырнадай қор болмас,
Жетекшіден айрылса.
Тұрымтай торғай қуа алмас,
Қанаты сынып қайрылса.

Қасақана бітер мал
Қайыры жоқ қабанға.
Айдасаң қиық жүрмейді
Төрт түлігі аманға...
Жақсыны жаман көре алмас,
Тіс тиген соң өзіне.
Шын екен деп иланбаңыз
Жалғаншының сөзіне.
Сырттан ғайбат қылғанша
Айт көзі мен өзіне.
Құдайдан қорыққан мұсылман

Қарауыл қояр сөзіне.
Айтқан жөнге жүрмеген,
Менменсіген зор кеуде
Қиық жүріп кете алмас,
Аспанменен өте алмас,
Алдындағы жолығар
Құдайдың құрған тезіне.

Жігерлі туған жігіттің
Кім қой дейді талабын.
Жалғыз аяқ бар болса,
Кісі үшін дер шалабын.
Атасы топқа кірмеген
Сөзге салмас құлағын.
Құдайдан қорыққан мұсылман
Қонаққа сояр лағын.

Өткен соң қайтып келмейді,
Өлгенге мал ермейді,
Бү дүниенің шолағы.
Жиырма тоғыз әріптің
Жайын білмек керек дүр.

Төрт жардан¹ шыққан би болар,
Ақылы асқан дүр болар.
Мынау бір жалған дүниеде
Малы көп кісі би болар.
Көпке тентек, ез қисық
Қамшыменен и болар.
Ер басына күн туса,
Бұта түбі үй болар,
Ат басына күн туса,
Көксiмдегі² күй болар.
Көңіл азып, тон тозса,
Берген көйлек кез болар.
Аштықта жасық та болса
Ұдай абзал сол болар.

Мейір кетті пендеден,
Сөйтіп ердің алдынан,
Ақыл сұрасаң азбассың,
Көпті көрген көнеден.
Қасиет кетті төреден,
Ғаділдік кетті билерден,
Абырой кетті әкімнен.
Қайын енесі ас ішпес,
Қабағын түйген келіннен.

¹ Төрт жар шадияр — Мұхаммедтің төрт серігі.
² Көксiмдегі — көк тулақ, көк сілімтік.

Жалғыз құдай болмаса,
Енді үміт жоқ өзгеден.

Ей, мұһмин, құлшылық қылсаң не етеді?
Ажал болдырмай қуып жетеді.
Мінезге бағым табылмас,
Ғадетіне кетеді.
Тақуада болған ғалымдар
Бұ жалғанда не етеді?
Баяны жоқ шіркінді
Бір күн тастап кетеді.
Дүние, малын сүйгендер
Мінбей, кимей өтеді.
Бір кісі емес, әр кімнің
Басында бар, сөйтеді...

Ақыл — дария білгенге,
Бұ жалған жоқ өлгенге.
Байлықтың алды — иман-ды,
Тәңірім сөйтіп берген-ді.
Жан жоламас жатқанға,
«Ілінер жөргем жүргенге»¹.
Бұ дүние арман емес дүр,
Бір кезек дәурен сүргенге.
Ит жерімес арамнан,
Құдай безер харамнан,
Мейірдан² қатты мал бітіп,
Кетпесе мал қораңнан.
Пайда қылсаң залалсыз,
Өзіңе біткен қараңнан.

«Қой, әй!» десең, «не?» дер дүр,
Ақыл айтсаң ақымаққа.
Кенеуі жоқ кейбіреу
Құр зорлайды тақпаққа.
Атаңды сыйла анаңмен,
Мекені іздеп таппаққа.
Ұмытпассың тәубенді,
Түзу салар соқпаққа:
Түзу жолдан қисайсаң,
Жолығарсың күрзі менен тоқпаққа.

Жерге біткен тау пияз
Жегенмен тамақ болар ма?
Шернеуде жазған несіпке

Дария құйсаң толар ма?..
Сүмбіле туып күз болмай,
Көкрай шалғын болар ма?..
Кәрілік пенен мінезге
Білсеңіз, бағым болар ма?
Сүтке біткен мінезге
Сүйекпен кетпей болар ма?..
Ерден қайыр кетпесе,
Өлтірмейді есікте,
Өлшеп берген несіпке.
Сөйлес деген мейманға
Сөз қатқанша кешікпе.
Халықпенен қас болып,
Оңбас түске өшікпе.
Ердің құны сот емес,
Қисабын тапқан сабазға,
Төрден орын тимейді
Патша болса да малы азға.
Мойнын бұрып сөз қатпас
Көңілі қалған аразға...

Шынарға біткен мақтадай
Шырайлы болса алғаның,
Халал сүт емген жолықса
Болар ма еді арманың?
...Бай бол — малың не керек?
Патша бол — тағың не керек?
Жалғыз-ақ ойла дүниені
Сапардан жалғыз қалғаның.

Сөзіміз бітті, мен болдым,
Енді шықпас әңгіме.
Бәйіт айтып, баян қып,
Жанастырдым әрнеге.
Мәселе кітап шығардым
Кейінгі қалған пәндеге.
Бес ауыз сөз айттым деп
Мақтандың, тілім, сен неге?
Қой, көмейім, тәубе қыл,
Асылық қылма иеге!
Жасың жетті алпысқа,
Жеті ғалам астында
Даусың кетті алысқа.
Өзіңнен өрнек жайылды
Жақынға, туған, қалысқа.

¹ Түпнұсқада «жүргенге жөргем ілінер» деп келетін бұл жол өлеңнің ұйқас ретіне қарай берілді (Ред.).

² Мейірдан — ешбір шығынсыз деген мағынада

Юзанысы¹ зар көрген
Өзімнен қалсын балаға,
Кетпесе сөзім далаға.
Жоғалтпаса өзімді,
Жоқ қылмаса сөзімді,
Мен риза аллаға.

Бұ бәйітті шығарған
Біз, бейшара ғаріп Шортанбай.
Есте де болар әр топта —
Мұны білген (қоймас) ойламай...
Сөзім қалсын артымда,
Бір күн болар қиямет.
Дұға қылып, қол жайғай
Мұны есіткен әлеумет.

* * *

Шортанбай әл үстінде жатқанда әмме отырған халайық:
«Біздерге бір насихат айтыңыз», — дейді. Сонда айтқаны:

Адамның жалған дүниесі,
Дүние — жолдас қимасы.
Дүниені жолдас демендер,
Көп болар-ды күнәсі.

Өлгеніңше тою жоқ,
Түңілмей ырза болу жоқ.
Жалғанның арты жақын деп,
Жегенің қазақ қою жоқ.

Сәлем айтып кетейін,
Ағайын мен туғанға,
Бала менен қатынға,
Насихат шашып кетейін
Аз ғана сөзді артыма.
Не ғаріптік десеңіз,
Бүгін менің басымда:
Жетім болып ұл қалды,
Жесір қатын тұл қалды.

Ала көжеге қаңсыған,
Қаратауда халық едім,
Қожа емес едім, сарт едім,
Көк есекті мінуші ем,
Масақ теріп жүруші ем,
Арқаға шығып нан жедім,

Нан жеген соң дәндедім
Қазақтың жүйрігін мінсем деп,
Сұлу болса сүйсем деп,
Күннен күнге сәндендім.

Арқадан қылдым жайлауды,
Әркімнен алдым байлауды.
Қиямет күн болғанда
Қандай жерде мекенім
Мен ғаріптің сайлаулы?

Әмме алдына шай қойды, шайдың жарымын іше алмай, шыны-
аяқты жерге қойды, бұ сөзді айтады:

Қалықтаған сұңқар ем,
Қанатым сынды ұша алмай,
Қиядан қуға түсе алмай.
Нәпсім, қарар таптың ба
Дүниеге тоймайтын,
Бір шыны шай іше алмай,
Жалғаннан дәмім таусылды...

Билер, пара жемендер,
Жалғанда жолдас демендер.
Ақирет қамын іздендер.
Жалған бетті кезбеңдер.
Кісі хақын алмаңдар,
Аузыңа харам салмаңдар.
Дүние жиып өткен жоқ
Бізден бұрынғы пайғамбар.
Сөзін айтайын үлкендер:
Әлің келсе, Меке бар,
Артық дәулет біткендер!
Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қылып малды төкпеңдер!
Таяндың енді өлімге,
Алты табан көріңе.
Сатып алған күнәнің
Кешуі болмас күнінде.
Ұл атаны сыйлайды,
Ендігі туған балалар,
Атаңның сөзін бұзбаңдар!

Сәлем айттым бәріңе:
Қызмет етіп жүріңдер
Басшы біткен кәріңе.
Өлгеннен соң қоймайды
Тірідегі халіңе.

¹ Юзанысы — тілек.

Үлкендер, саған айтайын:
Мал басына бармаңдар,
Ақирет қамын қармаңдар,
Дүниенің боғы үшін,
Сірә, тіпті азбаңдар!

Тентек болма балаға,
Безер болма келінге.
Қадірің кетер еліңе,
Қарауыл қой сөзіңе.
Қанша нәрсе ереді
Өлгеннен соң өзіңе.
Қарай алмай жүрерсің
Таңда махшар күнінде
Құдайдың жүзіне.
Атаның тілін ұлы алмас,
Ананың тілін қызы алмас.
Айта беріп қайтейін,
Өлінің тілін тірі алмас.
Жақыннан шыққан жақсыны
Ағайын жұрты көре алмас.
Заман ақыр белгісі —
Бірге туған бауырың
Тату да болып жүре алмас...

Қызмет етпей мен өттім
Ата менен анама,
Қарнақтағы сәлем айт
Үш қайтара бабама.
Бабама қол бермедім,
Меке жүзін көрмедім.
Қайғылы болып барамын
Жалғанда жеген парадан.

Және сәлем айтайын
Бауырлас туған ініме,
Дүние деген осы ғой,
Жалғыз маған ерді ме?
Не деп жауап береміз
Қияметтің күнінде?
Жұрт тамаша болушы ед
Жалғыз ауыз сөзіме.
Дүние ыстық көрінді
Құрғыр менің көзіме.

Жалғанға тіпті тоймадым,
Өлмеймін деп ойладым.
Дүниенің боғы осы деп,

Өлгенімше сайрадым.
Тәубе қылмай жасымда,
Қанша пәле болады
Қиямет күн басымда?
Қасықтап жиған көп малым
Қалды менің артымда.

Жігіттің жасы жиырма,
Өлім деген қиын ба?
Жұртты жеген Шортанбай
Төрт қарыс бөз бұйырмай
Қалды менің артымда.

Дұғай сәлем айтайын
Бесатаның ұлына!
Дүние малы ермеді
Өлген ердің соңына.
Жалған жақсы көрінді
Мен байғұстың сорыма.
Опасы жоқ сұм дүние
Оттан ыстық болар ма,
Қалды ма көрдің астында?
Қарындас ермес қасыңа,
Тіріде көрген ағайын,
Дұға қылып жүріңдер
Өлгеннен соң басыма.

Дұғай сәлем айтайын
Карсон менен кернейге¹.
Қазақтан алған қарызым
Көлденең тұрды көмейге.
Ақын, шешен көрсем деп,
Айласпаңдар мендейге!

Дұғай сәлем айтайын
Тобықтыда Құнанбай!
Кімнің тағы қалады
Өлгеннен соң суалмай?
Осы дәулет барында
Талап қылсын Мекені
Ақиреттен құр қалмай.
Аз ғана қорған болып өт
Ағайын мен туғанға.
Жалғанда жиған нәрсенің
Пайдасы жоқ қу жанға.

¹ Түпнұсқада бұл жол «Қарсу менен керейге» деп берілген Рер

Дұғай сәлем айтайын
Көппай менен Нұрланға!
Харамды мал демесін,
Зәбір болар иманға.
Қазақтан пара алмасын,
Ұмытпай жүрсін алласын,
Құдайдан қапы қалмасын,
Өлгенді менен барласын.

Дұғай сәлем айтыңыз,
Шорман ұлы Мұсаға!

Дәулеттің барында —
Қорқынышты жер алдында,
Тәубесіз өтіп кетпесін
Бес күндік жалған қызыққа.
Дұға сәлем айтайын
Қуандықта Қоңырға!
Қуанбасын көңілге,
Мал деген хайуан доңызға.
Тура келген ажалға
Дәулеті ара болар ма?
Ақиретте көз салсын
Баратұғын орынға.
Былсін алла жарлығын,
Алдында өлім барлығын,
Құдай досты Мұхаммет,
Оның да алған жалғызын.
Көргенімше күн қанша,
Мұхаммет өтті, Мұстафа,
Дүниеге тоймаған,
Өлгенінше шайнаған,
Енді де болдым бек қапа.

Дұғай сәлем айтыңыз
Қатын менен балаға,
Тапсырдым енді жалғызды
Расул алла құдаға.
Дүниенің боғы үшін
Мендей болып қаңғырып
Көп шықпасын далаға.
Қастық қылмасын жақынға,
Қайырлы болсын халқына,
Не ғаріптік десе де,
Енді түсті басыма,
Жетім қалды-ау жасында!

Дұғай сәлем айтайын
Жесір қалған қатынға,

Тоқтасын сөз бен ақылға..
Қайғының ісін салмасын
Жалғзының басына,
Қалмасын көздің жасына.

Ә, дариға, жалған-ай
Жалғанның енді қалғаны-ай,
Шортанбайды алғаны-ай,
Қайғыны басқа салғаны-ай,
Не шара бар, құдайдың
Әзелде жазған пәрмені-ай!

Тағы да сәлем айтайын
Қалың жатқан Сарымға,
Бай менен жарлы көп жедім,
Құдайдың берген бағында.
Өлімнің жақын екенін
Біле алмап едім алдымда.
Шүкір де қылмай қайтейін,
Ажал келсе тұрмайды
Патшалар да тағында.

Тәубе деп қылмай қапы өттім,
Өлерімнің шағында.
Құдайдың ісі бұзық па,
Әуелде менің ғұмырым
Күдіреттің жазған сызықта.
Ұл атадан айрылған,
Өркім де біздей қайғырған...

Әмме отырған халайық. «Ендігі заманның адамдары қандай болар, біздерге бір жауап айтыңыз?» — дейді. Сонда айтқаны:

Бір насихат айтайын,
Тыңда мұны, балалар!
Есіткендер ұмытпа,
Қайсыңда сенің сана бар?
Жақсың аттан жығылса,
Жаманың тұрып табалар.
Ендігі сорлы бейшара
Қорыққанға барып паналар.

Қария қалды ақылдан,
Қастық шықты жақыннан
Ендігі күнің кем болған,
Тәубе қылмай қапы өттің
Әуелгі бұрын жасыңнан.

Бай кедейді көрмейді,
Кедей байға ермейді,

Қызметін бір күн қылмаса
Майлы сорпа бермейді —
Әне байдың қайыры!
Бұрынғы өткен адамның
Міне, келді тайыры¹

Жалғанда қылған ісінің
Алдыңнан шығар ғайыбы.

Байды құдай атқаны —
Жабағы, жүнін сатқаны.
Кедейің қайтып күн көрер,
Жаз жатақта жатқаны.
Жаздай арық қазады,
Күздей пішен шабады.
Оны-мұны жиғанын
Шығын деп тілмаш алады.

Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды,
Қағаздатып бұзауын
Ноғайына қояды.
Кедейге салып шығынды
Негізі байдың тояды.

Қылымсыған қатыны
Қызыл көйлек киеді,
Өзінің байын менсінбей,
Көрінгенді сүйеді.
Осы мінез болған соң,
Дозаққа пенде күйеді.
Ендігі байға мал бітсе,
Елубасы, онбасы.
Шайдан басқа асы жоқ,
Жақыннан басқа қасы жоқ,
Ендігінің мырзасы.

Әмме отырған халайық: «Мына Асан қожаға ғарыз айтыңыз?» — дейді. Енді айтқаны:

Сөз айтайын Асанға,
Дүниеңе мақтанба!
Япырмау, неге мақтандың,
Дәулетің судай тасқанға?
Дүниеқордың маясы

¹ Тайыры — жалғасы, жаңа ұрпақ деген мағынада

Жетпіске келді бұл жасың,
Дүние болды жолдасың.
Әндіжандық сарт едің,
Қай жеріңнен қожасың?
Қаратауда туылдың
Пәленше деген мырзасың.
Сарыарқаға келген соң
Төрт аяқты жорғасың.
Жәдігөй жауғыш атанып
Осынша жиған мүліктен
Не көреді қу басың?

Талабың бар жалғанда
Әлі де болса аспаққа,
Дүниенің боғы үшін
Күнде түсіп аптықпа.
Әуелден күнә жанға қас,
Қазаққа келіп болдық мас.
Менің тегім сарт еді,
Сенің тегің қызылбас.
Екеумізді пір тұтып
Жәдігөй жауғыш болмаңыз
Ақирет қамын ойлаңыз.
Жасың жетті жетпіске,
Иман бер деп сұраңыз.
Аталас туған жақыным
Қиямет күн кез болса
Пайдасы болмас қапыңның.

Арттағы құдай басыңды —
Өлшеп берген жасыңды.
Уай, уай, менің басым-ай,
Келе көр, Жәке, қасыма-ай.
Амалым нешік құдайға
Жүгірмек болған жасым-ай!
Қолыңнан сусын бере алмай,
Өлгенін әке көре алмай,
Дұға сәлем айтыңыз
Жетім бір қалған жас ұлға-ай!

Бұл сөзімді айтыңыз
Менен қалған балаға.
Бұ дүниенің боғы үшін
Қаңғырмасын далаға.
Тіріде көзім тоймайды
Тәңірінің бергені — қараға.
Жалған деген осы ғой,
Маған да еріп бара ма?

Білсін бір сүннет, парызды —
Қазақтан алдым қарызды.
Өлеріме таянып,
Жұртыма айттым арызды.
Үш қайтара сәлем де
Ағайын мен туғанға
Дүние шіркін ермеді,
Бейнетпен жиған қу жанға...

Енді есен бол, елдерім!
Құсымды салған көлдерім!
Замандас құрбы, теңдерім!
Гибрат менен алыңдар
Өлгенімді көргенің...
Өлгенде көрі қараңғы,
Бір күнгідей болмайды,
Мың күн тірі жүргенім.
Мынау менің өлгенім,
Қасықтап жиған дүниеден
Кәне, пайда көргенім?
Өлуі болмай қалмайды
Туғаннан соң пенденің.

Жұртты жеген тауық ем,
Жалғанның ебін тауып ем.
Қаратауда жүргенде
Сарыарқаның наны үшін,
Шалқып жатқан малы үшін.
Бері таман ауып ем,
Бозбалаға сауық ем.
Сауығым кетіп, күл сөнді,
Жұрттан асқан көсемді,
Алмай ма құдай шешенді!
Өлеріне келгенде
Жан мұндар енді сескенді.
Ескендір өткен дүниеден
Жиырма тоғыз жасында,
Перзент қалмай артында.
Шариғатқа сыймайды
Екі тілек тілеген.
Ғаріп пәнде басына,
Ғаріп пен нашар сүйенген,
Он сегіз мың ғаламға
Патша болған Сүлеймен,
Олар да өткен дүниеден...

Жалғызыма сәлем де,
Алладан бұйрық жеткен соң,
Асқар тауы құлады,

Ағар бұлақ суалды.
Жетім-жесір сүйетін
Ағайын-туған жоғалды.
Ей, пенделер, мүһминдер,
Мен не деген есермін
Дүниеден қашпаған,
Қорқыныш қылып құдайдан
Қарызды ойлап саспаған...

Тіріде қорықпай осындай
Күнә іздедім шошынбай.
Кеудемді дерт қамады,
Хамалда кетіп барады.
Есендікте бол, Жәке,
Қияметтік досым-ай!
Және сізге тапсырдым
Бала менен қатынды.
Жалғанда досым, сіз едің,
Аяй көрме ақылды!..

Таяндық енді өлерге,
Күн қанша дүр көрерге.
Дұға сәлем елдерге,
Елдегі жақсы билерге.
Жақсыдан дұға жетер ме,
Өлді деп бізді білген жұрт
Дұға да қылсын ерлерге.
Жасымнан қылдым мастықты,
Жаныма қылдым қастықты.
Жан жарға таянды,
Қоя көр, Жәке, жастықты.
Алпыс үштен асырмай
Өлім бір келіп асықты.
Аралап келіп түсуші ем,
Алтай менен Қарпықты.
Ыңғайы жаман аурудың
Жаманнан көңлім қорықты.
Артқы қалған жалғызға
Бір қасірет жолықты.

Мен өттім арманда,
Көре алмадым артымда
Ағайын мен туғанды.
Жантәсілімге таянды,
Айта көр, Жәке, иманды?!
Бір тәңірге аян-ды,
Он екі құйрық, қырық шалғы,
Қияда сұңқар таранды.

Достығыңды қастық дер,
Ойламай ескі жаманды.
Пірлерден кетіп керемет,
Алайын деп қай күні
Аманат малдай бағып тұр.
Бір пәндеге ұл бермей,
Біреуін малға зар ғып тұр.
Жөнсіз оқтай қаңғып тұр.
Жан шіркін-ақ берік екен,
Үзіліп кетпей не ғып тұр?!

Құдайға мақұл ісің жоқ:
Біреудікін іздедің,
Өзіңдікін көздедің.
Күшің жеткен адамды
Мұнша неге тездедің?
Ұрлық пенен зорлықтан
Үмітіңді үзбең.

Алмаған неме қоймадың,
Еш нәрсеге тоймадың.
Аузы қарыс алаштың
Айтқанына болмадың.
Болмағанның белгісі:
Бұлғақтап едің асаудай
Бойыңа жанды теңгермей.
Басыңа бір тас тиіп тұр.
Не қылайын дүниені,
Би қалмады шүйделі,
Шұнақ бидің тұсында
Ағаш атты тізгіндеп,
Шананы міндік күймелі.
Ақылыңды алып тұр,

Саумалы бар биелі.
Көш-қоныңды билейді,
Қомы да сыйған түйелі.
Біз айтқандай не қалды
Қай ғақыл бар жүйелі?
Әзелде жазған іс болса
Несіне мұның күйеді.

Күйіп бір күймей немене,
Құр қызады делебе.
Сақтасын жалғыз қайғыдан,
Көппенен көрген — селебе.
Халқы менен баланы
Бір алған соң аузына
«Алмайды» деген немене!?

Ұзын аққан Сарысу,
Аға бер жайылып құйыла,
Айдамай тұрып солдатқа,
Зар қылмай тұрып жалды атқа,
Жүйрік пенен жорғанды
Өзің бір мініп жебеле.
Жалаңаш болып жауға шап,
Ажалдан бұрын өлер ме?
Нокталы басқа бір өлім,
Өлмей де адам жүре ме?
Қатын-бала қамы үшін
Қарсы шап та, мылтық құш,
Құр жабырқап жүдеме.
Аламын деп талпынды,
Жаудан да зорлық көрілген
Өлтіріп ерлер алқынды.
Мың-мың жылқы айдаған,
Сары қазы шайнаған,
Қымызын судай сапырған,
Оны ішкен соң мас болып,
Аюдайын ақырған...

Күннен күнге тартылып,
Заманақыр кезінде
Ұл сыйламас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс қойыпты
Некесіз туған шатасын.
Өзі қылған өкінбес
Күнінде содан тартарсың,
Абақтыға жатарсың.
Қыз сыйламас енесін,
Арттым деп егесін.
Салыстырар денесін,
Пысықсыған немесі,
Көзіңді ойып барады,
Күнде тесіп төбесін.
Ақсақалдан әл кетті,
Болмаса тәңірім демесін.
Азаматтар, әлеумет,
Мұның да несін сөгесің?!
Жас сыйламас ағасын,
Алып жыртты-ау жағасын!
Бірі-біріне көпсініп
Қуат қылар баласын.
Шыдай алмай ызаға,
«Қой!» деп айтса тіл алмас,
Ақсақалдан ұялмас.

Жүгірісер қалаға,
Қаныққан соң жалаға,
Алып бір шығар далаға.
«Дұшпаның кім?» деп сұраса,
Алып бір келер ауылына —
Өзінің туған бауырына.
Келген соң кімді аясын,
Жығып салар дүреге
Қызыққан соң параға.

Екі үлкен есесіп,
Қошқардай басын теңесіп,
Сол жерде заман оңалмас,
Оңалар заман дер едім,
Жауға алдырдың әуел бас.
Іс асқынды болмастан,
Мейір сөз кетті сырластан,
Ойын кетті құрдастан,
Жастар үміт үзіпті
Жұрт тосынған жолдастан.

Қатыным қолы тоңар деп,
Қар жауғанда үй қақтың
Балам адам болсын деп,
Ұйқыдан безіп мал бақтың.
Асыраймын деп баланы,
Желіп бір жортып аулақтың
Балаң халал болмаса.
Азаматтар, жігіттер,
Пайдасы жоқ шырақтың...
Ертістің басы қара дөң,
Еңкейе біткен қара адыр.
Арқа деген құба жон,
Аядай біткен көл екен
Атты кердең естірген
Арқаның тарал шөбі екен
Жігітті кердең өсірген
Ат пенен малдың демі екен
Ұрлық қылып мал жидың,
Өтірік сөйлеп жан жидың,
Ойлап тұрсам, жігіттер,
Не қылса құдай еп екен.

КҮДЕРІҚОЖА КӨШЕКҰЛЫ

(1820—1858)

Күдеріқожа Көшекұлы XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген қазақтың атақты ақыны.

Ол қазіргі Қызылорда облысы, Тереңөзек ауданы, «Шіркейлі» совхозында туған. Күдеріқожаның өзі өмір сүрген тұстағы ата-мекеннен ауа көшкен ел мұңын жырлап айтқан «Қарқаралы, Қазылық», қалмақтардың шапқыншылығына қарсы арналған «Абылай ханның қалмақты аударғанына айтқаны» деген өлең, толғаулары бар.

Күдеріқожа көрнекті айтыс ақыны. Оның Ұлбикемен айтысы (1840 ж.) жігіт пен қыз айтысының жұмбақ аралас келетін көне түріне жатады, халықтың дүние танымын бейнелейді. Күдеріқожаның бұл айтысын академик В. В. Радлов жазып алып, өзінің өйгілі ғылыми кітабына енгізді (1870 ж.).

Ал, «Қарқаралы, Қазылық» атты толғау жырын Мұхтар Әуезов те, Сәкен Сейфуллин де аса жоғары бағалап, өздерінің оқулық, хрестоматияларына енгізген. Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларында бұл толғаудың көнерек нұсқасы «Қалмақтың жерсуымен қоштасуы» деп аталады. Күдеріқожа 1858 жылы қазіргі Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданында қайтыс болды.

ҚАРҚАРАЛЫ, ҚАЗЫЛЫҚ

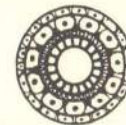
Найманда жұрттың ағасы,
Кіреуке тонның жағасы.
Ел жайлаудан келгенде
Көрініп тұрар обасы.
Аударыла шапса да,
Кетпейді екен күнінде
Артқы айылдың доғасы.
Майдай болып жұғатын
Малданған түрлі малдарға
Қорқылдақ көлдің қоғасы...
Қаласың енді амал жоқ
Жазылып құмар жайлаудан...
Бесқазылық, Ойтүндік,
Көрінер жерің бір күндік.
Күншілік жерден көрінген,
Көрінсе көңілім сүйінген,
Баянаулы Қазылық.
Жазғытұрым болғанда,
Бауырыңнан ел көшкенде,
Көштің жолы сүрлеу боп,
Қалушы еді қазылып.
Жаз жайлауға шыққанда,
Қонушы едік жазылып.
Қыс болғанда қонған тау,
Жаз болғанда көшкен тау
Бәйбішелер отырып,
Сабаларын толтырып,
Нияздарын аштырып,
Наурыздама берген тау.
Басымнан малым кетпеген,
Үстімнен боран өтпеген,
Күңіреніп дәурен сүрген тау.
Құтты, құтты, құтты тау,
Құт сан қара біткен тау.
Өмір бойы іздесем

Табылмас сендей сүтті тау...
Жатып қалған жас қозы
Жайылып қой болған тау.
Бағлан қозы қой болар,
Бірін сойса той болар.
Сойғанының терісі
Жөнін білген шеберге
Бір өзі бір бой болар.
Илей білмес жаманға
Елі құрып кеткенде,
Ала шалақ иттерге
Көкпар болып тартылып,
Не зор мереке, той болар.
Қарқаралы, қайран тау,
Тиюші еді пайдаң тау.
Пайдасының белгісі —
Үйімде тұрған үлгісі.
Үлгісінің белгісі:
Шаңырағым, уығым,
Адал бақан, сырығым,
Ат ұстайтын құрығым.
Аяғым мен табағым,
Отқа жағар дарағым.
Желі соғар тоқпағым,
Арбаға арыс белдігім,
Ел қыстауға келгенде,
Сиыр жатар шілігім.
Арқанды атқа кіселім,
Байлаулы атқа пішенім,
Сарымсақты, жуалым,
Жер біткеннің дуалым.
Ат жүре алмас аралдым,
Ішінде бұғы, маралдым.
Бұғы да марал жатқан жер,
Мергендер таңдап атқан жер.
Мерекеге батқан жер,
Артығын алып сатқан жер.
Бабамның өсіп-өнген жер,
Аруағым көмген жер.
Өрелерін сүйеніп,
Үзеңгісін шіреніп,
Құлым шора болған тау.
Байтөбетім маңқылдап,
Байсал тауып үрген тау.
Балалы қаздай байпаңдап,
Бәйбіше дәурен сүрген тау.
Азаматым бас құрап,
Басыңа дәурен сүрген тау.
Жалғыз ауыл қонған тау,

Жайқалып ел болған тау.
 Айдарлары желкілдеп,
 Атам бала болған тау.
 Әкем бір күйеу болған тау,
 Шешем бір келін болған тау.
 Ақ бүркеншік салынып,
 Ала берен киген тау.
 Ағашың әйбат көрінген,
 Жемісі жерге төгілген,
 Жарықтығым, қайран тау.
 Еш болмассың ойран тау,
 Жалғыз сиыр сауған тау.
 Артық белгің сол еді,
 Шілігің толған айран тау.
 Баянаула, Қызылтау,
 Бауры толған бие бау...
 Қарада қуыс бастауым,
 Белгілі еді қыстауым.
 Қожыр да қожыр тастарың,
 Көзімнен аққан жастарым.
 Сабыңды қопа қамысым,
 Тамам бір жұртқа танысым...
 Боранда малым ықпаған,
 Үйімді дауыл жықпаған.
 Шағыр бір жусан, изендім,
 Сенен де кетіп күйзелдім.
 Ат арқандар қазығым,
 Балаларға азығым...
 Он екі Қазылық, он түнек,
 Маңырап жатқан қой түнек.

Есіл, Нұра — екі су,
 Еңкейіп онан бетің жу.
 Біріңде шекер, бірің бал,
 Қайсы бірін айтайын,
 Бетеге көде жарылса,
 Шулап тұрған бәрің бал...
 Қайран Есіл, Нұрамыз,
 Қайда барып сиямыз.
 Әлдилеген әлпешті,
 Бүлдилеген болпышты,
 Қайда апарып қырамыз?!
 Есіл, Нұра сазымыз.
 Қаңқылдайды қазымыз,
 Сыр, Қуаң деген жерлерге
 Енді кетіп барамыз.
 Барсақтағы жүре алмай,
 Шырқ айналып келерміз.
 Түрлі-түрлі жібектей
 Түйіні басқа жеріміз.

Түлкі менен қарсақтай
 Түгі де басқа жеріміз.
 Айдын шалқар көліміз,
 Жағалай қонған еліміз.
 Баса бір тартқан желіміз.
 Сондай жерге қонғанда,
 Көтерілген көңліміз,
 Кіруші еді бейіліміз,
 Кетейін деп кетпедім,
 Қалды-ау есіл жеріміз.
 Ақ сақалды бабалар,
 Ақ сүт берген аналар,
 Таласып өскен жеңгелер,
 Теңесіп өскен інілер.
 Қожыр да қожыр тастарың,
 Басыңа соққан достарым,
 Соға тұрса дауылың,
 Жауа тұрса жауының,
 Күзгітұры болғанда,
 Қаптай қонып алушы ек.
 Жамайда жатқан көп аруақ,
 Молаңды елде көруші ек.
 Жыл он екі ай болғанда,
 Басыңа дуа беруші ек.
 Бү барғаннан келмесек,
 Өз еркімнен жүрмесек,
 Жебеп-желеп жүре гөр,
 Арқада қалған аруақ!

АЛМАЖАН АЗАМАТҚЫЗЫ

(1823— өлген жылы белгісіз)

Алмажан Азаматқызы Батыс Қазақстандағы Нарынның Бекетай — Бесқасқа дейтін құмында 1823 жылы туған. Қай жылы өлгені жөнінде мәлімет жоқ. Әкесі Азамат 1836—37 жылдардағы Исатай, Махамбет бастаған көтеріліске қатысып қаза тапқан. Азаматтан Алмажан деген қыз (Алмаш), Төрежан деген ұл қалады.

Алмажан жасында өз жанынан өлең шығарып, ақын қыз атанады. Ол жөнінде бұрынғы Бөкей ордасының қазақтары арасында әр алуан аңыз да бар. Алмажанның шығарған өлең-жырлары көп болса да, біздің кезге жеткен шығармасы — «Жетім қыз» атты дастан.

ЖЕТИМ ҚЫЗ

(поэма)

Жәңгір тұсында Азамат дейтін адам өліп, оның Алмажан дейтін он төрт жасар қызы, Төрежан дейтін жеті жасар ұлы жетім қалады. Нарындағы тоғыз би екі жетімнің малын өздері бөліп алмақшы болады. Өзі ақын, өзі қажырлы Алмажан билердің жауыздығына наразылық білдіреді де, бүтін дүниесін тастап, інісін жетектеп, ханға барып арыз айтпақшы болады. Жүрейін деп жатқанда қарт атасына келіп ақын қыз былай дейді:

Мақпал бір ойсам, жарасар
Алтын сандық зерлерге,
Ғұзырлық етсем¹ жарасар
Сөйлеген қызыл тілдерге.
Сұмырай туған қыз Алмаш,
Құрбаның болсын мұнапас
Балуан ата пірлерге.
Уақыт оның біткен соң,
Қарамай кетті қамқорым
Бақшадағы қызыл гүлдерге,
Бұлбұлым ұшып кеткен соң,
Жарықтан шығып тап болдым
Қараңғы тұман түндерге;
Қүдіреті күшті алланың
Әмірі боп біздерге,
Әкекемді мен бейбақ
Дуана болып іздерге.
Бар сенгенім — тоғыз би
Өзіме қарап тап берді,
Қорғалауға қара таппадым,
Шағайын енді кімдерге?
Атамнан қалған малды алдың,

¹ Ғұзыр ету — тәжім ету

Мойныма қой кінәмді,
 Жазығым не, билер, сіздерге?
 Алтыннан соққан қылышым
 Бауы үзіліп түсті белімнен.
 Дүбірші тұлпар арғымақ
 Босанып шығар барған жерінен.
 Құс ұлығы бидайық
 Шарқ ұрып көкке ұшқанда,
 Балапан үйрек, қаз бен қу
 Көтеріліп ұшпас көлінен.
 Сусыныма шай ішіп,
 Бастаңғыма бал жеген
 Толықсыған қыз едім,
 Күніме жетпей айрылдым,
 Екі бірдей тірімнен.
 Әкекем өзі кеткен соң,
 Атаңа нәлет тоғыз би,
 Адастырды-ау жөнімнен.
 Адастырған емей немене,
 Зорлық етіп айырдың
 Ата бір қоныс жерімнен.
 Сөйлесе билер, сөз қалмас
 Алмаш «арсыз көрімнен».
 Екі бірдей жетімді
 Жайсыз жерде жылатып,
 Қорқыныш жоқ, тоғыз би,
 Нәубетті кезек өлімнен.
 Есіктің алды көк терек,
 Сөз сөйлейін тіл безеп.
 Балуан ата ер Әли¹,
 Аян берді түсімде:
 «Түрегел, қызым, сөйле!» — деп.
 Мен айтайын сөзімді,
 Тарқатайын мұңымды,
 Не қылайын сөзге бой тежеп.
 Қуарып қалған қу үйде
 Мен де бір, билер, қу тезек.
 Атамнан қалған малды алып,
 Лұқпандай² мың жасап,
 Өлмеймін деп жүрмісіз?
 Асықпай тұр, тоғыз би,
 Сізге де келер бір кезек.

¹ Әли — Әзірет Әли деп те аталады. Мұхаммедтің төртінші халифасы және әскер басы.

² Лұқпан — Лұқпан әкім, шығыс ертегілері мен аңыздарында кездесетін данышпан адам.

Ойласам, ақыл жетпейді-ау
 Адам бір заттың құлқына-ай.
 Пияладай ұшқан сұңқарым,
 Көрсетпей кетті қылпын-ай.
 Күйік бір етіп көзіме,
 Артыңа тастап кеттің ғой
 Мына бір жаудың өзіне.
 Әкем, өзің кеткен соң,
 Атаңа нәлет тоғыз би,
 Үш күндейін кеңесіп,
 Басылмады сұлқыны-ай.
 Атамнан қалған малды алдың,
 Ең болмаса тоғыз би,
 Шыдамадың қырқына-ай.
 Алтын туы жығылды
 Мысыр сынды қаланың.
 Делбесі жібек үзілді
 Күймелі күміс шананың.
 Әкем мен шешем өлген соң, —
 Қанғаны сол ма табаңның?
 Қас ақымақ болмасаң,
 Өлімге неге күлесің,
 Қайдан білдің, тоғыз би,
 Боларын неден қазаңның?
 Қатерлі қызың мен болсам,
 Алдына келсін балаңның.
 Қызыл тілім сау болса,
 Асықпай жүр, тоғыз би,
 Басыңды бір тығармын
 Артына өлген анаңның.

Атым бір мінген қара кер,
 Шабуыл салсам, шығар тер.
 Уақыты мұның біткен соң,
 Тозығы жетпей төгілді
 Өндіре салған алтын зер.
 Жасымнан еткем жақсылық,
 Бірін де билер білмеді-ау,
 Нарындағы тоғыз залымға
 Қайырда өткен болды-ау сер.
 Екі бірдей жетімді
 Түс көргендей түңілтті
 Бауыры суық қара жер.
 Жәңгір ханды ниеттеніп,
 Жетімді қолдан жетелеп,
 Қызың да кетіп барады,
 Қамқор едің, атеке,
 Көріселік, қолың бер.
 Алтын зер салсам жарасар

Қара мауыт жағаға.
Арғымақ жексем жарасар
Күймелі күміс шанаға.
Әкеке, өзің кеткен соң,
Атаңа нәлет тоғыз би,
Қызылы сөнбей сәуленің,
Жетімге келіп қол салып,
Дұшпанға қойды табаға.
Билерден қорлық көрген соң,
Шыдамай кетіп барамын
Төрежан сынды балаға.

Шіреніп жатып толғайтын
Сұмырай Алмаш қызыңда
Бұрынғыдай, ата, күн бар ма-ай?
Шағалалы көлдей шалқыған
Халқымнан безіп барамын,
Ақырын тәңірім бермесе,
Қос жетімде сын бар ма-ай?
Қызымен жасты Алмашты

«Аламын!» деп тап берді,
Нарындағы тоғыз залымда,
Ойласам, ата дін бар ма-ай?
Қатты сөзді тік көрді,
Ерлер керек бұл іске
Сөзімді айтқан тыңдарға-ай.
Атеке, көрсең, сәлем айт,
Еске салып бізді сұраған
Нарындағы жас жігіт,
Құрбы, құрдас қыздарға-ай.

Қой айдаттым базарға
Алтынды, күміс теңгеге.
Жасау бір жидым жайнатып,
Қарағайдан салған бөлмеге.
Ата, бір көрсең, сәлем айт,
Жанұзақтың зайыбы
Түймежан сынды жеңгеме.

Басыма тарлық келген күн
«Шырағым, жайың қалай?» деп,
Қасыма бір де келмеді.
Жан жолдасым, жеңешем,
Толықсыған көңілімді
Бір тиындай көрмеді.
«Жылама, жаным, бикеш!» деп,
Жұбатып көңіл бөлмеді.
Жан білмеген жас басым,

Жалғыз да кетіп барамын,
Атеке, көрсең, сәлем айт
Қайратты, қанды жігітке,
Қасыма бірі ермеді.

Қараша құс мекендер
Қарағай, қайың тал басын.
Киік, құлан мекендер
Асқар таудың жал басын.
Әкекем, өзің кеткен соң,
Атаңа нәлет тоғыз би
Ұмытып кетті-ау алласын.
Мен жыламай қайтейін,
Менің көрген күнімді
Адамзаттың ұлына
Әр кезде тәңірім салмасын.
Билерден қорлық көрген соң,
Алып та қашып барамын,
Әкемнен қалған бір тұяқ
Төрежанның өз басын.
Атеке, көзің сала жүр,
Атаңа нәлет тоғыз би
Артымда қалған малымды
Тағы да талап алмасын.
Жәңгір ханды ниеттеніп,
Қызың да кетіп барады,
Тоғыз биге сәлем айт,
Дегенінен қапыл қалмасын!

Керуенім кетті Мәріге,
Мәріден кетті әріге.
Қамқорым менің кеткен соң,
Артында қалған қос жетім
Келе алмай жүр сәніне.
Тоғыз бидің зарпынан
Есендеспей барамын,
Қайран жұртым, елдегі
Жасы бір үлкен кәріге.
Атеке, көрсең сәлем айт,
Ескеріп біздің сұраған
Қайранда жұрттың бәріне.

Мұндай да мұндай іс көрдім,
Көріп тұр ғой көзіңіз.
Қартайған соң халқыңа
Елеусіз болды сөзіңіз.
Жәңгір ханды ниеттеніп,
Қызың да кетіп барады,—
Көріскенше күн жақсы,
Қош-аман бол өзіңіз.

Алмажан қарт атасына осы сөзді айтып, інісін жетектеп, хан ордасына жаяу жүріп кетеді. Түнде адасып, қалың қамысқа тап болады. Інісі әрі шаршап, әрі қорқып, жылап отырғанда Алмажан мына сөзді айтады:

Емшектесім, жұбайым,
Бақытыңды, сірә, ашпады-ау
Бір жасаған құдайым.
Келіп кіріп кетіппіз
Ызғын қалың қамысқа,
Енді ойласам, қарағым,
Адасар болдық, сыңайы.
Ханның көлі — қорық көл,
Мұнда келсе қарауыл,
Көлде не ғып тұрайын!?
Осындай торға түскенде,
Ізгі бір адам келсейші
Біздей екі жетімге.
Жөн көрсетіп бермеген
Жасаған жаппар құдайым,
Жөнімді кімнен сұрайын?

Шығып едік елімнен
Хан Жәңгірді көрмеге,
Ішке толған мұңды зар,
Арызымды айтып бермеге.
Ең болмаса, шырағым,
Аға ғып сені бермеді-ау,
Ағатайлап ермеге.
Өлгенімше зар болдым
Аға менен жеңгеге.
Жалғыз қара сен үшін
Ниеттеніп қана келемін
Ұсынып мойын өлмеге.
Қызыл тілім сауында
Ханға жетіп барайын,
Дүниенің шарығы жоқ екен,
Екі айналып келмеге.

Жасыңда қалдың, шырағым,
Ата, анаңды көре алмай.
Арманда кетті екеуі,
Қызығыңды көре алмай.
Алмажан сынды сұм апаң
Жылай да толғап келеді,
Басыңа пана бола алмай.
Толықсыған көңілім
Басылмайды, қарағым,
Тоғыз биден кек алмай.

Атаңа нәлет тоғыз би!
Қаңғыртып бізді жіберді-ау,
Дүние-малды көре алмай.
Билерден қорлық көрген соң,
Келемін іздеп Жәңгірді,
Жата алмадым үйімде,
Ел-жұртымнан ұялмай.
Киік, құлан мекендер
Асқар таудың бұлағын.
Борай да борай қар жауса,
Тәңірдің өзі сақтайды
Киіктің жетім лағын.
Шырағым, кімнен көреміз
Заманның мұндай болған шұнағын!
Елінен безген қос жетім,
Мекендер болдық екеуміз
Қалың қамыс құрағын.
Елінен безген жетімнің
Кім білер жосық, тұрағын.
Апекең мұңдық сау болса,
Дұшпаннан кегінді әперер,
Көңілің бұзып, қамығып,
Жылай берме, шырағым.

Қанаттасым, жалғызым,
Тар жерде жылап жасыма,
Апекең сенің қасыңда.
Тар жерде жылау лайық па.
Азамат ердің баласы
Төрежан деген басыңа?
Жылағаның қоймасаң,
Кешегі кеткен әкекең
Балапан болып жүзбей ме,
Көзіңнен аққан қанды жас
Араласып у болды
Ішейін деген асыма.
Құлан бір түзде, қу көлде,
Көңілді бұзып қамығып,
Жылай да берме, шырағым,
Алмажан сынды апекең
Құрбандық болсын басыңа!
Қаршыға құстың баласы
Ұшады заулап алысқа,
Қонады зәулім көз жетпес,
Бәйтерек басы шалысқа.
Арғымақтан туған қазан ат,
Болдырмайды шабысқа.
Асылдан қалған тұяғым,
Билерден қорлық көрген соң,

Шыдамай шықтым намысқа,
Әкекем өзі кеткен соң,
Жолығуға мұң болды
Жүз көріскен танысқа.
Бесік табы кетпеген
Қабырғасы қатпаған,
Екі бірдей қос жетім,
Жүре алмадық алысқа.
Тоты құстай керіліп,
Шалқып өскен қыз едім,
Тап болдым дүлей қамысқа.

Дегеніме келгенше,
Мекен етіп тұрмадым
Адыра қалған Нарында.
«Мен» деген қазақ баласы
Кімнен артық деуші едім,
Кешегі әкем барында.
Тұйыққа бүгін киіктім,
Кім су себер іштегі
Түтеніп жанған жалынға?

Алмажан інісімен жол таба алмай, адасып көп жүреді.
Мұнан кейін олар Орда маңында тұратын Сағитжан деген
ноғайға жолығады. Бұл адам әкесіне таныс, дос адам екен,
Алмажан оны танып, мына сөзді айтады:

Жылқы салдым тоғайға,
Тоғай бір толы шоғайна,
Оңға шығар ақ ісім,
Ісім бір келер оңайға.
Оңайға ісім келмесе,
Осындай игі жақсы адам,
Шақырсам да жолай ма?
Елінен безген қос жетім,
Құдай айдап кез болды
Әкемнің досы ноғайға.

Кешегі әкем барында,
Арғымақ міндім жорға деп.
Әкекем өзі кеткен соң,
Әулие қоймай сиындым:
«Ер балуан, қолда!» — деп.
Қолдаған емей немене,
Аян берді түсімде:
«Түрегел, қызым, толға!» — деп.
Әрбір күннің бірінде
Толғай түсіп келемін,

Біз бейшара мұңдыққа
Көрсеткенің, алла сол ма? — деп.
Шырайыңды көргенде
Шырамытып мен тұрмын,
Әкекемнің жан досы
Сағитжан ноғай бұл ма? — деп.

Айдын да айдын, айдын көл,
Айдын көлдің ішінен
Ұшады үйрек парлаған.
Қоғалы үйрек ұшқан соң,
Байласа, қарға тұрмаған.
Еңсесі биік ақ боз үй
Тігулі қалды Нарында,
Қайырсыз болып оңбаған.
Тоты құстай керіліп,
Еркелеп өскен қыз Алмаш,
Күні бір бүгін болғанда,
Қу қамысты паналап,
Көлден де көлге зырлаған.
Сағитжан аға, білмейсіз,
Жөнімді саған айтайын:
Азамат ердің қызы едім,
Менің атым — Алмажан.
Сіздің келген уақытта,
Тоғыз жасар бала едім
Тұлымшағымды шалмаған.
Өспей кеткір сұм басым,
Он төртіме келгенде,
Салиқалы қыз болдым
Жібектей шашын талдаған.
Кешегі кеткен әкекем,
Ерлігін оның сұрасаң,
Ер Әлиден кем емес;
Өз дегені болмаса,
Пенденің тілін алмаған.
Ақылы артық арыстаным
Озып еді байтақтан,
Үзілсе арқау жалғаған.
Достың опат болған соң,
Орнын ұстай тұрарға
Артында тұяқ қалмаған.
Пиялай кескен қолымнан
Сұңқарым қашып кеткен соң,
Нарындағы тоғыз би
Біздерді келіп алдаған.
Алдағанмен тұрмаған
Төрежан сынды сәбиді
Есігіне құл қылып,

Қызметіне салуға,
 Алмажан сынды бейбақты
 Кішілікке алуға
 Басымды сүйтіп шарлаған.
 Сұмырай туған қыз Алмаш
 Билердің онысына болмаған.
 Бұған да не ғып көнейін,
 Туғалы қорлық көрмеген,
 Күні бүгін болғанда,
 Мына тұрған қыз Алмаш
 Алдыңа келіп зарлаған.
 Алладан болған іс болса,
 Маңдайымнан көрейін,
 Жәңгір ханның құзырын,
 Алып барып, көрсетші,
 Арызымды айтып берейін.
 Тыңдалмаса арызым,
 Бұл қорлыққа көнгенше,
 Қаңғырып жүріп өлейін.

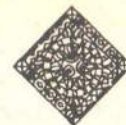
Сағитжан қыз бен баланы ертіп, Жәңгір ханның ордасына алып келеді де: — Анау — ханның есігі, анау — ханның үйі, — деп жібереді. Алмажан інісін жетектеп, хан үйінің есігінің алдына келеді. Ханның билері Алмажанды ханға жібермейді. Алмажан билерге мына сөзді айтады:

Елім бір көшті талдауға,
 Талдаудың түбін барлауға,
 Сұрамай жөнімді, ұстадың,
 Екі бірдей жас жетім
 Көрінді ме оп-оңай,
 Билерім, сізге алдауға.
 Алыстан іздеп келгенде,
 Сендерден қорлық көргенім,
 Нарындағы тоғыз залымнан
 Құтылдым деген сұм басым,
 Қайтадан түстік байлауға.

Ай жалыны айда екен,
 Күн жалыны күнде екен,
 Орданың басшы билері,
 Қас қасқырлар мында екен.
 Арызға келген жетімді
 Жібермей, жолдан тоқтату,
 Билерім, сізге жөн бе екен?
 Нарындағы тоғыз залымнан
 Онан да зорлар мында екен.
 Нарында тоғыз залым-ды,
 Залымдар алып малымды,

Тірідей қорлық көрген соң,
 Бір шапағат болар деп,
 Үміт етіп келіп ем
 Жаяу іздеп ханымды.

Құтылдым деген сұм басым,
 Артық туған қыз едім,
 Қолымнан сұңқар жем жеген.
 Қапыда ұшып сұңқарым,
 Шақырсам да келмеген.
 Сұңқарым ұшып кеткен соң,
 Нарындағы тоғыз би
 Мал қоймады бөлмеген.
 Екі бірдей жетімге:
 «Жаның шықсын, өл!» — деген.
 Келіп едім даңқымен
 Жәңгір ханның ғұзырына,
 Күндіз-түні барсаң да,
 Есігі бар кең деген.
 Қалай еді билері,
 Арызға келген жетімді
 Жібермей жолдан тоқтатып:
 «Параң болса, бер!» — деген.
 Қоя бер, билер, жөніме,
 Қалжындасып тұратын
 Үйіндегі жеңге емен.

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ

(1822—1895)

Сүйінбай Аронұлы 1822 жылы қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарақыстақ деген жерде дүниеге келген. Ол он төрт-он бес жасынан бастап ақындық өнерін машық ете бастаған. Алғашқы бетте ел аузынан естіген аңыз-ертегілерді, қисса-жырларды жаттап алып, жиын-тойларда айтып жүрген. Кейінірек, өзінің замандас ақындары ішінен озық ойы, өткір тілімен қазақ пен қырғыз елдеріне аты тарап, әйгілі болған.

Сүйінбай ең алдымен айтыстың асқан шебері, ешкімге жүлде бермеген ерен ақын. Сонымен бірге ол халық мұңын мұңдап, үстем тап өкілдерінің әділетсіздігін бетіне басып әшкерелеп отырған батыл да әділ сыншы. Сондықтан да, Мұхтар Әуезов Сүйінбайға баға бергенде оны «он тоғызыншы ғасырдағы Жетісу ақындарының алтын діңгегі» деп атаған. Сүйінбайдың өлеңдері 1935 жылы Ілияс Жансүгіровтің әзірлеуімен алғаш жинақ боп басылды. 1975 жылы «Ақиық» жинағы шықты.

ТЕЗЕККЕ ТЕПСІНУ

Ойланып қара, хан сұлтан,
Жолы қандай жақсының.
Үйіңе келген кісіні
«Өлтірем!» деп қожандау —
Ісі емес пе бақсының?
Өрістен ұрлап жегенің,
Сүйек таппай қаңғырған
Жұмысы болар қасқырдың.
Ел қадірін білмейсің,
Хан едім деп қастанып,
Бұқараңа қас қылдың.
Жарлының ұрлап жалғызын,
Шығармай қырға аш қылдың!

Хан емессің, қиықсың,
Қалың елді айдап жеп,
Теріңе зорға сыйыпсың.
Ұры-қары зұлымның
Бәрін өзіңе жиыпсың.
Жанға жауап бермейтін,
Дүлей, мылқау сияқты,
Қиял мінез тұйықсың!
Дүниені жұтса тоймайтын,
Түпсіз жатқан ұйықсың!
Басшылық жоқ халықта,
Аққан судан сұйықсың.
Судан да сусын қанады,
Оппа балшық сықылды,
Жұтқыш лай былықсың!

Ел құмарын тарқатып,
Бір шешпедің түйінді.

¹ Тезек — аға сұлтан.

Не деп айтып мақтаймын
 Төре-қара биімді.
 Хан ордадан топырлап,
 Тарап жатқан елің жоқ,
 Көр қылдың орда үйінді.
 Ашулансаң, хан Тезек,
 Өлтірерсің Сүйінді.
 Сүйінбай ақын өлген соң,
 Көрерсің Тезек қиынды.
 Шапырашты тентек ел,
 Шығармай ма миыңды?
 Қалың қазақ жиылып,
 Бет-аузыңды қан қылып,
 Бермей ме сүйтіп сыйыңды?
 Сұраншы бастап аттанып,
 Қарасай ұран шақырып,
 Қызыл қанды сапырып,
 Кетіреді бастан күйінді!

ТӨРЕЛЕРГЕ

Дәулетбақтан — Ноғайбай сен бір арсыз,
 Байсүгір — Қараталдан тұқиянсыз.
 Ыстанбек төремін деп мақтанбағын,
 Бұл арсыздың ішінде сіз де барсыз.

Қаратал өмірінде жалшымаған,
 Қарашолақ өгізін қамшылаған.
 Қаршыға қайраттанса қаз алады,
 Олжанды қарға тапқан салшы маған?

Дүниеден Сарыбай да кетті көшіп,
 Бұл жерде Нарбота отыр желдей есіп.
 Алдына бір жауапкер екей¹ келсе,
 Түйе басы тоғызды салма кесіп.

Ала бұқа көзденген Атамқұл бай,
 Жұртыңа жақсы болсаң боласың жай.
 Құланаян, маржаны айдап жедің,
 Тәңір алдына барғанда қайтесің-ай!

Сен өзің Әжібайдан туып едің,
 Жасыңнан жамандыққа жуық едің.
 Қияметте қайтесің кісі ақысын,
 Зар жылатып талайды қуып жедің.

¹ Екей — ру аты.

Кісі екен қабырғалы Дәуітәлі,
 Сәмбеттің ат түгіндей айғыр жалы.
 Арбаң сынса қаңғырып жолда өлесің,
 Сен келдің, жазған байғұс, не қылғалы?!

Билерім, салшы маған тапқаныңды,
 Істеп жүрсің өзіңе жаққаныңды.
 Қарымсақ, Жалайырдан сен келіпсің,
 Қырқаңда салып жатпай қақпаныңды.

Белгілі қыстақтағы сабаншысың,
 Сен өзің жаннан асқан амалшысың.
 Қыстақтың көп ұрысы өледі деп,
 Билерге кеп отырған хабаршысың.

Ақшаны жанқалтаға толтыра сап,
 Дегенге жауабың сол: «Сені ме, қап!»
 Пәреге билер қарны бөккеннен соң,
 Жаныңдағы ұрыны ақтары хақ.

Біреудің көз саласың құзырына,
 Мен тұрмын аң-таң болып қызығына.
 Аударып ақты арамға пәре жейсің,
 Не дейін әділетсіз бұзығыңа.

Келдіңдер осы топқа барайын деп,
 Бір шайқам май түсе ме қарайын деп.
 Момын малын зұлымға алып беріп,
 Нашардың қайтарсыңдар талайын жеп.

Айтамын білгеннен соң, көзім ашық,
 Төрелер, кеп отырмын дидарласып.
 Тау басына жиналған тазқаралар
 Жемей ме қарны ашса көке жасық.

БОЛЫСТАРҒА БАҒА

Сиқымбай өзің атың Аятбектен,
 Сен де болат кездіксің асыл тектен.
 Бойыңда қылтылдаған мінезің бар,
 Әйтпесе озар едің талай көптен.

Ноғай мырза, атаң өліп бұл бір жұмыс,
 Басыңа түскен екен қатты бір іс.
 Болысың — Тілеуберді ана отырған,
 Халқына оның өзі емес дұрыс.

Ақылсыз жігіт екен тыртаңдаған,
 Бұл заманның болысы күй таңдаған,

Жек көргенін халық та сыйламайды,
Пәлеқор, ұры-қары келдің қайдан?

Әбілез, ұлы жүздің төресі едің,
Қарасам сендердің кең өңештерің.
Жақының Байұзақты мақтасаң да,
Тұңғыық қарасудың кемесі едің.
Жаныста әзіз Төле әділ болған,
Үшеуің де Төлеге теңеспедің.

Руы Шапырашты Саурық батыр,
Дулатқа асқар таудай емес пе еді?
Кеше өткен дүниеден екі үстінің,
Саурықпен қай жағынан теңеседі?
Болысқа сайламаса жамағатың,
Олармен тұрсыңдар ма егескелі?
Сыбағасын әркімнің тартатұғын,
Ежелгі ата салты емес пе еді?!

СҰРАНШЫҒА

Батыр-ай, кедейшілік жаман екен,
Бұл дүние азулының заманы екен.
Қолдаушың арт жағында көп болмаса,
Жауапсыз кедей жазған қалады екен.

Күжірейіп отырған Итен байың,
Бермеді Сүйінбайға тайдың майын.
Тай тұрсын, Сүйінбайға сен кімсің деп,
Жауапсыз бос қайтарды айтпай жайын.
Бар дейді мырза төре Тезек деген,
Жыланып Итен байың безектеген.
Үш жүз жылқы ішінен тай тимеді,
Итен бай аттың майын беред деген.
Тезекке ойланып ем барайын деп,
Осындай сұрап едім керекпенен.

Түспей не ғып тұр екен жер мен аспан,
Бос отырып кедейлер өле ме аштан?
Жылап жүрген нашарға көз салмайды,
Байдан — бейіл, батырдан — рахым қашқан.

БАТЫРБЕК ДАТҚАҒА АЙТҚАНЫ

Ассалаумағалейкүм, дәу Батырбек,
Туғаның хабарлады «Сен келсін» деп.
Бауырыңның иманы жолдас болсын,
Айтпақ едім көңілді өзім деп кеп.
Төрт Дулаттан тараған Сыпатайдың
Келді ме деп ойлап ем қайғысын жеп.

Бойың биік болғанмен, ойың қысқа,
Дәу Батырбек дейді екен сені босқа.
Жақынын жаттай көріп, айып сұрап,
Қысқалығың көрінді осы тұста.

Сыпатай Дулаттағы ер кісі еді,
Ақылы дариядай көл кісі еді.
Жаныстан өтіп кеткен әзіз Төле,
Сеңкібай, Шойбекпенен тең кісі еді.
Құлмамбет, Таңсықпенен о да кетті,
Сүйегі соларменен бір кісі еді.
Батырбегім, топ болса айқайлайсың,
Үшеуінің қасында нең кісі еді?!

Елімді қорашсынба, дәу Батырбек,
Кеткен жоқсың олардың ақысын жеп.
Дәу кеуде, сом қабырға, қомпылдаған,
Жуан кісі екенсің ақылың жоқ.

ҮМБЕТӘЛІГЕ ¹

Екей деген ел едім,
Сүйінбай деген мен едім.
«Орман өлді» деген соң,
Көңіл айта кеп едім.
Көңіл айта келгенде,
Мұның қалай, хан Үмбет,
«Атаңның аузы» дегенің?!

Үмбетәлі, Шарғыным,
Орманның ұлы сен едің.
Үмбетәлі хан болды,
Дегенді естіп алыстан,
Әдейі естіп кеп едім.

Көңіліңді демденіп,
Хан ордасын басыпсың.
Атаңды сенің өлтірген
Бұғы елін шауып, жаншыпсың.

¹ Орманның баласы, хан.

Қыз-қатынын тұтқын қып,
Тау суындай тасыпсың.

Үмбетәлі, Шарғынның,
Бұғы бопты ермегі.
Мүліктерін жинап ап,
Малын шауып елдегі.
Нәсіп болған сендерге,
Орман атаң өлгелі.
Байталының құны деп,
Сексен жылқы алыпты.
Дұрыс па еді сол жері?

Бір кезекте хан Орман,
Бұқара елім сенсің деп
Қойдай айдап қырғызды,
Алдына сап жеп еді.
Айдаһардай араны,
Бұғыны жылда мазалап,
Көрінбей көзге жегені.
Бір байталға дау болып,
Ақырында жау болып,
Дүниеден Орман жөнелді.
Сөйтіп өлген атаңа,
Ел шапқаның жөн бе еді?!

«Бір асқанға, бір тосқан» —
Осындай өлім кез келді.
Әділет жоқ өзінде,
Ниетің жаман өзгерді.
Қойға қасқыр шапқандай,
Үмбетәлі, Шарғынның
Жаулағаны өз елі.
Есіткен жандар мұныңды,
Әділеттік демеді.
Хан құдайдың ұлы емес,
Құдайға да құл керек,
Халықтың жоқ па керегі?!
Онан-дағы ұстап ап,
Өлтірсең не етті ұрыны?
Бір ұрыға күйдіріп,
Жайға жатқан Бұғыны.
Дұрыс-ақ деп тұрсың ба,
Үмбетәлі, мұныңды?!
Қан құмарлық ісіңмен,
Кетіріп алдың құныңды.
Әділдікті айтамын,
Кесе алмайсың тілімді,
Айтып өтем мініңді!

Шын жақсыда тарлық жоқ,
Әділ сөзге зорлық жоқ,
Халық сүймесе сөзіңді,
Тиянақ жоқ, заңдық жоқ.
Іздеп келген адамдар,
Ханнан жауап ала алмай,
Емес пе елге қызыл шоқ.
Ханның мұндай болғаны,
Жұлқынып ұрған жын болар.
Шоқ өшпей тағы тұра ма,
О дағы сөніп күл болар.
Дүниеге тұтқа мен деме,
Ол да бір күн тұл болар!
Айыбымды айтты десеңіз,
Өлтірсең бір қазақты

Өлтірем деп қазақты,
Жау үстіне жау шығып,
Тартып жүрме азапты.
Жай жатқан елге өрт қойып,
Қайтарулы бүркіттей
Жаймасын қазақ қанатты
Айға шапқан аюдай,
Орман атаң айтайын,
Өр мінезден не тапты?
Жаудан қорғап елдерін,
Асқындырма жарақты.
Байтал үшін өлмесе,
Істеді ме қазатты?!
Сен шапқан кеше Бұғы елі,
Есін жинап, қол құрды,
Жеп жүрмегін таяқты!

ЖАҚСЫ МЕН ЖАМАН АДАМНЫҢ ҚАСИЕТТЕРІ

Жақсы жігіт ел-жұртының қаласындай,
Жақсы әйел әмме жұрттың анасындай
Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,
Көреді бәрін де өз баласындай.
Жақсы жігіт сөзіне сақ тұрады,
Қыранның қырдан байқар баласындай
Жаман парқы жақсымен бірдей емес,
Жақсы жігіт елінің ағасындай.
Жақсының сөзін әркім пайдаланар,
Миуалы алма, өріктің ағашындай.

Жаманның көкірегі — көр, көзі — соқыр,
 Жүрер жолдан тал түсте адасып-ай.
 Жақсы адам қай жерден ажырайды,
 Жақсымын деп бәрі жүр таласып-ай.
 Жамандар — өтірікші, өсегі көп,
 Ел-жұрттың іріткі салар арасына-ай.
 Жалған сөзбен бықсытар ел арасын,
 Жанбай қалған ағаштың шаласындай.
 Соқтығып әркімге бір ұрынады,
 Сиырдың тентек болған танасындай.
 Сондай жанның ешкімге сүйкімі жоқ,
 Жылқының қотыр болған аласындай.

Жақсы адам елдің басшы серкесіндей,
 Жұғымды болар елге еркесіндей.
 Жақсының жүзі жылы, сөзі майда,
 Халқымның қалың жүнді көрпесіндей.
 Жақсы болар баланың жүзі жақсы,
 Орыстың күймей піскен бөлкесіндей.
 Жақсыға үлкен-кіші бәрі жақсы,
 Жасынан бірге өскен еркесіндей.

Жақсы кісі көрінер жыл құсындай,
 Жаман адам балтаның ұңғысындай.
 «Олақтан салақ жаман» — деген мақал
 Жамандар түзей алмас тұрмысын-ай.
 Жақсы адам алысты жақын етер,
 Беттескен екі таудың тұрғысындай.
 Жамандар өсек-аяң айтып жүрер,
 Ешкімнің білмесе де қылмысын-ай.
 Жаманның кеудесі үлкен, сөзі кесек,
 Ақылы ауысқан адамның жындысындай.
 Екеуін салыстырып әдейі айттым,
 Қажетін қолданарсың тұрмысыңа-ай.

ЖҰМЫҚҚА

Атың емес, Жұмық-ай, ойың жұмық,
 Бір басыңнан шығады нелер қылық.
 Сүйінбайдың аты бар, өлеңі жоқ,
 Жүргендей боп кеттім-ау көзді жұмып.
 Сүйінбайды апарып көмгеннен соң,
 Отырарсың жотада жалғыз ұлып.

Өмірді келген, кеткен аңдамайсың,
 Адамның болашағын болжамайсың.
 Асыл сөздің білмейсің қасиетін,
 Жаман ойға келгенде талғамайсың.

Қиял-мінез, томырық, от пен жалын,
 Қайтейін, осыныға арланбайсың.

Сүйінбай Алатаудай атым дардай,
 Жатқанымда болдым ғой шөккен нардай.
 Еңбегімнен екі ауыз сөз қалмастан,

Көктемдегі жер тартты кеткен қардай.
 Ақылымды қараңғы қалған басып,
 Сау күнімде құдайым еске салмай.
 Ауру билеп, бойымнан әлім кетті-ау
 Бауырсаққа илеген кескен нандай.

ҚАШҚЫНБАЙ ҚОЖАМБЕТҰЛЫ

(1830—1870)

Қашқынбай ақын Нарын құмының Майтөбе деген жерінде 1830 жылы туған. Ағасы Көшкінбайды дұшпандықпен өлтірген үстем тап билеушілерімен қас болған Қашқынбай туған елінен табан аудармасқа шарасы қалмайды. Бар өмірін сыртта өткізеді, қудалау, түрткі көрумен күн кешіреді. Сыр бойында, Хиуа елдерінде бас паналатады. Сол өксіген өмірдің жолында жүріп, ақыр соңында кіндік кескен туған топыраққа жете алмай, жырақ жерде — Хорезм елінде 1870 жылы қайтыс болады.

Ақын «Әуелі сөз сөйлейін жүрген жайдан», «Айналайын, Ыбыраш», «Сәлем айт, барсаң, шырақ, біздің елге», «Ойыл» жырларында өзінің ауыр өмірін, үкіметке наразылығын, туған еліне сағынышын баяндайды. Терме, толғауларының бір қатарында жақсылық пен жамандық, асыл мен жасық жайында шеберлікпен айтылған. Қашқынбай ақынның творчествосы Қ. Сыдиқовтың «Ақын, жыраулар» (А, 1974 ж.) деген зерттеу кітабында талданған.

* * *

Әуелі сөз бастайын жүрген жайдан,
Бір лебіз тыңдасаңыз Қашқынбайдан.
Еліне Хиуаның болдық қонақ,
Дәм айдап бұл жерлерге келдік қайдан?

Алшында он екі ата Байұлымыз,
Ішінде Байұлының қай ұлымыз?
Сахара салқын самал, самиян жел,
Жақсы еді жаз жайлауға Ойылымыз.

Ішінде Қаратаздың Жастабанбыз,
Бір жүріс елден шығып бастағанбыз.
Қу таяқ көлденеңдеп қолға алып,
Әр үйдің есігінде қақсағанбыз.

Ішінде Жастабанның Байсарымыз,
Бұл жерді мекен етсек жай салармыз
Қыдырып ел жақсысын танығандай,
Келіп жүр осы күні қай сәніміз.

Жерімде жол бермеген едім жүйрік,
Келгесін Бесқалаға¹ ақсағанбыз.
Әркімге етіп дұға, алып зекет,
Моллаға қарақалпақ ұқсағанбыз.

Қожамбет арғы атам Айдабол-ды,
Дәулетті ата-бабам айдап еді.
Сапарым осы кеткен келіспей жүр,
Талабым бұрынғы өткен қайда болды?

Сынадық ел қыдырып халық ғұрпын,
Сіз сонан келіп көрдік Үрген² жұртын

¹ Хорезм аймағы.

² Үргеніш.

Ерінің мұңайғанын білетұғын,
Қаратаз қайда болды қайран жұртым?

Мен Қашым дүниенің гүлін терген,
Аралап талай жұртқа нұсқа берген.
Сайраған бұлбұл құстай қызыл тілім,
Опасыз бұл дүниеден өтер бір күн.

Жайықтың мен бір жүрген бұлбұл құсы,
Тәуекел ер жігітке хақтың ісі.
Болғанда екі талай мәжілістес,
Әркімнің айрылады алтын, мысы.

Дұшпанның жамандамас жері бар ма,
Бұл Қашым қараған ба ықты-жарға,
Мың қарға тие ала ма бір сұңқарға?!
Он жабы сатсам жетпес бір тұлпарға.

Айрылып жұрттан жалғыз жүрген кезде,
Көрмегей жолықтыра бейілі тарға,
Мақалы бұрынғының дұрыс болса,
«Көп көшер,— деген сөз бар,— сынық арба».

* * *

Айналайын, Ыбыраш,
Аман-есен келдің бе?
Шырағым, сені жылаттым,
Ағайынға сендім де.
Ағайын, туған еске алмай,
Өтендейін¹ өлдім бе?

Атаң пақыр сау болса,
Жетер дәулет кемдігі.
Көзіңнің жасы тыйылар,
Сәлемет болсаң ендігі.

Шырағым бүйтіп жүргенде,
Қайда жүр едің, ағайын,

Талай да жұрттан дәм татып.
Сынадым қазақ талайын.
Қазақтай малды баға алман,
Қаламды қолға алайын.

Ыбырашым, перзентім,
Атаңды іздеп сен келдің.

Сен келген соң, қарағым,
Бес мыңдай ауыл ел болдым.

Су ішпес адам сор едім,
Шалқыған айдын көл болдым.
Ұмытқандай біздерді,
Ағайынға не қылдым?
Жолыққанша, шырағым,
Қайғының тонын жамылдым.

Адам безер сараңнан,
Жарлы болып жүрсем де,
Жимадым малды қарамнан.
Сен келген соң қарағым,
Бүтінделіп бекіді,
Үзіліп белім бұралған.
Іздесе халқым табылман,
Мен де бір жылқы ұры алған.

Ыбырашым, перзентім,
Көтердің келіп белімді,
Тарқаттың іштен шерімді,
Алыста аңсап жүргенде
Көргендей болдым елімді.

¹ Патша үкіметінің отаршылдық езгісіне қарсы күрескен батыр.

БҰДАБАЙ ҚАБЫЛОВ

(1848—1911)

Бұдабай ақын қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданына қарасты Домалақ Тоғай деген жерде кедей шаруа семьясында туып өскен. Оның аты айтыс ақыны ретінде кең тараған. Бұдабайдың Молда Мұсамен, Нәті қызбен, Қарлығамен айтыстары белгілі.

Бұдабай ақын өлеңдерінде бай-манаптардың, қожа-молдалардың, Қоқан әкімдерінің озбыр қылықтары өткір сынға ұшырайды, ел бірлігі, қалың бұқара мүддесі көркем жырланады. Оның атын қазақ еліне түгел танытқан шығармасы «Әйекенің жоқтауы» деп аталады. Бұл шығарманың туу тарихы, қысқаша айтқанда, мынандай: 1880 жылы Ақмешіт (қазіргі Қызылорда) қаласында Шиелінің сол кездегі волостной управителі Әйеке Бекежановты (1839—1880) болыс сайлауы кезінде Әлмембет Тұрсынбаев (1829—1909) атып өлтіреді. Мұның аяғы ел ішінде зор бүліншілікке айналып кете жаздап, Бұдабай ақынның араласуымен рулық екі топ мәмілеге келеді. Ақынның көзі тірісінде, 1883 жылы Қазанда осы жырдың үзіндісі, ал 1925 жылы «Жиырма үш жоқтау» атты жинақта тағы бір нұсқасы басылған, «Бес ғасыр жырлайды» жинағында (Аматы, 1984, 2-том) «Әйекенің жоқтауынан» үзінді үшінші рет жарияланды.

Бұдабай ақын жырлаған жоқтаудың оқырман назарына ұсынылып отырған бұл нұсқасында өткен күндердегі ел ішіндегі алауыздық пен бақталастық айыпталып, ауызбіршілік пен адамгершілік мұраттары дәріптеледі.

БІЗ ЕДІК БҰДАБАЙЫ ОРТА ЖҮЗДІҢ

Біз едік Бұдабайы Орта жүздің,
Қандырған сөзбен мейірін алқаңыздың.
Қаумалап халық басы құралғанда,
Қозушы ед делебесі арқамыздың.
Үйреніп өнегесін үлгі еткенім,
Өлкесі ед қарабалық, қартаңыздың.
Қыпшағы Сыр бойының болсам-дағы,
Бұл елмен туысы бір тайпамыздың.
Өрмектей өмір жүзін аударыппыз,
Жүргенде қамын ойлап қалтамыздың.
Дегендей «ғалымнан — хат, ақыннан — ат»
Сол мақсат соңға нышан қалса біздің.

КӨҢІЛ

Кейде бір көңіл — дария тасқандайсың,
Кернеліп кемеріңнен асқандайсың.
Қонбастай көтеріліп көкке бойлап,
Шалықтап тұз құсындай аспандайсың.
Бейне бір бес қаруың сай кісідей,
Жасанған жаудан көңіл жасқанбайсың.
Жағдайда жайбарақат ер болсаң да,
Жерлерде екі талай, бас қамдайсың.
Осы әдет өз басыңда бар болса егер,
Ойланып, не себептен еске алмайсың?
Өзгеден өзіңді артық санауменен,
Сенде бір, сірә, неге тайсалмайсың.
Арналып айтылғанмен өз басыма,
Кәнекей, қайсың мұнан қашқандайсың!?
Сол үшін серілеттім сыр еендерге де,
Сыр мінез сырттан көбің дос-жардайсың.
Айтылса үлгілі сөз, ұнамды ақыл,
Тыңдаушым, көңіл пәрін ашқандайсың.
Сондықтан тілейтінім тек сендерден,
Білгендер, Бұдабайды еске алғайсың.

ӨМІР

Балалық кезде ешкімнен,
Именбедік көред деп,
Жалаң аяқ, жалаң бұт,
Зыр жүгірдік дедектеп.
Күлді әркімдер сөйлетіп,
Тілі тәтті бөбек деп.
Асығып жүрдік апырмай,
Жігіттік қашан келед деп.

Білмей де қалдық бір күндер,
Ер жетіп, етек жапқанды.
Әуелгі кезде албыртып,
Әрнәрсеге аттық сақпанды.
Содан кейін сонарлап,
Түлкіге құрдық қақпанды.
Қашқанды қуып құтқармай,
Бұлтартпадық жатқанды.
Ұмыттық бірақ бұл кезде,
Қаншалап олжа тапқанды.
Ол дәуірді басынан.
Бүдекең сөйтіп атқарды.

Бұл кезде біздер қосылдық,
Қариялардың тобына.
Қандай екен кәнекей,
Көрейік деп оны да.
Талайлар жүріп тоздырған,
Қиын-ақ екен жолы да.
Жоқ екен жүрер тарауы,
Бұлтарып оң мен солына.
Кәрілік бізді қақпайлап,
Түсірді сүйтіп қолына.
Ендігі жерде үмітім,
Бассын деп тілек оңына.
«Көппен көрген ұлы той»,
Болар ед деймін бір белгі.
Қалса тек сөзім соңыма.

ӘЙЕКЕНІҢ ЖОҚТАУЫ

Әуелі құдай жаратқан.
Екінші сөзім — Мұқамбет.
Бейнетті басқа бір өлім,
Мұқамбетке болса үмбет.
Жылады деп сөкпеңіз,
Жиналып келген әлеумет.

Ақырын алла бермесе,
Орнады бізге бір нәубет.
Қарадан шығып хан болса,
Қиын екен хүкімет.
Хүкіметі құрысын,
Тартқызып кетті-ау тақсірет.
Басымда менің қайғы көп,
Аузым — жалын, ішім — өрт.
Айналайын көкежан,
Қараның болдың ханындай.
Қарайғанды ықтаттың
Қамысқа түскен жалындай.
Адыра қалды ақ ордаң
Иесіз қалған ауылдай.
Көсегемді көгерттің
Көктемдегі жауындай.
Жерілмей қалды жеңсігім
Жаңа бір піскен қауындай.
Аға деп арқа сүйейтін
Арқада жатыр Ағыбай.
Әйтілеу болса қартайды
Тұғырдан түскен жабыдай.
Орта жүздің көркі едің,
Қоңыраулы бұйра нарындай,
Ай мүйізді қошқардай,
Қол жетпейтін асқардай.
Порымың, көке, бар еді
Рүстем шері Дастандай.
Сақылығың бар еді
Баязит пенен Бастандай.
Қазылығың бар еді
Хазіреті Омар, Оспандай.
Ұммәтқа белді байладың
Алланың құлы арыстандай.
Үлгілі қылып сөз айттың
Тәпсірден шыққан дастандай.
Құрама жиып ел қылдың
Еспенің¹ көзін ашқандай!
Қара суды қайнатып,
Қаймағын алған бар ма екен?
Қара нарды зарлатып,
Тайлағын алған бар ма екен?
Әйкем менің сыймайтын —
Дүние сонша тар ма екен?!

¹ Еспе — Сарысудың бір саласы.

Кешке таман болғанда,
Күтумен көз талғанда,
Дауысы шықты арбаның.
Бір ауыз сөзін есітпей.

Ішімде кетті арманым.
«Ой, бауырымдап» ат қойып,
Күңіреніп кетті жан-жағым.
Жылағанда, қайтейін,
Бұйрығы болса алланың!
Кешке таман болғанда,
Күтумен көз талғанда —
Арбасы келді сүйекпен.
Елі-жұртын өксітіп,
Езілтіп кетті жүректі.
Ойымда жоқ өлері,
Көңілім жоқ-ты дір еткен.
Боздағымды бозартып,
Жарақаты жүдеткен.
Атқан күнін ойласам,
Дүйсенбіде — түн бе екен?
Әйекежан ауылдан
Мезгілсіз шыққан күн бе екен?
Ажалға біткен жалғыз оқ
Айнымай қалай тиді екен?
Орта жүздің арысын
Өлімге қайтіп қиды екен?
Құдіреті құданың
Алпыс екі алуан.
Желекке¹ келген жерінде,
Жарадан ақты қызыл қан.
Ақыры мұндай боларын
Ақылмен болжап таныған.

Елі-жұртын көрмекке
Шыққан екен қаладан.
Мұратына жете алмай,
Үзіліп кетті далада!

Желек — қазіргі Бәйгекүм станциясы.

Ел бастаған жастан-ай;
Қой бастаған қошқардай.
Артықша оған бақ берді,
Қарадан шығып тасқандай.
Не жазығы бар еді
Екпінін тез басқандай?
Көңілім жаман шошиды
Қасқыр көрген лақтардай.
Ауылға шейін жеткізді
Абдолла¹ берген арбасы.
Көз жасын көл еткізді,
Іші-бауырын өрт қылды,
Қазақтан бетер қайғырды —
Өзбектің бөлек таңбасы!
Сәден менен Тәшімнің²
Таусылды ақыл-айласы.
Хабар күтіп қайрылды
Атасы мен анасы.
Ақырын алла бермесе,
Дұшпанның өтті табасы.
Бұл іске тағы кез келді
Үзеңгі тартқан жолдасы.
Бәрі ұилығып жиылды
Ишан, қожа, молдасы.
Сәрсенбі күні сәскеде
Жерге тиді жамбасы.

Әйекем еді шалқар көл,
Көзімнің жасы болды сел.
Әйекемнен айрылып,
Талауға түсті қалың ел.
Әйекем еді шынарым,
Білмей де қалдық сынарын.
Ағайынның арасы
Ажырасса осылай,
Басымыз бір қосылмай —
Білмедім немен тынарын...
Аңқып ұшқан пырағым!
Арғын³, қыпшақ⁴, құлақ сал
Бұдабайдың сөзіне.
Сабырға кел бір ауық
Сана болса өзіңде!
Айтатыным алдында —

¹ Абдолла — Әйекенің өзбек досы.

² Сәден, Тәшім — Әйекенің балалары.

³ Әйеке — арғын руынан.

⁴ Бұдабай — қыпшақ руынан.

Ағекемнің дастаны-ай?
 Жұмыр басты пенденің
 Ажалдан бар ма қашқаны-ай?
 Мен отырмын ортаңда
 Өксігімді басқалы-ай.
 Жалған деп қайсың айтасың,
 Орта жүзден асқаны-ай.
 Артықша туған ерімді
 Мақтайын, босқа қақсамай.
 Бес күндік жалған дүние,
 Болармысың бейопа?
 Жаны ашыған ағайын
 Боздағыңа қыл бата!
 Жоғалды жарық жұлдызың,
 Жоғалды алтын ақ сақа!
 Татулықтан айрылып,
 Қанатымнан қайрылып,
 Көк болаттай майрылып,
 Көңілге түсті көп қапа.
 Болмашыға таласып,
 Бақ-дәулетті санасып,
 Тартқыздың неге көп жапа?
 Өлген үшін өлмек жоқ,
 Жүреміз де айта-айта!
 Жарылған мұздай күңіреніп,
 Жаралы құдай ыңыранып —
 Тұғырдан ұшты есіл ер
 Дүйсенбі күні таң ата!

* * *

Аспан асты желдетті,
 Түнек басты жер-көкті.
 Жел аударған қаңбақтай
 Желкені ұшқан көл кетті.
 Жалаңаш қалған жапаннан
 Жабырқаған ер де өтті.
 Көз жұмған соң Әйекем,
 Қадірі артып елге өтті.
 Ағасынан айрылып,
 Арғынды құдай еңіретті.
 Арманда кеттің, қайтейін,
 Дауа таппай жаныңа-ай!
 Енді келіп жылаймыз
 Дос, дұшпаның жаныңда-ай!
 Ажал құрық салған соң,
 Табылмас дәру тарыдай.

Ауылдан кеттің аттанып
 Ақмешіт деген қалаға.
 Қалаға барып жолықтың
 Өсек-өтірік, жалаға.
 Ту сыртыңнан атқандай,
 Қызыл қанға батқандай,
 Не жазығың бар еді
 Үлкен-кіші, ағаға?
 Болыстыққа таласып,
 Кезігіпсің қазаға.
 Аман жүрсең, ағатай,
 Артыңда қалған ағайын —
 Болмас па еді садаға?!

Ай батқандай қызарып,
 Күн батқандай ұзарып,
 Келмеске енді жөнелдің,
 Қысылғанда, қырмызым,
 Халқыңа бар-ды керегің.
 Артыңдағы еліңді
 Иесіз қалар демедің.
 Ақылың жүйрік болса да
 Азға тиді көмегің...
 Ішіңе симай кернеді
 Қайратың мен өнерің.
 Өрге жүзген нәһандай,
 Сол өнерден не көрдің?!
 Жолықтырған ажалға —
 Менмендік болды себебің!
 Дүбір-дүбір ат қандай,
 Үй сыртында жортқандай.
 Айдалаға қараймын,
 Ағекем келе жатқандай.
 Қанша досың бар еді —
 Сый-сыбаға тартқандай?
 Қай сүйенішің бар еді —
 Көңіліңе жаққандай?
 Бақталасың көп еді —
 Жанын жалдап сатқандай.
 Арманда кеттің, көкежан,
 Қарауыл қойып сақтанбай!
 Осыны көріп мен-дағы
 Өлімнен болдым қорыққандай.
 Жалғыз жатып болдың мерт,
 Басыма түсті қайғы-дерт.
 Қара шашы жайылып,
 Қосағынан айрылып,
 Жарың қалды ақша бет.
 Әжібайдың баласы —

Досыңыз еді Тоқпамбет.
Құдаларың әне отыр —
Алшынбай мен Еспембет.
Бар сүйенішім сендерсің,
Көзің қырын салып өт.
Жетім-жесір баланың
Маңдайынан сипай кет!
Ердің өзі өлді деп,
Әруаққа болма шет!
Құдай — салды, біз көндік,
Айықпайтын таптым дерт.

АҚМОЛЛА МҰХАМЕДИЯРҰЛЫ

(1831—1895)

Ақмолла (шын аты — Муфтахетдин) — қазақ, башқұрт, татар әдебиеттеріндегі ірі тұлғалардың бірі, ағартушы. Ақын 1831 жылы 14 декабрьде бұрынғы Уфа губерниясы, Белебай уезі, Тоқсанбай ауылында дүниеге келген. Әкесі — қазақ, шешесі — башқұрт. Өгей әкесі Камалетдиннің қолында тәрбиеленген. Орынбор, Троицк маңындағы татар мектеп-медреселерінде оқыған. Кейін қазақ ауылдарында молда болып, бала оқытқан. Ақмоллаға қашқын солдат деген жала жабылып, 1863—1871 жылдары Троицкіде түрмеде отырады, тұтқындар қатарында жұмыс істейді.

Ақмолла көп өлеңдерін қазақ халқына арнағанын айтып: «Қазаққа өлең жаздым ашық қылып...» дейді. Ақынның «Мәрсия», «Жоқтау», (1892), «Ақмолла» (1904), «Мәшіһүр шағир Ақмолланың өлеңдері» (1907), «Ақмолла өлеңдері» (1935) атты кітаптары шықты. Ақмолла өлеңдерінің көпшілігі замана ағымы жайында, қазақтың тұрмысы, хал-жайы, оқу-өнер, дін, адамның мінез-құлқы туралы болып келеді. Ақын қазақ арасындағы ру-ақсақалдық, бектік-феодалдық қоғам қалдықтарын сынап-мінейді, халықты «оянуға», ілгері ұмтылуға үндейді. Бірсыпыра өлеңдерінде табиғат, жыл мезгілдері көріністерін, халық өмірінің көрікті суреттерін береді. Солардан философиялық қорытындылар жасайды. Ақмолла шығармаларының дені қазақтың он бір буынды қара өлең үлгісімен жазылған.

АҚМОЛЛАНЫҢ ТҮРМЕДЕ ЖАТЫП ЖАЗҒАНЫ

...Бәгде сәлем¹ ғаріп халін сұрасаңыз,
Хатпенен білдірейін қаласаңыз.
Аһ ұрып, асын ішпей қан жұтамын,
Өлгенге өлмесек те жанасамыз.

Жазасын сізге ғибрат қарасаңыз,
Жайылған тамам жұртқа тамашамыз.
Семіздер жабығады нәзір айтпай,
Бұл жерде биіктерден аласамыз.

Сарғайып түн ұйықтамай таң асамыз,
Ақылдан құсаменен адасамыз
Ау құрып, шыбын тұтқан өрмекшідей,
Қадала, бүргемненен таласамыз.

Мекенім менің жатқан аты зындан,
Әр түрлі адамы бар жапа қылған.
Ішінде түрлі ғибрат есебі жоқ,
Сұрқия неше түрлі бар жиналған.

Темірмен қалақтанған терезесі,
Қара тас қабатталған керегесі,
Осының толып жатыр кінегесі —
Құдадан дұшпаныңа тілемеші?!

Келмейді көңіл жетер көңіл сұрай,
Мылтықты солдат жүрер орай-орай.
Құдайым қылған іске шара бар ма?
Жатырмыз бейшаралар жылай-жылай.

Тұтқынның сұрасаңыз жайы солай.
Адамды осындайда адам сынай;

¹ Сәлемнен соң деген мағынада.

Көреміз терезеден мырзаларды,
Өтеді қасымыздан сыбай-сыбай.

Кей адам он жыл жатыр, ұзақ қалған,
Істері Петербурда ұзап қалған.
Қымбатты қандай ерлер зайық болып,
Аяғы кісенменен тұзақталған.

Сарғайтты ақ жүзімді қара тас үй,
Ат пенен не көрмейді адам басы.
Қаңғырды менің басым тауыспенен¹,
Жақсының жаманнан жоқ айырмасы.

Адамның қараңғы үйде қайғырмасы,
Ауырады жата-жата қабырғасы.
Ішінде нақақ та бар, хақлы да бар,
Жатады желкелерін қаси-қаси.

Қатықсыз қара көже ішкен асы,
Ішкенде тамшылайды көзден жасы.
Пірәдар, ішпеймін деп болма қарсы,
Дүниенің опасы жоқ атаң басы!

Мен-дағы мұны тілеп алғаным жоқ,
Қазаққа зорлап күйеу болғаным жоқ.
Құданың қылғанына шара бар ма
Жүрегім жанады оттай дәрменім жоқ.

Біз-дағы бір шаһбаздың баласы едік,
Қалпенің дін үйреткен тазасы едік.
Ғылымдық майданында қатар келген
Төртінші-бесіншіге талас едік.

Кең жапан тар болады қаза келсе,
Жоқ айып бар болады жаза келсе.
Қадірлі амандықтың аман шақта
Басыңнан ақыл кетер бәле келсе.

Бәлені көріп қалған асыл заттар,
Қазадан тар-мар болған алтын тақтар,
Дұшпанның пәле аударған қайғысымен
Кетілген болат қылыш, меруерт саптар.

Әр кімге бір себептен апат болған,
Жақсыға болса-дағы нақақ болған.
Қарысқан бір сұлтанға қарсы келіп
Қапаста Имам Ағзам опат болған.

¹ Тауыспенен — күңіренумен.

Әсері асыл сөздің балдай татыр,
Бұл жерде көңіл қорқақ, тілім батыр.
Ақ жаны нақақ күйген бейшараңыз
Ақырын хисса қылып солқылдатар.

Бәндені ризық деген қимылдатар.
Шашылған дәмі болса жүріп татар.
Әр адам көресіні көрмей қалмас,
Керек сұлтан болсын, керек император!

Таусылды қайғыменен ақыл, қадір,
Ішімде қайғы-қасірет толып жатыр.
Сөйтіп жатыр Ақмолла бейшараңыз
Тереңнен айналдырып сөз қозғатар.

Бір қаза көрмейінше адам тасар,
Адамның қаза деген көңілін басар.
Жемейтін бауырсақты Ақмолла едім,
Шайнаймын қара нанды қашыр-қашыр.

Солдаттар кеш болғанда қойдай қамай,
Жабады малдай қылып санай-санай.
Өлерім есімде еді, бұл есте жоқ,
Қаза жетсе береді екен жаппар құдай,

Сарғайдым терезеден қарай-қарай,
Зарығып шыдамайды тәтті жан-ай.
Есенгелді, Бәтішке қарсы болып,
Ақмолла қорлық көрді талай-талай.

Жабықтым қайғыменен ойлай-ойлай,
Бұл жерде ешбіреуге сөзім сыймай.
Қазаға ғаріп пенде шыдайды екен,
Залымдар Ақмолланың жанын қинай.

Ащы екен тұтқын болып қалған күн-ай,
Құранда залымдықтан тыйған құдай.
Қылғаны Есенгелді ойға келсе,
Жылаймын екі көзден жасым тыймай.

Көп еді мені дұшпан табалаған,
Шығарған түрлі өсек, жала жаман.
«Жоқ деген, хаққа зауал» бір мақал бар
Хақ істі бір құдайым аралаған.

Мағыналап енді айтайын, қара маған,
Лайықсыз жақсы сөзге қарамаған,
Жазылды қайғыменен, айып етпеңіз,
Қасқырлар жүрегімді жаралаған.

Көтермес тура айтқанды надан адам,
Бұрынғы рәсім қалған заманадан,
Дұшпанға пайғамбар да жарамаған.
Сары май ит қарнына ұнамаған!

Ауалы бұл заманда қараламан,
Арасын қара шекпен аралаған.
Тіріде көнбейді екен қара надан,
Заң қуып, шарифатқа қарамаған.

Қылғаны бір құдайға жарамаған,
Пайғамбар сөйлегенін қаламаған.
Жұрт бұзған өсекшілер жарамаған,
Жылқыда қыршаңқыдай алалаған.

Адамға өсек пенен жала жаман,
Шыбында шағатұғын ара жаман.
Сөйлесе сөйлей берсін қара таған,
Қосылмас ақмаралға қара қабан.

Қарамас ғылым қадірін қара надан,
Қара ит те пайғамбарға абалаған.
Иттерден ит қалған жоқ таламаған,
Етінен ет қалған жоқ қанамаған,

Жау қайтып, бас ашылар дулығадан,
Шаһбаздай көзін ашқан томағадан.
Тұтқын қылып жауһарымды ала алмаған,
Ол жауһар — бір алла тағаладан.

Жақсыны көре алмайды надан адам,
Рәсім боп қалған бұрын заманадан.
«Әр Мұсаға — бір перғауын» дегендейін,
Қалып тұр бұйрық болып ғұламадан.

Қарындас, баршаңызға көп-көп сәлем,
Сіздерге уағда сәлем ғибрат кәлем.
Әр түрлі мағынаменен хисса жаздым,
Жүзеді өнерлі адам өрге таман.

Қор болдым қата түсіп құзғындарға,
Қараңдар, ілтипат ет біздің зарға!
Арықты аса басқан арғымақ ем,
Тұйықтап тоқтап қалдым кесе жарға.
Мұндай іс қылғанын мен көргенім жоқ,
Қазағы Кіші жүздің Орынборда.

Атлас тон базарында қымбат өтер,
Сұм елдің базарында сауда бекер.

«Зер қадірін зергер білер» деген сөз бар
Жауһарды ит мойнына тақсаң, кетер.

Сауысқан әсем болып, тоты болмас,
Жоқ елдің бозбаласы құты болмас.
Бұзауы өлген сиырдың сүті болмас.

Жұлдызы саратанның қауыс болмас,
Жаманның кесепаты алыс болмас,
Ала қоңыз терісі иге келмес,
Жөкені майлауменен қайыс болмас.

Жақсының саудасында шағыс болмас,
Саудасында жаманның табыс болмас.
Сиырға кілем жабу жараспайды,
Шағала бояуменен тауыс болмас.

Көк темір қайрауменен алмас болмас,
Көк есек құрдас болып, мұңдас болмас.
«Жаман дос — қара жылан» деген мысал,
Жар болып шұбар жылан жолдас болмас.

Жаманды көп есіртсең үміт кесер,
Қызырдың қадірін білмес тентек есер.
Залымның зұлымы көп семіртсеңіз
Табақтан иттің басы шоршып түсер.
Жаманды төре қылсаң жұртын бұзар,
Ақылсызды есіртсең бұтын созар.
Төре деме, қара деме — пиғылын қара,
Кей жаман арғымақтан мәстек озар.

Адамы бұ заманның арамтамақ,
Көңілі қара, аузы ала, ерні жалақ.
Дін ісіне шамшыл аттай шегіндейді,
Дау десе жауыр атын кетер сабап.

Қалмады жұрт ішінде ұят-әдеп,
Құдайға онша қылмайды құлдық, тағат.
Зар қылып мен жатырмын жаппар хаққа-ай.
Жабығып саяқ қалған арғымақтай.
Залымдар қадір білмес масқара етті,
Күн нұрын көре алмаған жарқанаттай.

Қылдырар ұмытпастай жаман бір іс,
Істері елге зиян, заңға дұрыс.
Сақлансын данышпандар жаман достан.
Надан дос бір айлық дос, түбі дұшпан,

Жұпардан пұшық адам исін сезбес,
Гүл иісіне қайдан тойсын тұмсығы ұшқан?

Көп жатып тар жерлерде сарғайған бет.
Бұл жерде жандай жақын болады шет,
Сұм елдің базарында дүкен құрып
Жауһарым бағасыз боп қор болды тек.

Жаманның, пірәдарым, сыртынан кет,
Әулие болсаң-дағы қоймайды ит,
«Ит үрді пайғамбарға» деген сөз бар
«Ит атым жоғалмасын» деп айтады деп.

Пірәдар, бұл сөзімді көрмеңіз жек,
Менің жоқ жақсыңызға ішімде кек.
Жаманды дұшпан көрмек дін сүндеті
Бақсысының иманын қыламын шек.
Пайғамбар қадисімен рауаят бар
«Өсекші — жаһаннамның қаншығы» деп...

Дос емес, досты сырттан жамандаса,
Кісі емес, бір қатені жаба алмаса.
Адамды сырттан адам не демейді,
Ынсап қып, бір құдайдан ұялмаса.

Мақтамас адамды адам көре алмаса,
Ақсақ ит жатып үрер жүре алмаса.
Аузына топырақ тығып сонда тоқтар,
Әзірейіл ісін келіп тамамдаса.

Не қылып жаның шыдар, пірәдарым!
Ақ сүттің бір ит келіп арамдаса.
Аһ ұрмас, ер жүрегін зары алмаса,
Қайғысы қайғы үстіне жамалмаса.

Бәрінен осы қорлық жаман екен,
Қастеден көңіл қостық сұралмаса.
Телмірген бұл уақытта тұтқын едім,
Көріп кетіп жүрсеңдерші амандаса.

Қайғылы бендесіне құдай жақын,
Жылатар пендесінің асыл затын.
Әркімді артық сүйсе — артық қинар,
Достының есітейін деп мінажатын.

Айтайын қысқа сөздің мен толғауын,
Дұшпанның өсегіне жоқ-дұр дауым.
Біз түгіл пайғамбарға өсек болған
Болар деп «әр Мұсаға бір перғауын».

Тұтқын бөп ғазиз Жүсіп қанша жатты,
Шығарып ағалары құл деп сатты.
Мұнан соң Зылиханың жаласымен,
Зынданда он екі жыл жапа тартты.

Не қылды Сырайылдың даналары,
Өздері Жақып нәби бабалары.
Ұрлықшы, өтірікші, өсекші деп
Жүсіпті қандай қылды ағалары?

Асылды сөккенменен аты кетпес,
Көңілден жаман сөздің таты кетпес.
Нәжіске саф алтынды бояуменен,
Нәжіс кетер, алтынның заты кетпес.

Қисық оқ атқанменен тура кетпес.
Көңілден жаман сөздің қоры кетпес,
Құтырған ит ауаға қарап үргенменен.
Аспанда тұрған айдың мұрты кетпес.

Көп сәлем барша сахра, дін қарындас,
Көңіліңіз ғаріплерге кең қарындас.
Адамның өсек сөзі бәрі бекер
Жазылған ләухқл мәзбуз¹ өзгерілмес.

Жазып тұр мүсәпірлер әр кітапта,
Пасың сөз алынбас деп ілтипатқа.
Қабырында Имам ағзам ит болды деп,
Қаншама өсек болды асыл затқа.

Бәлені көріп қалған пайғамбарлар,
Жапаны тарта келді шын гауһарлар.
Болды деп не ғып тұтқын ойламаңыз —
Пайда жоқ артық сөзден бірәдарлар.

Арғымаққа кемшілік жоқ кісенменен,
Надандар мұндай сөзге түсінбеген.
Мұсылман деп өсекшіні айта алмаймын
Біз түгіл пайғамбар да сенбеген.

Жақсы сөз тыңдамаққа құп мүбәрәк,
Жақсыға құда — мәдет, ақыл — себеп.
Бұл сөзім өлең емес, бір насихат
Жазығы — болмағаны парсы, ғарап.

¹ Тағдырдың жазуы деген мағынада.

АҚМОЛЛАНЫҢ ЕСЕНГЕЛДІНІҢ ЕЛІНЕ ЖАЗҒАНЫ

Қыпшақ іші Қарабалық, Қарақыздар,
Зарына Ақмолланың қараңыздар.
Мені ұстап бердіңіз дұшпандарға,
Баршамыз тәңірі алдына барамыздар.

Құдайым сізге берсін ізгі талап,
Мен тұрдым еліңізде тәңір қалап.
Қиянат қылғандарың еске түссе,
Жылаймын көңілім бұзылып қабат-қабат.

Болмады өкпе жазбай шарамыз да,
Ашу тұтып шыдар хал жоқ жарамызға.
Бейкүнә қиянат қып сарғайттыңыз,
Өкіртсін тышқан түсіп сабаңызға.

Кім шыдар осы түрлі бәлеңізге,
Аузы нәжіс сауысқандай алаңызға.
Мұндай іс мұсылманға қазақ қылмас,
Бәрекелде, сізді тапқан анаңызға!?

Тіл тиді барша ата Қарақызға,
Бар шығар жақсыңыз да араңызда.
Жаланы қайсың қылсаң соған айтам,
Көкірегі қара майдан қараңызға.

Разымын сіздің ата-бабаңызға,
Көкірегі парасатты данаңызға.
Тимесе жақсылардан бір шапағат
Қор болып осы арада қаламыз да.

Көп-көп сәлем, бақылмын данаңызға,
Ізгі дұға, ізгі ата-бабаңызға.
Кәтәбін сұрасаңыз, мен бір тұтқын,
Ақмолла Троицкі қалаңызда.

* * *

...Екінші қымбат нәрсе — көңіл деген,
Көңілі бұзық адамнан түңіл деген.
Бұзыққа жер үстінен асты артық,
Болмаса көңіл таза кәміл деген.

Үшінші қымбат нәрсе — ақыл деген,
Ақылсызда тәуыпқ жағы тақыр деген.
Аз жұмысқа ашуланып дінін бұзар,
Иманын күпірлікке сатар деген.

Төртінші қымбат нәрсе — шүкір деген,
Нығматқа шүкіршілік күпір деген.
Жатқан жерден «құдай кешір» деген қорлық,
Себеп іздеп түзу жолмен жүгір деген.

Бесінші қымбат нәрсе — әдеп деген,
Әдеп деген махаббатқа себеп деген.
Күпірлік әдептіде тұрмағандай,
Әдепсізде иман тұру ғажап деген.

Алтыншы қымбат нәрсе — сабыр деген,
Сабырлы адам мұратын табар деген.
Әр істе сабырсыздық түбі — қорлық,
Сабырсыздық басқа бәле салар деген...

Өткен жоқ алдымызда қауіп-қатер,
Бұл халық біле тұра ғапіл жатар.
Ғапілеттен ояну жоқ, ұялу жоқ,
Керуендер өтіп жатыр қатар-қатар.

Гибраттар көз алдында көріп жатыр,
Қолменен қанша адамды көміп жатыр.
Көп көрдік қабыр қазған жігіттерді,
Арасында әзіл, ойын толып жатыр.

Не пайда аһ ұрғанмен өлгеннен соң,
Іс өтіп, көр азабын көргеннен соң.
Алладан қорқу деген қайда қалды
Зар жылар орындарда күлгеннен соң...

Адамы бұл заманның болды солай,
Бұл қылық, бұл мінезбен әр кез оңбай —
Дін жағына артық көңіл қоя алмайды,
Дүнияға зеректігі Аплатондай!

Жақсылар хақтан көңіл аудармаған,
Жаманға құдай рахмет жаудырмаған.
Білімсіз өзі білмес, жөнге көнбес,
Мінезі тентек сиырдай саудырмаған.

Ең әуелі аршу керек іштің кірін,
Іште толып жатпасын сасық ірің.
Аһ, дариға, іш тазарсын, іш тазарсын,
Болмаса пайда бермес құры білім...

* * *

Сөз қозғар ол асыл ер керек жерден,
Құдайым парасатты жүрек берген.
Мүһәндистер¹ сезбеген жерден қазып,
Шығарды тәтті сулар терең жерден.

Бұлағы саф — шайға әр кім су алғандай,
Хақылыққа шөлдегендер қуанғандай.
Дәрісінен қанша бала сүтке тойған,
Басқалар бола қалды суалғандай.

Тақиқларын² көрген адам қуанғандай,
Ғалымға сардар болып ту алғандай.
Мүбәріз майданына бұл шыққан соң
Батырлар бола қалды жоғалғандай.

Андаусыз ешкім оған тұтынбасын,
Анау-мынау кісі емес шұбалғандай.
Балуандардан жығылып бұл көрген жоқ,
Бәйгіні біреу алса — бұл алғандай.

ӨЗІМЕ

Ақмолла, көп сөйлем, енді жетер,
Өзіңнің қайғыңды көр, ғұмыр өтер!
Жақсының алдын біраз көріп едің,
Емес едің көргенсіз мыжық, мешер.

Ең әуел толып жатыр сенің мінің,
Не керек семіресіз құры білім.
Сапар алыс, ынсап қыл, хақтан ұял,
Бұрынғы қабағатлық жетер, інім.

Қор қылған өз-өзіңді сен бір кесір,
Әпләсүн арасында сен бір көшір.
Намазда лөббе мағына бір мысқал жоқ,
Заһырға құзырланған сен бір қысыр.

Маған мағлұм сен өзің көптен жаман,
Нәпсің сені ерітіп бүккен жаман.
Бәлки біраз жақсырақ болар едің
Сен көрсең өз-өзіңді иттен жаман.
Құтырып нәпсің бойлап кеткен жаман,
Жуан мойын өгізден жеккен жаман.

¹ Мүһәндис — жер қойнауын барлаушы маман.

² Тақиқлар — ақиқатты ашушылар.

Мұрадыңша жетектеп алып жүріп,
Неше орында абыройыңды төккен жаман.

Көкірегің қатып қалған тастан жаман,
Ісің көп келіспеген басқа да одан.
Ғибадат деп азаптанған құры ғадет
Ақирет пайдасына жарамаған.

Одан басқа бек көп сенің нашар жерің,
Қабыр шығар ұйқыңды ашар жерің.
«Уа, мұтаз, уалиум» дегенде күнде,
Бәдбахыт бар ма сонда қашар көрің.

Пірәдар бастан бәле біз кешірген,
Көп қайғы тарта-тарта біз есірген!
Басым қайран, ісім айран диуанамын,
Не мағына шығар дейсіз бір есерден.

Кемшілігім белгілі қаламымнан,
Жөңсіздігім белгілі кәләмімнан.
Сад назар ғайыбына дұғаңыздан,
Үміткерміз ұлықтардың жанабынан.

Бар ма екен бұл дүниеде менен жаман,
Ешбір ісім бармады алға таман.
Мұң болып қырық бестен жасым өтті,
Бір ісім түзелген жоқ әлі һаман.

Ішімде жоқ жасырып сақтағаным,
Жамандықта өзіме тең таппағаным.
Өзімді ит-доңызға есептесем —
Өзімді ол уақытта мақтағаным.

Мағзұрмын — ынсап қылып қарасаңыз.
Біз байғұс биіктерден аласамыз.
Кішіртсең, кішірейерге мен жараймын,
Өзіңіз зораюға жарасаңыз.

КӨКТЕМ

Кетті, міне, қыстың ызғар қыспағы,
Көктем келді, кетіп қаһар қыс тағы.
Қысы бойы бүріскен зат әлсіреп,
Көрді шығып күннің көзін тыстағы.

Қыстың қыспақ күндері өтті біріндеп,
Қарлар еріп, сулар ақты гүрілдеп.
Шала жансар болып шыққан жәндікке
Күннің көзі қарағандай күлімдеп.

Көк маужырап, көтеріліп жерден бу,
Қыз-бозбала ән шырқасып гу де гу.
Жылқы кісінеп, түйе боздап, қой маңырап,
Иттер үріп, балалар да у да-шу.

Жан-жануар қайтсін жазға кенелмей,
Бауырың төсеп, еркелейсің енеңдей,
Жердің жүзі жадырады жасарып,
«Тәңір ием, рахатың кең» дегендей.

Жан рахатта тамылжыған айнала,
Сулар ағып гүрілдейді сай-сала.
Аяғандай аяғыңмен басуға
Кесте кілем төсегендей айнала.

ЖАЗ

Қыспақ кетіп, қыс өткен соң келді жаз,
Қикуласып, келді әндетіп үйрек — қаз.
Жан-жануар жадырасып, көк шығып,
Күллі әлем масайрасып болды мәз.

Жердің жүзі масатыдай құлпырар,
Көкте мұнар, жерден булар бұрқырар.
Арық-тұрақ көкке шығып тойынып,
Қырдан ойға шапқыласып тырқырар.

Тербетіліп айдын көлдер шалқиды,
Түрлі құстар баурын төсеп қалқиды.
Көкорай шөп көлді айнала көмкеріп,
Мас қылады, күшті жас иіс аңқиды.

Сұлу қыздай кербез құрақ сылдырлап,
Көз ұшында сағым жүріп бұлдырлап,
Торғай шырлап, бұлбұл жырлап сайрайды
Тілі шыққан жас баладай былдырлап.

КҮЗ

Сұрланып жер, көкте бұлттар көшеді,
Суық желдер жерді жалап еседі.
Жұрт бүрісіп, «кәр қылышын сүйреткен
Сықырлаған қыстың демі-ау» деседі.

Жазғы жасыл жердің түсі оңғанын,
Суық ұрып ормандардың тоңғанын,

Көріп көңлің жабырқайды сарғайып,
Жапырақтар ұшып жерде солғанын.

Жер жүзінде ажар-көрік қалмайды,
Бетке ызғарлы, суық самал сарнайды.
Дала жым-жырт, аспан сұрғылт көрініп,
Күннің көзі кейде ғана алдайды.

Кейде дауыл күн шуақты құрытар,
Жерді, көкті сұп-сұрғылт қып суытар.
Жазғы көрген рахаттарын бар әлем
Уақытша енді, жаз келгенше ұмытар.

ТОПЫРАҚ

Негіздірек бәрінен де топырақ,
Түрлі затты тудырады қобырап.
Жаратылыс өзгерісі қиырсыз,
Топыраққа бәрі тұрар тоқырап.

Міне, осындай жаратылыс түрлері,
Ауысып тұр, бірі кейін — ілгері,
Үнем тұрмай өзгереді осындай,
Кезектесіп бейнет, рахат күндері.

* * *

Бай ойлар қайтып жарлы болмайын деп,
Пәленше байдан кейін қалмайын деп.
Бір ойлаған байына малы жетсе,
Және ойлайды алдыма салмайын деп.

Жүзге малың жеткенде жүгіресің,
Бір тиын шығын болса жүгінерсің.
Қанағатың азайып сол күндерде
Бір мал өлсе, жүз қайғымен өкінерсің.

Малың мыңға жеткенде тарыларсың,
Екі мыңға жетсейші деп зар қыларсың.
Тап ақыр нәм тәкаппар сұмдығынан
Сол күнде тәубаларың жаңыларсың.

Мың ерден алғыс алған оңбай қалмас,
Алғыссыз жалаңаштар тоңбай қалмас,
Жаны сараң жаман бай тастан қатты,
Құдайы қайыр, зекет көңіліне алмас.

Ел мақтаса бай-бай деп қуанамыз,
Адамнан ажар үшін ұяламыз.
Қазір тұрған тәңірден ұялмаймыз,
Әншейін бір ақылсыз диуанамыз.

* * *

Түннен артық хақ жаратқан күндізді,
Түнге мақұл — ай қасында жұлдызы.
Жауса жаңбыр, мысал, рахат ғаламға,
Түрленіп гүл, жасарады жер жүзі.

* * *

Шіркін тілден тамар шәрбат мүләйім.
Мақсатым сол, сөз тебіrentсем әрдайым.
Бердің тәңірім тілді бізге сөйле деп,
Тура жолға тілді баста ылайым.

* * *

Болмайық төрт аяқты мал секілді,
Қуарған жапырақсыз тал секілді.
Бақшадай жігіт адам көркейеді,
Ғылыммен сөз сөйлесе бал секілді.

Жаз шықты бақшаларда бұлбұл сайрап,
Атылып шашақтары гүл-гүл жайнап.
Салалық сол бақшаға көзімізді,
Қойған жоқ қараңғыға бізді байлап.

Қар кетті, сулар ағып, мұздар еріп,
Бар құда рақыметін көптен беріп.
Киімсіз үйде отырған жетім бала
Жайылды ормандарға шешек теріп.

Жүгірді жас балалар жалаң аяқ,
Қосылды шұрқырасып әрбір саяқ.
Жан бар ма әрекетсіз, қараңызшы,
Жадырап жаз шыққанда жасыл бояқ.

Көз салып қараңдаршы әр тарапқа —
Дүниенің ашылғандай темір қақпа.
Сен де енді ілгері ұмтыл, әрекет қыл,
Талпынып өнер үйрен мұндай шақта!

Адамға ауыр дәулет бойын бақпақ,
Сөздерден пайдасы жоқ тілін сатпақ.
Жігіттік қасиеті мағрипатта,
Елде өскен өнер емес қылжалақтап.

Көшпелі қазақпыз ғой күрке астында,
Өнер жоқ, ұйықтаған тек көрпе астында.
Бейқам боп жата берсең қор боларсың,
Жау жоқ деп ойламаңыз — бөрік астында.

Басқа елді біз көреміз тауға шыққан,
Өр қашан ел оңалмас төмен бұққан.
Мағрипат дариясы көпке ортақ,
Ұмтылып құр қалмайды қолын тыққан.

Біз-дағы мүштеріміз мәһиятта,
Жалғыз-ақ тәпәуәт бар бір сыпатта.
Білім шашқан адамды сыйламайсыз,
Байқаңыз, осы мінез мағрипат па?

Тұрмысы басқа елдердің күн секілді,
Тұрмысы надан елдің түн секілді.
Өзіңіз ойлап қара, миға салып,
Көрінер осы жері мін секілді.

Болмайды атты менен жаяу бірдей,
Бола ма алыс пенен таяу бірдей.
Байқасақ арасында көп парық бар,
Бола ма ұйқы менен ояу бірдей.

Болмайды аяң бірдей желгенменен,
Бола ма надан бірдей білгенменен.
Кең қолтық, күпі киіп, жуан етік,
Пайда жоқ көрінгенге күлгенменен.

Бос сөзге пайдасы жоқ әркім жетік,
Бұл сөзге талас қылмас көңіл кетік.
Тас жібіп балқымайды майлағанмен,
Тоң мойын көнбес жалғыз жуан етік.

Қымыз ішіп, өнер емес, ет астырған,
Біздерді жәһәләтке тұтастырған.
Замана қалай болса, бөрік солай,
Шығайық сол тараптан адастырған.

Жүрсіз ғой кең байтақта ойнап-күліп,
Қыдырған өнер емес атқа мініп.
Қоқақтап мойын созып, атқа мініп,
Жүруді ойламаңыз өнер біліп.

Мақтанба киім менен атыңызға,
Не ләзім соны ойлаңыз затыңызға.
Жан-жаққа қарау керек бас көтеріп,
Айнала алыстағы жатыңызға.

Не ләзім соны білмек ынсаният,
Өр нәрсе әурелікпен болмайды жат,
Адамға лайықты істі білсек,
Айрылар сонда бізден хайуанат.

Өтті өмір от басына таласқанмен,
Болмайды түзу бірдей адасқанмен.
Іздесең табылады тілегенің,
Білім ал білімдіге жанасқанмен.

Мал шашқан өнер емес болыснайға,
Зұлымдық бұған келіп қоныспай ма?
Сарып қып зұлымдыққа малды аямай,
Құларсыз ақиретте терең сайға.

Би, болыс өнер емес, пара жеген,
Нашарға өкім қылып текке жеген.
Ісінді жөндерміз деп иек қағып,
Мұнан да хайуан артық шуын жеген.

Қарасаң биден кейін ауылнайға,
Қарынын толтырады ет пен майға.
Халықтан жиып алып пайдаланып,
Барады сәлем бере болыснайға.

Еліріп таласады быбырнайға,
Шығынды бірден салып жарлы, байға,
Ел санасқан таластан олжа тауып,
Ласқа жел береді болыснайға.

Байлар жүр өнер көріп болыснайды,
Қыдырып олжа көріп ет пен шайды.
Білікті кәмәләт деп, қарнын сипап,
Үшінші дәреже деп ауылнайды.

Өр қайда халің қарап, болсаң надан,
Ұйқыдан бас көтерер сергек адам.
Өзге жұрт ғылым іздеп талпынуда,
Пенде жоқ жер үстінде бізден жаман.

Ғылымдық дариясынан қазалмаған,
Мағрипат тарихына көз салмаған,
Уағазымыз біздің кімге әсер етер,
Мысалы құр сауытпыз бал салмаған

Жігіттер хабардар бол заманадан,
Сиырдан артық емес надан адам.
Неге біз қор боламыз басқа жұрттан,
Біз-дағы туып-өстік ата-анадан.

Жалғыз-ақ біз тәуірміз жоқ кеңеске,
Пайдасыз босқа лаққан ерегіске,
Ұлымын пәленшенің деп кеуде қағып,
Боқтасып ата-ананы, төбелеске.

Жөн көрер жақынынан қасы болса,
Қоқайып он шақты үйдің басы болса.
Талпынып қадари хал қарар едім,
Ішетін қатын-бала асы болса.

Дертім бар, дәрменім жоқ мен бір бала,
Көретін бұл ғайыптан жоқ дүр дана.
Бір-бірімен жауласып от басында,
Осындай сорлы қазақ мүптеләдә.

Тексерген өз ғайыбын ұят емес,
Сыймайды ақ қағазға қылсаң, кеңес.
Болыс-бидің жолын қой, өнер үйрен
Дегенімді түзу жан теріс демес.

Өзімді түзеймін деп ақтамаймын,
Көңілімде болса ойым сақтамаймын.
Айтыңыз бұл сөзімде қате болса,
Өзімді қатем жоқ деп мақтамаймын.

Дертім бар, тілім шолақ баяндауға,
Майданда қолым шолақ аянбауға.
Жорытқанмен күйсіз көлік ұзамайды,
Түседі біраздан соң аяндауға.

Мен-дағы талай ұйықтап ғапыл қалдым,
Ойланып енді міне есіме алдым.
«Жомарттық — қолда барға» дегендейін
Барымды қадари хал хатқа салдым.

Соқыр ғой надан адам нұрды көрмес,
Көз жоғын мойнына алып соңына ермес.
Әркімге өз керегін іздеу керек,
Балаға жыламаған емшек бермес...

НҰРЫМ ШЫРШЫҒҰЛҰЛЫ

(1831—1908)

Нұрым Шыршығұлұлы қазіргі Гурьев облысы, Қызылқоға ауданында кедей шаруа семьясында туған. Оның шығармалары терме, толғау, өсиет, арнау түрінде шығарылған.

Ол өткен өмір мен заман сырын («Мен қашанғы жүйрігің», «Әлеумет келдің қамалап», «Ұсынсам қолым жетер ме»), өдет-ғұрыпты («Шенен ер», «Той бастар», «Жарлау») жырлаумен бірге «Тайсойған, Бүйрек — екі құм», «Әтембекке айтқаны» атты арнау өлеңдерінде ру алақоздігін шенеп, елді татулыққа, достыққа шақырады. Оның біраз өлеңдері «Ақберен» (1972) атты жинаққа енді.

ТЕРМЕЛЕР

* * *

Мен қашанғы жүйрігің
Топ ішінде толғанған.
Шыныменен шырқасам,
Бабам қадір қолдаған.

Осылайша сөйлесем,
Сөз қала ма ұртымнан?!
Көре алмаған біреулер
Сөз айтады сыртымнан.

Қас жүйріктің белгісі,
Дуды көрсе жұлқынған.
Айтулы жүйрік мен едім,
Салдырмай қамшы ұмтылған.

* * *

Ұсынсам қолым жетер ме
Қырдан асқан түлкідей,
Қырмызы қызыл заманға.
Айтсам сөзім өтер ме
Ақылсыз туған жаманға.
Қайыра қамшы сермеме,
Сүйекке біткен шабанға.
Екі жақсы дос болса,
Бірін-бірі қия алмас.
Екі жаман дос болса,
Бір мекенге сия алмас.

Қас жаманға мал бітсе,
Ебіменен жидым дер.
Қас жаманнан ұл туса,
Қатарымнан оздым дер.

Бұ күнде өзім болдым дер.
Дүние деген сары алтын,
Өркімдерді алдаған.
Қабаты қалың қара жер,
Талай ерді жалмаған.
Екі достың арасын,
Айырады оңбаған.

Ерлер өтті қарасам,
Көк сұңгісін өңгерген,
Аузын көпке теңгерген.
Астана жұртын меңгерген.
Көкірегі желденген,
Ерегесіп келгенде,
Хандарды тақтан тайдырған,
Қалың дұшпан келгенде,
Жалғызбын деп қарамай,
Азды-көп жауды санамай,
Ақ сұңгісін өңгеріп,
Жауға жалғыз жөнелген.

Бұл дүниені байқадық,
Маңдайдағы көзбенен,
Өрбір түрлі жол айттық,
Оралған қызыл тілменен.
Қартайғанда сұр өмір,
Жас шағында ду болар.
Балдан тәтті не көрсе,
Ішпесе о да у болар.
Жібектен асыл не нәрсе,
Кимесе о да тұл болар.
Арқар дейтін аң болар.
Ол арқардың мекені
Асқар ала тау болар.
Бәйгіден келген боз шұбар,
Мұны көркем көрсеткен,
Құйрығы менен жал болар.
Жал, құйрықтан айрылса,
Шұбар шолақ тай болар.

Ұстаны көркем көрсеткен,
Ұстасында дат болар.
Жігіттікте сөйлеп қал,
Төкпектеген бұл жанға
Көрлік шіркін, тап болар.
Бір күні көзің жұмылса,
Қатар жүріп шын айтқан,
Тар төсекте сыр айтқан,
Қатар-құрбың жат болар.

Нешелер шешен өткен жоқ,
 Қу домбыра қолға алып,
 Шаршы төрде қақсаған.
 Нешелер сұлу өткен жоқ,
 Ақ бетінің ажарын
 Ай менен күнге қақтаған,
 Нешелер батыр өткен жоқ,
 Қу найзасын саптаған,
 Елдің шетін жақтаған.
 Бір өлімнің айласын,
 Шыбын жанның пайдасын,
 Ешкім ойлап таппаған.

ҚЫЛЫШҚА КӨҢІЛ АЙТУЫ

Көңілім, жырды қозғашы,
 Адамның әдеп жолдасы.
 Мұнымды жалған дей алмас,
 Ғазіреті ғалым молласы.
 Он екі ата байұлы,
 Сахараның мен Нұрымы,
 Су тағының құлыны,
 Тайпалмас жүйрік, жорғасы.

Жүргендер білмес саламат,
 Дүние деген ғаламат.
 Бір тамшы судан қан болып,
 Анамыздың қарнында,
 Бір қатар мезгіл өткенде,
 Қимылдадың жан болып.
 Жақұт, маржан секілді
 Адамзаттың баласы,
 Дүниеге келді сән болып.
 Өздеріндей ағамен,
 Жолығысып отырмыз,
 Бұйырған бірге дәм болып.

Жапанда болса бәйтерек,
 Басы сау жанды бай демек.
 Қорқыт ата қобалжып,
 Дүниені кезіпті,
 Өлмейтін жер қайда деп.

Сөйлей гөр, тілім, көмейім,
 Бұлайша демей не дейін?!
 Көрген алаш көз салар,
 Көлденеңдеп желейін.

Аяйын ба жел сөзді,
 Бізге берген жорғалық,
 Тұрмайын енді бұлданып.
 Бала деген базарды
 Сағынғанмен не пайда,
 Бетінен сүйер күн қайда,
 Осы күнде бір барып.

Барып сүйсең бетінен,
 Тіріде қалмас есіңнен.
 Азды-көпті өмір — жаз,
 Уақыт бітпей тұра алмас.
 Басыңнан дәурен бір өтсе,
 Қайтадан дәурен құралмас.

Нәрестең кетті қасыңнан,
 Терезе-әйнек секілді,
 Сынған күні шатынап.
 Қайғырғаннан пайда жоқ,
 Қан түкіріп ағылап.
 Адамзаттың баласы,
 Бұл дүниеден кеткен соң,
 Келмегі жоқ-ты қатынап.

ӘТЕМБЕККЕ¹ АЙТҚАНЫ

Айтса да мен айналман,
 Көлденеңнің сөзіне.
 Әшкере болған ісің бар
 Жиылған жұрттың көбіне,
 Еділден ұшқан аққудай
 Келіп қондым еңменіп,
 Өтекеңнің төріне.
 Қанатым талмас, тау қайтпас,
 Еркіндеп келіп қонған соң,
 Дарияның сіздей көліне.
 Айрылсақ сізден қонғандай,
 Елсізде жердің шөліне.
 Жауһарлы болат секілді,
 Қарасам тақсыр өңіне.
 Әділет ісің болғанмен,
 Қарамай айтам көңліңе.
 Сіз бір туған ақсұңқар,
 Ұшар деп келдім жөніне.

¹ Жайық, Нарынға аты белгілі батыр.

Араңа шайтан кіре алмай,
Өсіп еді өркенің.
Айырған алтын секілді,
Нұр сәулелі жүздерің.
Қарасам бүгін өзгеріп,
Солғын тартқан өңдерің.
Араздықпен өштесіп,
Айрылар болған жөңдерің.
Ақылды беріп ашуға,
Шайтан болды ергенің.
Ел жабылып сұраса,
Бір тілегін бермедің,
Әтеке, емес білгенің.
Өлгенше қалмас есіңнен,
Жаманнан қорлық көргенің,
Сол болар сіздің өлгенің.
Тендесім сіздер болмасаң,
Аразы мен татуы,
Не керек маған өңгенің?!
Сондықтан сізге келгенім.
Қағбаға тауап еткендей,
Иіліп сәлем бергенім.

Талайдың тауын қайырып,
Тек өзіңді жөңдедің.
Халықтан жеке туғандай,
Адамды тең көрмедің.
Өнер қонған кеудеге,
Жеделдес мен де бір інің,
Қолынан дәмді көп татқан,
Татулықпенен отырып,
Аға менен жеңгенің.
Ел қызығы едіңіз,
Бақытына болған пенденің.
Хақ кәләмның жолында,
Тәубасы қабыл болмайды,
Тәкаппар болған менменнің,
Адасып көнбей ерлерім,
Айрылар болды елдерім.
Алыстағы дұшпанға
Алынар болды белдерің.

Сен ақсұңқар құстың баласы,
Тұғырда тұрар талпынып.
Дәреже қонған басы бар,
Бақытың аз күн артылып.
Өзіңнің тума, халқыңның,
Тілегін бермей келесің,
Тұрса да күнде сарсылып.

Халықтың көңлін қалдырма,
Зар боларсың бір күні,
Есікті кетсе сарт ұрып.

Тендесім, сізге айтамын,
Өзелден бақытың жөн алған,
Үйіңе келген қонағың,
Кім де болса төр алған,
Жауабы менен сөз алған,
Халықтың мен де бірімін,
Бұл бетінді таста деп,
Тілегім осы сұранған.
Дұшпаныңды қош көріп,
Ашуыңды дос көрсең,
Бұл тілекті бермесең,
Айтқаныма көнбесең,
Сағынып аңсап, аға, деп,
Енді сәлем бере алман.

Менен бұрын сен өлсең,
Құрметтеп қолдан көме алман.
Енді қайта оралып,
Босағанды көре алман.

ШЕНЕН ЕР

Айтайын деген сөзім бар,
Қаумалап келіп, астана,
Жиылып басың құралды.
Жүйрігім кетті қолымнан,
Байраққа қосқан тұмарлы.
Кешегі кеткен Шенен ер —
Қатепті қара нар еді,
Төс табаны түрілген.
Жүйрік еді саңлақты,
Байрақты жерде жүгірген.

Қара қылды қақ жарған,
Алысқа кеткен атағы.
Қайыспас қара нар еді,
Қозғалмайтын қатебі.

Ажарым еді Шенен ер —
Жапырақтай жайқалған.
Жау жағыма пана еді,
Дұшпанның бетін қайтарған.

Бұл өлімге не шара,
Кеше бар да, бүгін жоқ,
Қадірлес болған ағаға,
Базынамды енді айта алман.

ҚОШТАСУ

Жүйрігің көрсе дуды желігеді-ай,
Құландай желге шапқан елігеді-ай.
Ел, жұртпен қоштасатын шағың жетті,
Асыл ең көрісетін келіп ұдай.

Қырымның жұрт жиылған қызығындай,
Бедерің бес жасыңнан тұр бұзылмай.
Қып-қызыл екі бетің алмадайын,
Базарда бұлы қымбат қырмыздай.

Бай болсын, мырза болсын бұлаңдаған,
Жүйріктің жері бар ма сыналмаған.
Сейілдеп серуенге шыға келсең,
Қорынып қасыңда ешкім тұра алмаған.

Асылдай ақ күмістен айырулы-ай,
Қасиетті бір мінезің абиырлы-ай.
Ақ бетің ақ жауқазын айға меңзес,
Бұқардың бұлы қымбат ақ ұнындай.

Тең бар ма пікірліге жас та болса,
Салқылық қызға лайық, қызба болса,
Аты әйел кейбір шаһбаз, еркек тайлас,
Жігіттен пәнері артық қыз да болса.

Құдайым берген ақыл, келбетпенен,
Пенде жоқ бұл өмірде кез келтпеген.
Жарлы-бай, жақсы-жаман ала жасап,
Адамды бір-біріне теңгертпеген.
Үстем қып мерейінді бой сақтама,
Басыңнан өтер дәурен көлбектеген.

Бір гүлсің бақшадағы ашылмаған.
Науқаның әзір күнге басылмаған.
Сөзімнің өзге нарқын біле бермес,
Болмаса өздеріңдей асыл жаннан.
Жарлы-бай, жақсы-жаман ала жасап,
Еркінше еліктірген қапыл заман.
Дәулетті өзгелерді көрсем-дағы,
Періште көрінеді басың маған.

Ажары ақ бетіңнің айға меңзес.
Бұл дәурен бір күн-ақ-ты қайта келмес.
Пендеге шыны қаза келген күні,
Дүниеден қосын түзеп кім жөнелмес.

Ерке өстің ата-енеңе жасыңда, қыз,
Бұл күнде қосылғайсыз асылға, қыз.
Қуалап дүние түбін малды ойласаң,
Бір күні өтер дәурен қапылда, қыз.

Елжіреп іші-баурың елді ойласаң,
Бір жүрген қатар-құрбы теңді ойласаң,
Көл болып көздің жасы көп жыларсың,
Тетелес аға менен жеңге ойласаң.
Басыңда Қызыл шарқат боп тұрғанда,
Сол күнің болар дәурен енді ойласаң.

Басыңнан өтер дәурен белді-белді,
Отырсың жөнейін деп бөтен елге,
Сыйлауымен жасы үлкеннен алғыс алсаң,
Жеткенше қор болмассың басың жерге.
Алыпты Адам-Ата Хауа-Ананы,
Жарқыным, кетемін деп жылай көрме.

БІРЖАН САЛ ҚОЖАҒҰЛҰЛЫ

(1834—1897)

Біржанның туған жері — қазіргі Көкшетау облысы, Еңбекшілдер ауданы, Степняк қаласының тұрған жері. Өз әкесі Тұрлыбай, Қожағұл — Біржанның атасы. Біржан өмір бойына салдық құрып ел аралап, ән салып жүрген. Ол тек ақын ғана емес, ең алдымен, асқан әнші, әрі тамаша композитор.

Асқан талантының арқасында Біржан Арқада асқақ әншілік дәстүрін қалыптастырды. Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ сияқты әнші ақындар осы Біржанның шәкірттері. Біржан әннің әуенімен бірге өлеңін де қатар шығарды. Біржанның Жетісудың ақын қызы Сарамен айтысы қазақ поэзиясының асыл қазыналарының бірінен саналады.

ЖАМБАС СИПАР

Ұшына орамалдың түйдім сусар,
Көп жылқы көк алалы көлде жусар.
Кешегі ел қыдырған есер шақта,
Ән еді Біржан салған «Жамбас сипар».

Деген соң, біз қартайдық, біз қартайдық,
Белгісі қартайғанның серттен тайдық.
Қанекей, соныменен шыққан мүйіз,
Қасына сұлу қыздың көп жантайдық.

Берген соң тәңірім өмір, ақ бас болдық,
Келін мен балаға да жақпас болдық.
Көрген соң көзі құрғыр шыдай алмай,
Таппайтын адам ебін қақбас болдық.

БІРЖАН САЛ

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Адамға зияным жоқ жүрген жанмын.
Қасыңа мені сендер неге алмайсың,
Өзім сұңқар, өзім сал, кімге зармын.

Жасым бар жиырмада, жасырмаймын,
Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.
Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе,
Сен түгіл, патшаға да бас ұрмаймын.

АЙТБАЙ

Атымның қақ тұрады сауырына,
Қос тепкі салып келем бауырына.
Қолынан шай құйдырып ішейік деп,
Келеміз Айтбай сұлу ауылына.

Мамекең¹, Айтбай десем, күлімдейді,
Сұр жорға астындағы сүрінбейді.
Ақкудай аспандағы жүз құбылтып,
Сал Біржан ән салуға мүдірмейді.

ЛӘЙЛІМ ШЫРАҚ

Ләйлім шырақ, дегенге, Ләйлім шырақ,
Таудан аққан құм қайрақ сен бір бұлақ.
Қайыс болсын, жіп болсын, неге керек,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ.

Өзіме бер, шідерім тауып алсаң,
Елу теңге берер ем, сүйінші алсаң.
Жерде шіріп қалса да, өзіме бер,
Шыбын жаным қиылсын, бітім алсам.

КӨЛБАЙ-ЖАНБАЙ

Аржақта отыратын Көлбай-Жанбай,
Шідерімді кім алды, Ләйлім алмай?
Балағы шідерімнің алтын еді,
Асығыстан барамын сұрай алмай.

Көлбай-Жанбай, тыңдашы, асыл тасым —
Біте қайнап, бірге өскен замандасым.
Көктен жел, жерден шайтан әкеткен жоқ,
Ұрлап алған өзіңнің қарындасың.

Сегіз би сиезіне бердім жөнге,
Шідерімді таң қалар көрген пенде.
Шідерімнің бағасын сұрасаңыз,
Бағасы болады оның жүз мың теңге.

Көлбай-Жанбай, дегенге, асыл сүйек,
Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп.
Формын шідерімнің сұрасаңыз,
Саф күмістен балағы, алтын тиек.

ЖАНБОТА

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің?
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің?

¹ Мамекең — Біржанның Маман деген жолдасы.

Жанбота, өзің — болыс, әкең — Қарпық.
Ішінде сегіз болыс шенің артық.
Өзіңдей Азнабайдың поштабайы
Қолымнан домбырамды алды тартып.

Тартса да, домбырамды бергенім жоқ,
Есерді поштабайдай көргенім жоқ.
Қамшымен топ ішінде ұрып еді,
Намыстан, уа, дариға, өлгенім жоқ.

АДАСҚАҚ

Созады Біржан даусын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.
Бас қосқан мәжілісіміз болады деп,
Жанбота, мазамды алдың ала жаздай.

Салады Біржан әнді ентелетіп,
Біржанды қойған өзің еркелетіп.
Есерге поштабайдай көз алдында,
Біржанды қойғаның ба желкелетіп?

БІРЖАН САЛ АҚЫН

Жігітке кедейшілік ол — сергелдең,
Жоқ болса жалғыз атың, өлгенмен тең.
Үйіңе құрбың келіп, құр аттанса,
Не керек дүниеден үміттенген.

Шешеннің сөз шығады таңдайынан,
Жұмақтың бізге мекен қандайынан?
Бар болып, байлар кімді асырайды,
Әркімнің жазған алла маңдайынан.

ОРЫНБОР

Жігітке жарамайды ызақорлық,
Дауысқа келмесе де, егтім зорлық.
Бозбала, баса білсең, осы әнге бас,
Аңызым жаңа шыққан орынборлық.

Қолыма алып бердің қу қарағай,
Не болды даусым саған сырғанамай.
Күлмейің, ойнамайын десем-дағы,
Барады өтіп дәурен бір қарамай.

Домбыра алдым қолға сегіз перне,
Қызығы бұл шіркіннің тартқан жерде.
Қолға алып әрлі-берлі тартқанымда,
Жаны жоқ кеудесінде адам дерге.

МӘТІ-ДӘУЛЕН

Ар жақта керей, уак, Мәті-Дәулен,
Сайланған жігіттікке бұл бір дәурен.
Ішінде осыншаның формың артық,
Жаратқан құдай артық, жалғыз сәулем.

АЛТЫН БАЛДАҚ

Қолыма асынғаным алтын балдақ,
Мен келдім Әсемкерді суға жалдап.
Құйрығын екі-екіден талдап өріп,
Қылмитып мініп шықтым қалқаға арнап.

Болғанда кешке жақын апақ-сапақ,
Алдымнан шықты сәулем бейне шапақ.
Кигені қара қамшат оқалаған,
Басында бір шоқ үкі бұлғалақтап.
Атымның шаужайынан ұстай алды,
Мен кеттім со қалқаны сөзбен алдап.

ТЕЛҚОҢЫР

(ІІІ түрі)

Телқоңыр қайтып кетті елге таман,
Ит-құстан барар ма екен есен-аман?
Ит-құстан барған болса есен-аман,
Дау-жанжал, бүліншілік елім жаман.

Жібердім Телқоңырды елге бар деп,
Жүруге бұл маңайға жолың тар деп.
Жаныма бағалаған жануарым,
Шығардым осы әнімді саған арнап.

КӨКЕК

Аты жоқ құс болады көкек деген,
Алдында терезенің секектеген.
Ойымда үш ұйықтасам, бар ма менің
Айрылып сені, сәулем, кетед деген.

Кім сүймес шешек атқан көкек айын,
Бейне жаз, менің сүйген сәулетайым.
Ақ қалқам отыр ма екен, жатыр ма екен,
Ей, көкек, ұшып барып білші жайын!

Шекеңе селдіретіп айдар тағып,
«Көкек» деп бос жүргенше секең қағып,
Қосайын өле-өлгенше мен әніме,
Қалқадан хабар әкел, ұшып барып.

АҚСЕРКЕШ

Бір атты сатып міндім елу беске,
Болмайды, шапсаң дағы қара кешке.
Бозбала, бекер сал боп неге керек,
Салып қал, шын сал болсаң «Ақсеркешке».

Бәйгіден озып келген атты алайын,
Ер жігіт сынамай ма бақ-талайын?
Жиылып үлкен-кіші отырғанда,
Толқытып «Ақсеркешке» мен салайын.

Жем жейді қара арғымақ түрт дегенде,
Аяғын жекей басар қық дегенде.
Жерлерге үш айшылық болады азық,
Аузынан жан қалқаның үп дегенде.

СОҚПА-АЙ—СОҚ

Мінезі жүйрік аттың, соқпа-ай — соқпа,
Айтамын мен өлеңді осына-ай топқа.
Сөйлеп қал, қызыл тілім, өлмей тұрып,
Өмірің біразырақ бар ма-ай, жоқ па?

Ал десе, еркін жүйрік ағындаған,
Ақылға кейбір надан бағынбаған.
Жігіттік — бойға таққан бір гауһар тас,
Қартайсаң, қайта айналып табылмаған.

АҚТЕНТЕК

Қызы едің Ақтентектің шұға, мақпал,
Әржерде сабырлы ерді тәңірім сақтар.
Көңілің бір-біріңнен болса асыл,
Ауылын сұлу қыздың жігіт жақтар.

¹ Асыл — бал, бұл арада тәтті, жарасу мағынасында.

Қызы едің Ақтентектің Ажар атың,
Ешкімнен кейін емес салтанатың.
Алыстан ат терлетіп келіп едім,
Жүрмісің аман-есен, перизатым.

ТАЛАЙ ЗАМАН

Мен Біржан болғалы талай заман,
Пар келмеген еш әнші тіпті маған.
Бір сұлу қыз найманда бар дегенмен,
Бек мұқтаж бір көруге болдым соған.

Мен Біржан болғалы биыл емес,
Өлең шіркін, біздерге қиын емес.
Алты қырдың астынан ән шырқасам,
Дауысым отарбадан кейін емес.

«Кідік-айға» кім басар, мен тұрғанда,
Аузымда тәңірім берген жел тұрғанда.
Қырғын көктің баласы ойдық желке,
Құйысқаны сарт етер ұмтылғанда.

Қарайып қара көлде қамыс қалды,
Ауылы ғашық жардың алыс қалды.
Ауылы ғашық жардың алыс қалып,
Сағынғаннан қараумен көзім талды.

* * *

Ер жігіт дүниені көргені артық,
Дүниеде не бар-жоғын сезгені артық.
Түскендей аспан жерге іс болса да,
Бел байлап, тәуекел деп төзгені артық.

Қол берген қиын жерде жолдас артық,
Бас тартқан жолдасынан оңбасы артық.
Өзіңмен бірдей жанып, бірдей күйген,
Досыңнан — қатын-балаң болмас артық.

Жігітке сайран етіп жүрген артық,
Жігіттік бір кеткен соң, келмес қайтып.
Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше,
Жан-тәнің бірдей жанып күйген артық.

Осылай бозбалаға салдым нұсқа,
Өмірің зайғы¹ болар бекер босқа.
Көргенің бір күнгідей болмас сірә,
Міне, ажал келді нәубат² деген тұста.

* * *

Ал, дүние, өтеріңді біліп едім,
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам кейін,
Үш жүзді сайран қылған Біржан едім.

Қара су есік алды ылайланды,
Бай қылмақ, кедей қылмақ құдайдан-ды.
Қамзолдай қысқа пішкен дөңгеленіп,
Дүние өтерінде шыр айналды.

Ағаш үй от жаққаным қобылы³ пеш,
Құдай-ау, ғапу етіп күнәмді кеш.
Теміртас, Асыл, Ақық⁴ — қарақтарым,
Байлаулы арқандағы қолымды шеш.

Теміртас, Асыл, Ақық қалдың зарлап,
Ежелден мирас екен зарлап қалмақ.
Көз көрген құрбыларға сәлем деңдер,
Дұғасын оқи берсін әдейі арнап.

Ел кездім Кертөбелмен арықтатып,
Жақсыға сөз сөйледім анықтатып,
Үш жүздің ортасында Біржан едім,
Бұл күнде қойды құдай шалықтатып.

Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті,
Кем қылмай өсіріп ем салтанатты.
Әкең ем аяйтұғын жаның ашып,
Шешсеңші, білегіме арқан батты!

¹ Зайғы — зая.

² Нәубат — кезек.

³ Қобылы — қобди сияқты деген мағынада.

⁴ Теміртас, Асыл, Ақық — Біржанның балалары.

АТЫҒАЙДЫҢ ЕЛІНІҢ АДАМДАРЫНА АЙТҚАНЫ

Атығай, қайран елім, қоныстасым,
Бар еді құрбы-құрдас, шын мұндасым,
Құданың құдіретімен уақыт жетті,
Барады алыс жолға ғаріп басым.

Сәлем айт Атығайдың баласына-ай,
Жасы кіші, жасы үлкен ағасын-ай.
Ортаңда түрлендіріп ән салғанда,
Біржанға қалушы еді таласып-ай.

Сәлем айт құрбы-құрдас замандасқа,
Көп еді мұңдастарым ауылдаста.
Саулықта ойнап-күліп жүретұғын
Мұңшылдық түсіп тұр ғой ғаріп басқа.

Қазғанмен су шықпайды қыр басынан,
Бір іліксе сөз қалмайды сау басыңнан.
Ер жігіт бір қисайса оңалмайды,
Басында жаңылған соң тәубесінен.

ТҮСІНІКТЕР

XV—XVIII ғасырларда жасаған ақын, жыраулар мұрасы жинақталып, бір жүйеге келтіріліп, текстологиялық екшеуден өткізіліп, алғаш рет «Алдаспан» антологиясында («Жазушы», 1971, құрастырып, баспаға әзірлеген М. Мағауин) жарияланған еді. Оған дейін көне дәуірде жасаған сөз зергерлерінің көпшілігі жұртшылыққа мүлде бейтаныс, ал кейбіреулерінің аты мен бірді-екілі шығармасы ғана белгілі болып келді. «Алдаспан» аталатын антологияға топтастырылған туындыларды революциядан бұрын басылған Арыстанғали Беркалыұғылының «Ақын», Мақаш Бекмұхамедовтың «Жақсы үгіт», Ғабдолла Мұштақтың «Шайыр», «Көксілдер», Мұхамед Османовтың «Ноғай уа құмық шығырлары», Құрманғали Халитұлының «Тауарих хамса» және басқа кітаптар, ғылыми жинақтар арасынан, Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорындағы Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Мұсылманқұл Жиреншин, Қыздар Қазыбеков, Темірғали Күнтуғанов, Бозтай Жақыпбаев, Фатима Ғабитова, Мариям Хакімжанова т. б. көне әдебиет үлгілерін жинаушы аты белгілі-белгісіз ер-азаматтардың қолжазбалары ішінен тірнектеп жинауға тура келген.

АСАН ҚАЙҒЫ

«...Қырында киік жайлаған...» — Ұзақ толғаудың үзінділері. Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты кітабынан (1932) алынды. Асанның басқа бір шығармаларымен араласып, «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» берілген. Жырдың біршама толық түрі үстіміздегі ғасырдың 20 жылдарында шыққан орысша-қазақша филологиялық жинақта жарияланған.

«Құйрығы жоқ, жалы жоқ...» — Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорынан. Соңғы екі жолдың орнына Асан заманына үйлеспейтін сөздер салынып, «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» (Алматы, 1977 ж.) жарияланды.

«Ай, хан, мен айтпасам білмейсің...» — «Таң» журналы, 1925, № 4, бастырушы — Есентайұлы Забан. Шағын бір нұсқасы Ғабдолла Мұштақ құрастырған «Шайыр» (шамамен 1910) жинағында берілген. Ықшамдалып «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

«Бұл заманда не ғаріп...» — Алғаш «Алдаспанда» жарияланды. Қазақ ССР ҒА қолжазбалар қорынан, тапсырушысы белгісіз.

«Есті көрсең кем деме...» — Бұл да солай.

«Көлде жүрген қоңыр қаз...» — Бұл да солай.

«Еділ бол да Жайық бол...» — Бұл да.

ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ

Қазтуған атына телінетін жырлар саны әжептәуір. «Алдаспанға» солардың ішіндегі жыраудың өзінікі екені күмәнсыз, дау-дамай туғызбайтын-дары ғана енгізілген еді. Бұл басылым сол «Алдаспанды» қайталайды.

«Мадақ жыры» — Алғаш Ғабдолла Мұштақтың құрастыруымен 1910 жылдар шамасында Орынборда шыққан «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» деген жинаққа басылған. Совет тұсында тұңғыш рет «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (Алматы, 1967) атты кітапта жарияланды.

«Белгілі биік көк сеңгір...» — Алғаш «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылған.

«Алаң да алаң, алаң жүрт...» — Алғаш «Шайыр» жинағында, содан соң «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ

«Қоғалы көлдер, қом сулар — Қоныстар қонған өкінбес...» — А. Жәнібек. Ауыл поэзиясы иә де ноғай ел әдебиеті, Мақаш-Қала, 1935. «Алдаспанда» жарияланды.

«Қалаға қаблан жаулар тигей ме...» — Мұхамед Османов құрастырған

«Ноғай ау құмық шигырлары» атты кітаптан (СПб, 1883) алынды. «Алдаспанда» басылған.

«Азау, Азау дегенің...» — Бұл да солай.

«Айнала бұлақ басы тең...» — Бірді-екілі үзінділері М. Османов жинағында берілген; Мақаш Бекмұхамедов құрастырған «Жақсы үгіт» атты кітапта (Қазан, 1908) «Кейінгі қалған көпекке — Қалай белін шешті екен» деген сөздермен аяқталатын алғашқы бөлігі басылды. Толық жариялануы — Ғабдолла Мұштақтың «Шайыр» антологиясында. Жырдың «Айналайын Ақ Жайық» деп басталатын шағын бөлігі біраз қателермен басылған қалпында Махамбет атына телініп келді. «Алдаспанда» басылды.

«Озушылар, озмаңыз...» — Жыраудың көз жұмар сөтте айтылған ең соңғы туындысы. М. Османов жинағынан «Алдаспанға» енгізілген.

ШАЛКИІЗ ЖЫРАУ

«Алдаспанға» Шалкиіздің алғашқы авторлық қалпын біршама таза сақтаған, жыраудың өзінікі екені даусыз, құрастырушыға белгілі шығармалары тегіс енгізілген еді. Қолыңыздағы жинақ та сол басылымды қайталайды.

«Алаштан байтақ озбаса...» — Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінде (9 сентябрь, 1966) басылған. «Алдаспанға» енген.

«Жебелей жебе жүзірген...» — Алғаш «Алдаспанда» жарияланған. Мұхамед Османов құрастырған «Ноғай уа құмық шигырлары...» атты кітаптан (СПб, 1883) алынды; онда жоғарыдағы толғаудың («Алаштан...») біз келтіргеннен гөрі өзгешерек бір нұсқасымен қоса басылған, авторы көрсетілмеген.

«Жапырағы жасыл жаутерек...» — Мұхамед Османов. «Ноғай уа құмық шигырлары», (СПб, 1883), В. Радлов, «Образцы народной литературы тюркских племен». (т. VII, СПб, 1896); Арыстанғали Беркалыұғлы. Ақын. Қазан, 1912. Арыстанғали нұсқасы негізге алынып, М. Османов нұсқасы бойынша түзетулер енгізілді. «Алдаспанда» басылған.

«Арық хан!...» — М. Османов жинағынан. «Алдаспанға» енген.

«Көгерген көк сынаулар жайқалса...» — Бұл да солай.

«Би Темірге бірінші толғау» — Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. Оренбург, 1875, вып. III; И. Алтынсарин, Киргизская хрестоматия, Оренбург, 1879; Мақаш Бекмұхамедов, Жақсы үгіт, Қазан, 1908. (Бұл үш басылымда өзара айырмашылықтар жоққа тән, тек Ы. Алтынсарин хрестоматиясындағы нұсқада бірді-екілі жолдардың түсіп қалуы, жекелеген шумақтардың орын ауысуы ұшырасады). Совет тұсында толық жариялануы «Ертедегі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясында (Алматы, 1967). Толғаудың толық емес нұсқасы Ғабдолла Мұштақ (Ғұмар Қарашев) құрастырған «Көксілдер, яки бұрынғы мырза ұлы һәм ноғайлы батырлары уа ғайри мағыналы жырлар» (Орынбор, шамамен 1911) жинағында, үзінділері М. Османов кітабында және «Қазақ әдебиеті» газетінде (9 сентябрь, 1966) басылған. «Алдаспанда» берілген.

«Жақсының жақсылығы сол болар...» — М. Османов жинағынан. «Алдаспанда» берілді.

«Күпшек санды тіл жалмаған күреңді...» — Алғаш Арыстанғали Беркалыұғлының «Ақын» атты кітабында (Қазан, 1912) басылды; Совет тұсында тұңғыш жариялануы «Лениншіл жас» газетінде (2 июль 1966). «Алдаспанға» енген.

«Жалп-жалп ұшқан жапалақ...» — Арыстанғали Беркалыұғлы. Ақын. 1912; «Лениншіл жас», 2 июль, 1966; «Алдаспан», 1971.

«Туырлықсыз қара үйге...» — «Ертедегі әдебиет нұсқалары», Алматы, 1967; «Алдаспан», 1971.

«Би Темірді хаж сапарынан тоқтатуға айтқаны.» — Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. Оренбург, 1875, вып. III; Мақаш Бекмұхамедов. Жақсы үгіт. Қазан, 1908; «Ертедегі әдебиет нұсқалары», Алматы, 1967. «Орыс Геогр. Қоғ. жазбаларында» «Би Темірге бірінші толғаумен» қосылып, тұтас бір шығарма

ретінде жарияланған. Мақаш Бекмұхамедовтегі қалпынан бар айырмасы осы-ақ деуге болады. Толық емес нұсқасы «Би Темірге бірінші толғаумен» араласып, Ғабдолла Мұштақтың «Көксілдер» жинағында, шағын үзінділері В. Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен» атты кітабының VII томында (СПб, 1896) және «Қазақ әдебиеті» газетінде (9 сентябрь, 1966) берілген. «Алдаспанға» енгізілген.

«Қоғалы көлдер, қом сулар — Кімдерге қоныс...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; М. Османов, 1883; А. Жәнібек, Ауыл поэзиясы иә де ноғай ел әдебиеті, Мақаш — Қала, 1935. Арыстанғали нұсқасы негізге алынып, А. Жәнібек нұсқасы бойынша толықтырылды. «Алдаспан» бойынша ұсындық.

«Жел жел есер жел есер...» — Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінде (9 сентябрь, 1966) басылған. «Алдаспанға» енді.

«Жауынды күні көп жүрме...» — Алғаш Арыстанғали жинағында, (Қазан, 1912), Совет тұсында тұңғыш рет «Лениншіл жас» газетінде (2 июль, 1966) жарияланған. «Алдаспанға» енді.

«Арқаның құба жонында...» — Сол басылымдарында.

«Көктеп мінген еріңнің...» — Сонда.

«Шағырмақ бұлт жай тастар...» — Сонда.

«Алып, алып, ал сақын...» — Сонда.

«Жапалақ ұшпас жасыл тау...» — Сонда.

«Айырдан туған жампоз бар...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; «Алдаспан», 1971.

«Ағынды сулар, аймақ көл...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; «Лениншіл жас» 2 июль, 1966; «Алдаспанға» енген.

«Бүз үстіне от жаққан...» — М. Османов жинағынан. «Алдаспанға» енген.

«Асқар, асқар, асқар тау — Асқардан биік...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; «Лениншіл жас», 2 июль, 1966; «Алдаспан», 1971.

«Арғымақ ару атлар сескенсе...» — М. Османов жинағынан. «Алдаспанға» басылды.

«Жайыңды білген қарындас...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; «Лениншіл жас», 2 июль, 1966; «Алдаспан», 1971.

«Асқар, асқар, асқар тау — Асқар таудың...» — Сол басылымдарда.

«Қатынасы биік көлдерден...» — М. Османов жинағынан. «Алдаспан» бойынша.

«Ор, ор қоян, ор қоян...» — Арыстанғали Беркалыұғлы, 1912; «Лениншіл жас», 2 июль, 1966. «Алдаспанда» «Шайырда» жарияланған нұсқасы негізінде толықтыру жасадық.

«Балпаң, балпаң басқан күн...» — Ұзақ толғаудың біздің заманымызға жеткен шағын үзіндісі. Тұңғыш рет Арыстанғали жинағында (1912), кейін «Лениншіл жаста» (2 июль, 1966) жарияланды. «Алдаспанға» енген.

Ер Шобан. — Ғабдолла Мұштақ, Шайыр; «Қазақ әдебиеті», 9 сентябрь, 1966; «Алдаспан», 1971.

ЖИЕМБЕТ ЖЫРАУ

«Әмірің қатты Есім хан...» — «Ертедегі әдебиет нұсқалары», 1967; «Алдаспан», 1971.

«Еңсегей бойлы Ер Есім...» — Мақаш Бекмұхамедов, 1908; «Ертедегі әдебиет нұсқалары», 1967; «Алдаспан», 1971.

«Қол-аяғым бұғауда...» — Осы кітапты құрастырушының материалдарынан. 1966 ж. Гурьев облысы, Индер ауданының тұрғыны Тәжіғали Алмашевтан алынған. Алғаш «Алдаспанда» басылған.

«Басы саудың түгел-дүр...» — «Ертедегі әдебиет нұсқалары», 1967; «Алдаспан», 1971.

МАРҒАСҚА ЖЫРАУ

«Ей, Қатағанның хан Тұрсын...» — Семей облысы, Абай ауданынан шыққан шежіре қария Мұсылманқұл Жиреншин 1936 ж. Қазақ ССР Ғы-

лым академиясына тапсырған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» (Алматы, 1967) жарияланды. «Алдаспанға» енген.

АҚТАМБЕРДІ ЖЫРАУ

Бұрын Ақтамберді екі-үш шумақ өлеңнің авторы ретінде ғана белгілі еді. «Алдаспанға» жауынгер жыраудың біздің заманымызға жеткен, құрастырушыға мәлім шығармалары тегіс енгізілген болатын. Бұл кітап негізінен сол басылымды қайталайды.

«Жағалбай деген ел болар...» — Жыраудың тұрмыстан таршылық көріп жүрген кезінде, 10—11 жасында шығарған туындыларының бірі. Осы кітапты құрастырушы 1966 жылы Ақтамбердінің ұрпағы, Аякөз қаласында тұратын Кенжехан Боқасовтан жазып алған.

«Жел, жел есер, жел есер...» — Жыраудың алғашқы туындыларының бірі. Кенжехан Боқасовтан алынды.

«Жағам қолдың тигенін...» — Осы кітапты құрастырушы 1966 жылы Ақтамбердінің ұрпағы, Семей облысы, Аякөз ауданы, Таскескен селосында тұратын қария Сейсен Сепбосыновтан жазып алған.

«Дұшпаннан, көрген қорлығым...» — Бұл да Сейсен Сепбосыновтан.

«Көк көгершін, көгершін...» — Бұл да содан.

«Салпаң да салпаң жортармын...» — Жыраудың ұрпағы, Семей облысы, Аякөз ауданы, Ай аулында тұратын Сәрсенбек Нұрпейісов ақсақалдан осы кітапты құрастырушы 1966 жылы жазып алған.

«Арудан асқан жар бар ма...» — Осы кітапты құрастырушы Семей облысы, Шұбартау ауданы, Баршатас селосында тұратын жыршы Сердалы Алыбаевтан 1966 жылы жазып алған.

«Түйе мойнын түз кесер...» — Сердалы Алыбаевтан алынды.

«Балпаң, балпаң басарсың...» — Сәбит Мұқанов, Қазақтың XVIII—XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, А., 1942; «Ертедегі әдебиет нұсқалары», А., 1967.

«Балпаң, балпаң кім баспас...» — Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорынан. Тапсырушысы белгісіз.

«Жауға шаптым ту байлап...» — Сәрсенбек Нұрпейісовтен алынды.

«От басар орны отаудай...» — Сәрсенбек Нұрпейісовтен алынды.

«Күлдір-күлдір кісінетін...» — Осы кітапты құрастырушы 1963 жылы Сердалы Алыбаевтан жазып алған. Алғаш «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

«Күлдір де күлдір кісінетін...» — Сәрсенбек Нұрпейісовтен алынды. Тақырыптық жағынан жоғарыдағы «От басар орны отаудай», «Күлдір-күлдір кісінетін» деп басталатын жырларды қайталайды. Алайда бұл — бір өлеңнің үш нұсқасы емес, жырау өмірінің әр кезеңінде шығарылған, өзара тақырыптас, дербес үш түрлі туынды. Мұның біріншісіндегі лирикалық кейіпкердің арманында серілік сарыны басым болса, екіншісінде, сән-салтанат, бейбіт өмір қызығына мән берілген, ал үшіншісі, бастан аяк ерлік тақырыбына арналған.

«Уа, Қарт Бөгебай!...» — Найман мен Арғын арасында күн дауы, жесір дауы шығып, Найман жағынан келіссөзге Ақтамберді жырау мен Қабанбай батыр (жырда Дарабоз деп аталған) барады. Сол сапарда шығарылған толғау. (Арғын жағынан жауап сөзді Үмбетей жырау айтады). Қарт журналист Ғалымжан Мұқатовтан осы кітапты құрастырушы 1968 жылы жазып алған.

«Ей, азаматтар, шоралар...» — Сейсен Сепбосыновтан алынды.

«Ағайынның көп болса...» — Сәрсенбек Нұрпейісовтен алынды.

«Мінезді болса алғаның...» — Сәрсенбек Нұрпейісовтен.

«Мал-басы өскен адамның...» — Бұл да Сәрсенбек Нұрпейісовтен.

«Сары аязда қата ма...» — С. Нұрпейісовтен.

«Еділ, Жайық екі өзен...» — Автордың материалдарынан. Қарт мұғалім Бөжесев Әкебай 1969 ж. 84 жасар қарағандылық Ахметов Өмірбектен жазып алған.

«Балаларыма өсиет...» — Жыраудың ажал жастығына бас қойған шақта айтқан ең соңғы шығармасы. Сейсен Сепбосыновтан алынды.

ТӘТІҚАРА АҚЫН

«Қамыстың басы майда, түбі сайда...» — Жыр 1756 жылы, Қытай богдыханының әскерлерімен қақтығыс кезінде туған. Қостанай облысы, Урицкий ауданының тұрғыны Қажиахмет Дәулетұлынан ақын Мәрия Хакімжанова 1946 ж. жазып алып, Қазақ ССР Ғылым академиясына өткізген. Бөгебай туралы айтылатын жолы қысқартылып, «Әдебиет және искусство» журналында (1946, № 7—8) басылды. Толық жариялануы «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты кітапта, (А., 1967).

«...Кебеже қарын, кең құрсақ...» — Толық сақталмаған. Бұл өлең де 1756 жылы шұршіттермен соғыс кезінде айтылған. Ақын Мәрия Хакімжанова 1946 жылы Қостанай облысы, Обаған ауданының тұрғыны 68 жасар Сүлеймен Қамысбайұлынан жазып алып, Қазақ ССР Ғылым академиясына тапсырған. Соңғы төрт жолы Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының арасынан шықты. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» (А., 1967) жарияланды. «Алдаспандағы» басылуында Шоқан жасаған орысшаға жолма-жол тәржіма негізінде кейбір тармақтардың орын ретін ауыстырып бердік.

«Кеше тоқырауды судың бойынан...» — Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорынан. Тапсырушы — Е. Бекмаханов. Жырдың аяғында: «Бұл өлеңді 1907 жылы Еркебай Жанғожаұлынан Тұралы Мұстапаұлы жазып алған, сол кезде Еркебай жетпіс бес жаста еді», — деген ескертпе бар. Алғаш «Алдаспанға» басылған.

«Ассалаумағалейкүм, жайсаңдар мен қасқалар...» — Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорынан. Тапсырушысы белгісіз. Алғаш «Алдаспанға» басылған.

ҮМБЕТЕЙ ЖЫРАУ

Бәкеге — Үмбетейлермен аталас Жауқашар деген адамның бірінен-бірі өткен бұзық, сойқанды тоғыз ұлы болады. Бір жолы бұлар өздерімен ағайын көрші ауылға барымтаға шығып, келеге салып жүрген бураларын әкеп сойып алады. Екі атаның арасында дау туғанда жыраудың әкесі Тілеу абыздың ағасы Бәке Жауқашардың тоғызына ара түсе сөйлейді. Әділетсіздікке шыдай алмаған Үмбетей табан астында осы өлеңін шығарыпты. 1968 жылы қарт журналист Ғалымжан Мұқатовтан жазып алдық. Тұңғыш рет «Алдаспанда» жарияланды.

Жауқашарға — Сол жолы бұзық тоғыз ұлдың әкесі Жауқашарға қарата айтылған сөз. Ғалымжан Мұқатовтан алдық. Тұңғыш рет «Алдаспанда» жарияланды.

Бұқарға — Бұқар мен Үмбетей екеуі жақын дос болыпты. Үмбетей өзінен жасы үлкен қарт жырауды ұстаз тұтып, қатты сыйлайды екен. Бірде үйіне қонаққа Үмбетей барғанда Бұқарекеннің зайыбы, қараулау адам болса керек, оң қабақ таныта қоймапты, тіпті ауырып тұрмын деген сылтаумен жатып қалады. Сонда Үмбетей үйден шығып бара жатып осы өлеңін айтыпты. Бұл сөзге жауап ретінде Бұқар өзінің «Жал күйрығы қаба деп...» атты жырын толғаған екен. Алғашқы бөлігін Ақмола облысы, Еркіншілік ауданы, Естай колхозында тұратын 71 жасар Шәріп Оспанов 1946 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорына тапсырған. Өлеңнің он бір буынмен келетін екінші бөлігін осы кітапты құрастырушы 1968 жылы ақмолалық қарт журналист Ғалымжан Мұқатовтан жазып алған. Толық қалпында «Алдаспанда» жарияланды.

«Ей, Ақтамберді, Қабанбай!...» — Күн дауы, жесір дауымен келген Ақтамберді жырау мен Қабанбай батырға қайтарылған жауап, Ғылымжан Мұқатовтан жазып алдық. Тұңғыш жариялануы — «Алдаспанда».

Бекболат биге. — Ғалымжан Мұқатовтан. Қаз дауысты Қазыбектің ұлы Бекболат биді Абылай алдына жығып беру үшін айтылған сөз. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

Бөгебай өліміне. — Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорынан. Жыраудың өз атынан тұңғыш жариялануы — «Ертедегі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясында (1967). «XVIII—

XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары» атты жинақтың (Алматы, 1962) алғысөзінде Жанкісі сөзі деп қате көрсетілген.

Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту.— Шағын үзіндісі «Таң» журналында (1925, № 4) басылды. Толық жариялануы — «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967) хрестоматиясында, Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорында жырдың екі нұсқасы бар: бірін Мұсылманқұл Жиреншин, екіншісін Маясар Жапақов тапсырған. Екі нұсқаның арасындағы бар айырма: Мұсылманқұлдағы «Жиырма жасың толғанда — Қалмақпен соғыс болғанда» деген жолдар Маясарда «Жиырма жасың болғанда — Қалмақпен соғыс салғанда» деп берілген. «Салқын сары бел болды» дегеннен соңғы «Ерге лайық ер болды» деген жол жоқ, «Анау бір жылы аттанған» — «Абылай, бір жыл аттанған» болып, «Ұлы сәске болғанда» — «Ұлы әскер болғанда», «Балаңа алтын тақ берсін» — «Басыңа алтын тақ берсін» делініп жазылған. Біз Мұсылманқұл нұсқасын алдық. «Алдаспанда» басылды.

БҰҚАР ЖЫРАУ

«Алдаспанда» Бұқардың ғылымға әзірге белгілі туындылары түгел енгізілген еді. Бұл — жырау шығармаларының бұған дейінгі басылымдарымен салыстырғанда біршама толықтырылып баспа жүзін көруі болатын. Біздің заманымызға жеткен Бұқар өлеңдерінің денін (800 жол шамасында) қағаз бетіне түсірген Мәшһүр Жүсіп екені белгілі. Мәшһүрде Бұқар жырлары екі дана етіліп көшірілген (Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қоры, № 1170, №1177 папкалар). Толығырағы 1170-папка, әйткенмен де екі нұсқаның құндылығы бірдей дерлік. Біз Бұқар өлеңдерінің түпнұсқасы ретінде осы Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларын алдық, осы негізде жыраудың қате басылып жүрген көптеген сөздері түзетілді. Сондай-ақ, бұрын орынсыз ықшамдалған, немесе әр түрлі себептермен қысқартылып берілген жырлардың барлығының да толық нұсқасы жарияланды. Мәшһүр Жүсіп Бұқар толғауларын жеке жіктемей, бірінен соң бірін жалғап бір-ақ бергені мәлім. Сондықтан бұрын бірге басылып жүрген кейбір толғауларды тақырыптық, мазмұндық сыпатына қарай бөлшектеп жіберген реттеріміз болды. Мәшһүр Жүсіптен басқа жинаушылар арқылы жеткен жырлар да Ғылым академиясындағы түпнұсқаларымен, немесе алғашқы басылымдарымен салыстырылды.

«Тілек» — Алғаш «Таң» журналында (1925, №2) жарияланған. Мәшһүр Жүсіп бойынша беріліп отыр.

«Ел бастау қиын емес...» — Қазақ ССР Ғылым академиясы қорынан. Тапсырушысы белгісіз. Алғаш рет «Алдаспанда» басылды.

«Қара құлам жүйрік деп...» — Алғаш Г. Потанин жинағында (Қазақ-ский фольклор в собрании Г. Н. Потанина, Алма-Ата, «Наука», 1972) басылған.

«Ай не болар күннен соң...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын жыраудың «Айналасын жер тұтқан...» деп басталатын толғауымен бірге жарияланып келді.

«Ақсары атан еспелі...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын «Кіші қара қалмақ бүлдерде» деген өлеңнің соңына тіркеліп басылып жүрді.

«Ай, заман-ай, заман-ай...» — Мәшһүр Жүсіптен. «XVIII—XIX ғас. қазақ ақындарының шығармалары» жинағында (1962) басылған.

«Ежелгі дос жау болмас...» — Мәшһүр Жүсіптен. Алғаш рет «Алдаспанда» жарияланды.

«Рулының оғы қалса табылар...» — Бұл да солай.

«Өтермеден кетер ме...» — Мәшһүр Жүсіптен. «XVIII—XIX ғас. шығармалары» жинағында (1962) «Ай, заман-ай, заман-ай» атты толғаумен бірге басылған.

«Бұқарекен біз келдік...» — Мәшһүр Жүсіптен. «Бұқар жарлы кісі екен, алпыс жасында өз ағайыны бір байдан ат майын мінуге сұрапты, — деп жазады Мәшһүр осы өлеңге берген түсінігінде. — Сонда ол бай... ауыл пәлен жерге қонғанда келе қойсаңыз депті, ат майын беруге сараңдығы қолын босатпай. Егер Бұқарекен келе қалса бір маға беріп жөнелтейін деп

керегенің басына қыстырап қойған екен, Бұқарекен кіріп келгеннен-ақ, матаға көзі түсіп жырлай бастады дейді. Байдың аты Ақан болса керек. Бұқарекен ол атын азсынып, атына ат қосақтапты...»

«Көшер едің көш бастап...» — Алғаш Г. Потанин жинағында (Қазақ-ский фольклор в собрании Г. Потанина, 1972) жарияланған.

«Бағаналы орда, баста орда...» — Бұл да солай.

«Жар басына қонбаңыз...» — Мәшһүр Жүсіптен. «Жұлдыз» журналында (1959, № 3) бөтен толғаулармен аралас басылған.

«Көкте бұлт сөгілсе...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын басқа толғаулармен («Сәлем — сөздің анасы», «Жар басына қонбаңыз...») бірге басылып келді.

«Алыстан қызыл көрінсе...» — Мәшһүр Жүсіптен. «Жұлдыз» журналында (1959, №3) басылған.

«Биік тауға жарасар...» — Алғаш «Лениншіл жас» газетінде (1969, 4 февраль) «Павлодар облысында тұратын Жүнісбек қарттың аузынан жазып алған Қалкен Жәмінулы» деген ескертпемен басылды. «Алдапанда» енгізілген.

«Қорғанды шаһар қаласын...» — Бұл да солай.

«Ай, айтамын, айтамын...» — Алғаш Г. Потанин жинағында жарияланған.

«Жал, құйрығы қаба деп...» — Алғаш С. Мұқанов пен Қ. Бекхожин құрастырған «Қазақ әдебиеті» хрестоматиясында (1942) басылған.

«Жиырма деген жасыңыз...» — Алғаш «Жұлдыз» журналында (1959, №3) басылды.

«Ал, тілімді алмасаң...» — Мәшһүр Жүсіп бойынша берілді. Алғаш «Таң» журналында (1925, №3) жарияланған. Жинап, бастырушы — Г. Жаманқұлұлы. Бір үзіндісі Құрманғали Халитұлының «Тауарих хамса» атты еңбегінде (Қазан, 1911) келтірілген.

«Абылай ханның қасында...» — Мәшһүр Жүсіп бойынша берілді. Алғаш «Таң» журналында (1925, №4), кейін ықшамдалып «XVIII—XIX ғас. шығармалары» жинағында (1962) жарияланды.

«Кіші қара қалмақ бүлдерде...» — Мәшһүр Жүсіптен. Толық күйінде алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

«Жақсы жерден шөп жесе...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын «Сәлем — сөздің анасы» атты толғаумен жалғас басылып жүрді.

«Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек — Бұл үйректей...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын «Кіші қара қалмақ бүлдерде» атты өлеңмен бірге басылып келді.

«Ай, Абылай, сен он бір жасыңда...» — Қазақ ССР Ғылым академиясына 1941 ж. М. Кәдірбергеновты тапсырған. Алғаш С. Мұқанов пен Қ. Бекхожиннің хрестоматиясында (1942) жарияланды.

«Садыр, қайда барасың...» — Бұл өлеңнің туу тарихы жайлы Мәшһүр Жүсіп былай деп жазады: «Қаптағай ұранды Найманның Матай деген руынан бір Садыр батыр деген батыр шығып, өз елінен кісі өлтіріп, Арғын ортасына ауып келіпті. Ондай жан қайда жүрсе жай жүре ала ма, Арғынның да бір шонжарын өлтіріп, еліне үркіп қашып, ауыл-аймағымен Сарысуды өрлей көшіп жөнеліпті. Аттыға жол, жаяуға сөз бермейтұғын деген байдың өзі екен, көкшолақтың көзі екен. Арғын болып Бұқарекенді жіберіпті, осы кісі бір тіл алып келер, сірә, ол кісісіне жолықпай жүрген шығар деп Бұқарекен барса, Садырдың аулы Сарысуды өрлей көшіп бара жатыр екен. Көш алдында Садырға жолығып айтқаны...» Бір нұсқасы алғаш рет «Таң» журналында (1925, №1) басылды. Алайда өлеңді Мұхтар Әуезовке айтып берген Тобықты Көкбай молда көршілес ру Керейді кемсіту мақсатында жырдың алғашқы жолдарын өзгертіп жіберген. Соның нәтижесінде бұл өлең көп уақытқа дейін Көкбай айтқан қалпында «Керей қайда барасың — Сырдың бойын көбелеп...» болып басылып келді. «Алдаспанда» Көкбай нұсқасына Мәшһүр Жүсіп қолжазбалары негізінде түзету енгізілді.

«Атам болған жиырма бес...» — М. Кәдірбергеновтың. Алғаш С. Мұқанов пен Қ. Бекхожиннің хрестоматиясында (1942) басылған.

«Алла деген ар болмас...» — Мәшһүр Жүсіптен. «XVIII—XIX ғас. шығармалары» жинағында (1962) басылған.

ғармалары» атты жинақта (1962) «Ей, айташы, алланы айт...» («Ей, айташы...» деп қате берілген) атты толғаумен бірге басылды.

«Құбылып тұрған бәйшешек...» — М. Кәдірбергенұлынан. Алғаш С. Мұқанов пен Қ. Бекхожиннің хрестоматиясында (1942) басылған.

«Қалданменен ұрысып...» — Саржан сұлтан туғанда Абылай ханға құттықтау ретінде айтылған жыр. Ғылым академиясына тапсырушы — М. Кәдірбергенұлы. Алғаш С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты кітабында (1931) басылды.

«Он екі айда жаз келер...» — Мәшһүр Жүсіптен, «XVIII—XIX ғас. шығармалары» жинағында «Ай, Абылай, Абылай, — Қатын алма қарадан...» деп басталатын толғаумен жалғас берілген.

«Қазақтың ханы Абылай...» — Қазақ ССР ҒА қорынан: Ш. Тойкенұлынан жазып алған — Молдажан Жадаев. Алғаш «XVIII—XIX ғас. ...шығармаларында» жарияланған. Бөкембай өлімі жайлы Үмбетейдің өстірту жырынан соң Абылайға айтылған жұбату сөз тәрізді.

«Бірі етек, бірі жең болған...» — Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, Қоқанмен арадағы соғыс сәтті аяқталып, тиімді бітімге қол жеткен соң Абылай: «Енді ұрыс жоқ, ер егесі қоныс тапты» деп, соңынан ерген батырларын Сарыарқаға қайтарып жібереді. Хан жасағында ауылдары іргелес Ұлы жүз әскерлері ғана қалады. Абылай қолының азайғанын аңдаған қоқандықтар қайта бас көтереді. Сонда ханның бейқамдығына кейіген Бұқар осы сөздерді айтқан екен. Алғаш «Алдаспанда» басылған.

«Ай, Абылай, Абылай, — Қатын алма қарадан...» — Мәшһүр Жүсіптен. Толық қалпында алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

«Арту, арту бел келсе...» — Мәшһүр Жүсіптен. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

«Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек — Бұрылып ұшар...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын басқа толғаулармен қосылып басылып жүрді.

«Қара арғымақ арыса...» — Мәшһүр Жүсіптен. «Жұлдыз» журналында (1959, №3) жарияланды.

«Айтар болсаң алланы айт...» — Мәшһүр Жүсіптен. «XVIII—XIX ғас. ...шығармалары» жинағында жарияланды.

«Шашырап шыққан қандар көп...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын «Ай заман-ай, заман-ай...» деп басталатын толғаумен қосылып жарияланған.

«Жарқ-жарқ еткен жайда бар...» — Мәшһүр Жүсіптен. Бұрын бастапқы жолдары қысқартылып «Сәлем — сөздің анасы» деп басталатын толғаудың ішіне еніп жүрді.

«Асқар таудың өлгені...» — Алғаш С. Мұқанов пен Қ. Бекхожиннің хрестоматиясында басылған.

«Айналасын жер тұтқан...» — Алғаш «Таң» журналында (1925, №2) «Ай не болар күннен соң» деп келетін толғаудың бастапқы жолдарымен бірге басылған.

«Ақсауған биік тау болмас...» — Алғаш «Таң» журналында (1925, №2) басылған. Кейінгі кезде шыққан жинақтарда қысқартылып жарияланып жүрді. Мәшһүр Жүсіп қолжазбалары негізінде толық нұсқасын беріп отырмыз. «Алдаспан» бойынша.

«Күпшек санды күреңді...» — Жоқтау жыр үлгісі. Алғаш Шоқанның бес томдық толық жинағының бірінші кітабында (1965) араб әрпімен басылды. «Алдаспанға» енген.

«Әлемді түгел көрсө де...» — Қаз ССР Ғылым академиясына 1949 жылы Шайкин Әбікей тапсырған. Алғаш «XVIII—XIX ғас. ...шығармалары» жинағында жарияланды.

КӨТЕШ АҚЫН

«Абылай, Ботақанды сен өлтірдің...» — «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты жинақта (А., 1967) басылды. Көтеш өлеңдерін жинастырған Мәшһүр Жүсіптің жазуынша, бірде кісі өліміне байланысты Абылай мен Арғыннан тарайтын Мейрам руының арасында дау шығады, сонда он жеті жасар Көтеш сөзге көлденеңнен кірісіп, осы екі шумақ өлеңді айтқан екен.

«Күркелінің бауыры күнде дауыл...» — «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылды. Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, бірде көктемде қарт ақын төсек тартып сырқаттанады да, ауыл-аймағы оның сауығуын күтпей, жайлауға шығып кетеді. Жазылған соң елдің соңынан көшіп барған Көтеш ауырып жатқан кезінде құрбанға атаған бозқасқасын сойыпты да, дастарқан басына жиылған жұртты осы өлеңімен ұялтыпты.

«Арқа ойылдың құба жон түсер қақтар...» — Мәшһүр Жүсіптен. Тұңғыш жариялануы — «Алдаспанда».

«Қартайғанда қатының дұшпан болды...» — Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларынан, «Ертегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

«Кәрілік, жылы-жұмсақ ас жарай ма...» — Мәшһүр Жүсіптен. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылды.

«Алдымнан алты пұшық анталады...» — Ақынның ең соңғы туындысы. Қазақ ССР Ғылым академиясына 1961 ж. А. Данияров тапсырған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» берілді.

ШАЛ АҚЫН

Шал ақынның шығармалары Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық кітапханасының қолжазбалар қорында бірнеше папкаға жинақталған. Алайда. «Алдаспанға» дейін ақын өлеңдерінің оннан бірі ғана жарық көрді. Және әр түрлі нұсқалары салыстырылып, ғылыми жүйеге келтірілмей, қолға ілінгендері ғана басылды. Бұл — ақынның көптеген сөздерінің бұрмалауына, кейбір өлеңдерінің толық емес, әрі әлсіз нұсқаларының жарияланып кетуіне әкеп соқты. Бұл басылым «Алдаспанды» қайталайды.

«Өлеңге тоқтамайды Шал дегенің...» — Ақынның он бес жасында шығарылған туынды. Абылай хан әулетінен шыққан әлдебір төреге айтылса керек. Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінде (28 ноябрь, 1985) жарияланған.

«Бақытыңа кез бопты долы қатын...» — Шал ақын жас кезінде ел аралап жүріп бір үйге қонаға келсе, үй иесі меймандос көңілмен қарсы алғанмен, әйелі қонақжайлық көрсетпей, шапылдап сөйлеп қоя беріпті. Сонда ақын табан астында осы өлеңін айтқан екен. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Осы кітапты құрастырушы Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеев ауданы «Заря» совхозында тұратын Қошан Жантілеуов ақсақалдан (Шалдың інісі Қазақбайдың ұрпағы) 1964 жылы жазып алған.

«Пасыл да пасыл, пасылман...» — Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қазақ ССР Ғылым академиясына 1959 жылы Ғаббас Елеусізов тапсырған.

«Арғымақ ат кімде жоқ...» — Ғылым академиясына 1941 жылы Темірғали Ысмайылов пен Фатима Ғабитова тапсырған. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында (1965) басылды.

«Саясы жоқ бөйгерек...» — Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». 1936 жылы Ғылым академиясына Қыздар Қазыбеков тапсырған.

«Құдая, құдіретіңмен сақтағайсың...» — Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

«Түседі өлең десе қайғы, шерім...» — Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

Қыздар туралы — Темірғали Ысмайылов пен Фатима Ғабитовадан. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

Күлен шешенге — Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитовадан. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында (1965) басылды.

«Бақ көссе ақылыңа қарамайды...» — Алғаш жариялануы «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

«Күні шалақ болған соң түні қайтсін...» — Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитовадан.

Тоқтының батасы. — Рымғали Нұрғалиев 1964 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеев ауданы, «Приишим» совхозында тұратын Жанақым Әлібаев қарттан жазып алған. «Алдаспан», 1971.

«Жармандар өзін-өзі зорға балар...» — Алғаш жариялануы «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған.

Әкесі Күлеке өлгенде айтқаны — «Үш ғасыр жырлайды» жинағында кейбір шумақтарының орны ауысып жарияланды. Біз Қ. Қазыбеков нұсқасын алдық.

«Бұл өлім қайда жоқ...»—1949 жылы Ғылым академиясына Әйтім Абдрахманов тапсырған. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында жарияланды.

«Жарға біткен жаңғақты...»—Бұл да солай.

«Ашу — дүшпан болғанда, нәпсі — жауың...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Рымғали Нұрғалиев 1964 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеев ауданы, «Приишим» совхозында тұратын Самарқан Жұмалиев қарттан жазып алған.

«Жігіттер, жау алмайды ақылдасаң...»—Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған. «Ертедегі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясында (1967) жарияланды.

«Әр жерде қадір, құрмет көрген жанмын...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

«Кедейлік ер жігітке намыс емес...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеев ауданы, «Приишим» совхозының тұрғыны Мырзахмет Өзбековтен жазып алған.

Шал мен дегдар қыз.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Темірғали Ысмайылов пен Фатима Ғабитовадан.

«Екі арыстан жабылса дәуді өлтірер...»—Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылды.

«Жаманға дәулет бітсе ауа айнар...»—Қ. Жантілеуов нұсқасы. «Алдаспан», 1971.

«Айтайын біраз кеңес бастан кешкен...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

Жігіт туралы.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитовадан.

Әйел туралы.—Бұл да солай.

Кедейлік туралы.—Бұл да.

«Алғаның жақсы болса қара жердей...»—Бұл да.

«Жақсы әйел бойын түзеп сылақтайды...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Рымғали Нұрғалиев 1964 жылы Самарқан Жұмалиевтен жазып алған.

Баспайға.—Ғалым Малдыбаевтан. Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінде (28 ноябрь, 1958) басылды.

«Өнершек жігіттікте жүрме бекер...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

«Бұрынғы бар кісілер болды жарлы...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Жер түрленгіп жараттың...»—Толық қалпында алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Меке менен Медине жолдың ұшы...»—Қазақ ССР Ғылым академиясы қорынан; тапсырған — Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитова.

«Бақ, дәулет, жеті мұният болса жолдас...»—Әйтім Абдрахманов нұсқасы. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

«Шәйі, сиса, асыл қылыш ердің көркі...»—Толық қалпында алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Қорқақ емей немене қашқан кісі...»—Бұл да Қ. Қазыбековтен. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында «Қыздар туралы» деген өлеңмен қосылып басылды.

«Сөйлеп қал, сөйле, тілім, арыс келді...»—Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылды.

«Жастарға бақыт, байлық ден сау болса...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Ата-ананың қадірін...»—Әйтім Абдрахмановтан. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында басылды.

«Ханнан тақыт таярда...»—Қ. Жантілеуов нұсқасы. «Алдаспан», 1971.

«Көкала көл, нар қамыс...»—Ғылым академиясына 1949 жылы Айқын Нұрқатов тапсырған. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында басылды.

«Біз-дағы келін қаппыз елулерге...»—Құрастырушы 1964 жылы Қошан

Жантілеуовтен жазып алған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» басылды.

«Сабының сақар болсын дені, келін...»—Қ. Қазыбековтен.

Біреудің баласы өлгенде айтқан жұбату.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған.

Екі келін.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғылым академиясына 1946 жылы Сейілбек Төлебаев тапсырған.

«Біздерді алдап келер дүние ғаяр...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Айқын Нұрқатовтан.

Құлетейге.—Бірде Шалдың қойынан желдеп бөлінген топ ешкісін қасқыр қырып кетеді. Қалған арам етті сол ауылдағы Құлетей деген кісі әкеп жесе керек. Шал ештеңе демейді. Алайда, арада біраз уақ өткен соң өзі тиісіп: «Алдыңдағы бес ешкіге ие бола алмадың, өлең айтып жын құған саған мал не керек»,—деп кекеткенде ақын осы туындысын шығарыпты. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғылым академиясына тапсырған Айқын Нұрқатов. Толық нұсқасы үш шумақ.

«Он бесте тартып міндім аттың жалын...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Алтыс жас — бұл бір өткен өмір сәні...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Ғаббас Елеусізовтен.

Шал мен Күлімжан қыз.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Сергеев ауданы, «Приишим» совхозында тұратын мұғалім Шадат Есмағамбетовтен жазып алған.

Жігіт пен Шал.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

Шал мен кемпірі.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған.

«Тоқсан баулы айтайын тор өзбек...»—Шал ақынның Шоқан жоғары бағалаған шежіре-жырынан біздің заманымызға жеткен жұқаналар. Мұның ортаңғысын осы кітапты құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған, қалған екеуін Ғылым академиясына 1949 жылы Айқын Нұрқатов тапсырған. «Алдаспан», 1971.

Мешкей кәрілерге.—Ғалым Малдыбаевтан. Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінде (28 ноябрь, 1958) басылды.

«Иман — қой, ақыл — қойшы, нәпсі — бөрі...»—Толық қалпында алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қошан Жантілеуовтен.

«Шежірелі қартың болса...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған.

Қыз сыны.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қ. Қазыбековтен.

«Бұл дүниенің мысалы...»—Ғалым Малдыбаевтан. Алғаш «XVIII—XIX ғас. ақындарының шығармалары» жинағында (1962) басылған.

«Пұт болдым деп мақтанба...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда».

Ғ. Елеусізовтен.

«Қазаққа пайда мынау: малын бақсын...»—Темірғали Ысмайылов пен Фатима Ғабитовадан. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында басылды.

«Ат сұлу, айғыр мықты жалыменен...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Солтүстік Қазақстандық халық ақыны Ахметжан Нұртазиннен жазып алған.

«Беліме жіп буындым белбеусізден...»—Бұл да солай.

«Қызығын талай көрдің жиған малдың...»—Шал бұл өлеңді алтыбақанға бармақ болған жас токалына айтқан екен. Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Құрастырушы 1964 жылы Қошан Жантілеуовтен жазып алған.

Сұрау — жауап.—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитовадан.

«Қатын шайпау болғаны — болмағаны...»—Алғаш жариялануы — «Алдаспанда». Қыздар Қазыбековтен.

«Келін жақсы болса...»—Т. Ысмайылов пен Ф. Ғабитовадан. «Үш ғасыр жырлайды» жинағында жарияланды.

«Үш-төрттен талап еттім асық жинап...»—Құрастырушы 1964 жылы Шадат Есмағамбетовтен жазып алған. «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

МАЗМҰНЫ

БЕС ҒАСЫР БЕЛЕСТЕРІ (алғы сөз). М. Мағауин	5
АСАН ҚАЙҒЫ (XV ғасыр)	22
ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ (XV ғасыр)	27
ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ (XVI ғасыр)	30
ШАЛКИЗ ЖЫРАУ (1465—1560)	35
ЖИЕМБЕТ ЖЫРАУ (XVII ғасыр)	51
МАРҒАСҚА ЖЫРАУ (XVII ғасыр)	55
АҚТАМБЕРДІ ЖЫРАУ (1675—1768)	57
ТӘТІҚАРА АҚЫН (XVIII ғасыр)	69
ҮМБЕТЕЙ ЖЫРАУ (1706—1778)	72
БҰҚАР ЖЫРАУ (1668—1781)	81
КӨТЕШ АҚЫН (1745—1818)	107
ШАЛ АҚЫН (1748—1819)	111
ЖАНАҚ АҚЫН (1770—1856)	150
ЕСЕТ БИ (XIX ғасыр)	166
АҒЫЛ АҚЫН (1777—1864)	169
ЖАНКІСІ БИ (XIX ғасыр)	176
МАХАМБЕТ (1804—1846)	179
ДУЛАТ (1802—1871)	197
ҚОБЫЛАН БӘРІБАЙҰЛЫ (1760—1840)	213
ТҮЗЕК БАЙҚОШҚАРҰЛЫ (1780—1870)	220
ӨСКЕ ТОРҚАҰЛЫ (1788—1857)	223
ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ (1807—1867)	227
ШОҒЕ ҚАРЖАУБАЙҰЛЫ (1808—1895)	245
АРЫСТАНБАЙ (АРЫСТАН) ТОБЫЛБАЙҰЛЫ (1811—1880)	255
ОРЫНБАЙ БЕРТАҒЫҰЛЫ (1813—1891)	259
МӘДЕЛІ ЖҮСІПҚОЖАҰЛЫ (1816—1888)	265
ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ (1818—1881)	274
КҮДЕРІҚОЖА КӨШЕКҰЛЫ (1820—1858)	295
АЛМАЖАН АЗАМАТҚЫЗЫ (1823—?)	300
СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ (1822—1895)	312
ҚАШҚЫНБАЙ ҚОЖАМБЕТҰЛЫ (1830—1870)	322
БҮТАБАЙ ҚАБЫЛҰЛЫ (1830—1890)	326
АҚМОЛЛА МҰХАМЕДИЯРҰЛЫ (1831—1895)	335
НҰРЫМ ШЫРШЫҒҰЛҰЛЫ (1831—1908)	354
ЫРЖАН САЛ ҚОЖАҒҰЛҰЛЫ (1834—1897)	362
ТҮСІНІКТЕР. М. Мағауин	371

... айтқанда...

«Қар жауар, күн-түн оның қабағынан...» — Бұл да.

«Арғымақ атта сын болмас...» — Алғаш «Ертедегі әдебиет нұсқаларында» жарияланды.

«Сексеннің біз де келдік жетеуіне...» Алғаш «Ақберен» жинағында басылды.

Көрілік. — Бұл да.

ПОЭТЫ ПЯТИ ВЕКОВ

Антология казахской поэзии

XV— начала XX вв. в двух томах

Том первый

(На казахском языке)

Составители: Мухтар Мағауин, Мардан Байдильдаев

Редактор Т. Садуақасов

Художник Г. Камышев

Художественный редактор Б. Аканов

Технический редактор Н. Галицкая

Корректоры С. Сулейменова, Г. Омирзакова

ИБ 4428

Теруге 07.02.89 жіберілді. Басыға 25.07.89. қол қойылды. УГ 14051. Қалты 60×90¹/₁₆. № 2 баспа қағаз, Қарін түрі «Тип Таймс». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 24,00. Шартты бояу көлемі 24,75. Есепті баспа табағы 21,72. Тиражы 100000 дана. Заказ 4100. Бағасы 2 сом.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы. 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93-үй.

